

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

VIJFDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1912.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.

BULLETIN.

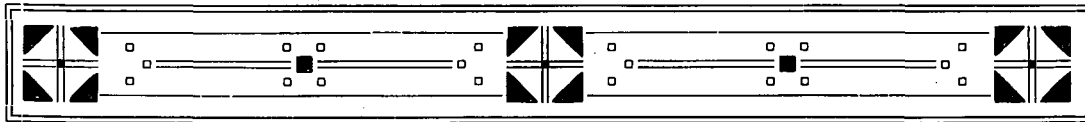
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Officieele berichten	7
Programma der jaarvergadering	59
De algemeene vergadering te Leeuwarden 4—6 Juli 1912	123
Openingsrede van den voorzitter op de jaarvergadering	127
Jaarverslag 1911—12.	129
Plaatselijke musea. I. Hun doel	7
II. Hoe moeten de plaatselijke musea hun doel bereiken?	177
Aanwinsten Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst, door A. Pit	16, 132
Mauritshuis, door W. Martin	20
De Haagsche museumquaestie, II	108
Andere Musea	54, 170, 176, 224
Verslagen	39, 117, 167
Præhistorische grafheuvels aan de Renkumsche heide, door J. Goekoop de Jongh	23
De Amsterdamsche poort te Haarlem	31
De oude gewelfschilderingen in de kerk van den H. Johannes Evangelist te Hoensbroek, door Jos. Th. Cuypers	36
Huize Torenzicht te Poeldijk, door J. C. Overvoorde	48
Voorloopig bericht omtrent de schilderingen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	51
Iets over Leeuwarden's verleden, door R. Visscher	61
Beschrijving der Leeuwarder monumenten, door P. C. J. A. Boeles	72
De terp te Ferwerd, door P. C. J. A. Boeles	88
Heringa-state en het Popta-gasthuis te Marssum, door P. C. J. A. Boeles	91
De Franeker monumenten, door P. C. J. A. Boeles	97
Orgels (enz.) in de Grootte kerk te Arnhem, door H. Portheine Jr.	183
De pastorie van Schelluinen en andere mededeelingen uit de omgeving van Gorinchem, door W. J. Dingemans	203
Een vroeg-zestiende-eeuwsche woning te 's-Gravenhage, door J. van Breen	209
Hollandsche monumenten buiten Europa	144

	Bladz.
Staatsbegrooting voor Ned. Indië	181
Monumenten	55, 90, 117, 180, 224
De schilderkunst in de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, door C. Hofstede de Groot	140
Naschrift, door J. Kalf	142
Ontleeningen. VI. Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, door N. Beets	43
Nog eens het altaarstuk van Cornelis Engelbrechtsz., door E. W. Moes, met na- schrift door J. C. Overvoorde.	46
Een onbekend portret van prins Willem II door Pieter Quast, door J. Ph. van der Kellen Dz.	135
Het nieuw aangekochte familieportret van den admiraal de Ruyter, door S. Muller Fz.	137
Ingezonden	176
De twaalfde »Denkmalpfegetag» te Halberstadt, door J. Kalf	150
Boekbespreking: Mr. S. van Gijn, Dordracum Illustratum, door J. C. Overvoorde .	163
— E. Voet Jr., Merken van Amsterdamsche goud- en zilvermeden, door A. Pit. .	217
— J. W. Frederiks, Monumentenrecht, door J. C. Overvoorde	218
Korte mededeelingen	54, 90, 117, 170, 224
Personalia	122, 226

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. H. E. VAN GELDER, Scheveningen, secretaris.
F. A. HOEFER, Hattem, penningmeester.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Mr. N. BEETS, Amsterdam, secretaris.
Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland.

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhem's Genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.

Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeente-museum.
's-Gravenhage, Vereeniging die Haghe.
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging Haarlem.
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum de Lakenhal.
Leiden, Vereeniging Oud-Leiden.
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van Oudheden.
Utrecht, St. Bernulfusgilde.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Comte, A. le; directeur Rijks Museum L. van Meerten te Delft.
Croockewit, W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amersfoort.
Domnisse, P. K.; conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.
Feith, Jhr. Mr. J. A.; conservator Provinciaal museum te Groningen.
Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
Groot, Dr. C. Hofstede de, te 's-Gravenhage; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Haverkorn van Rijsewijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Hoefler, F. A. te Hattem; directeur Overijselsch museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Juynboll, Dr. H. H.; Directeur Rijks Ethnographisch museum te Leiden.
Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kam, G. M.; te Nijmegen.
Kellen Dz., J. Ph., van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch museum te Middelburg.
Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Leiden.
Moes, E. W.; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk museum te Leiden.
Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.

Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G., te Amsterdam; oud-waarn. directeur Prentenkabinet te Leiden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

<p>Aerssen Beijeren van Vosbol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle. Albers, G.; Twello. Arkel, G. van; Amsterdam. Baak, H. A. van; 's-Gravenhage. Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam. Baeide, Mej. E.; Rotterdam. Balen, C. L. van; 's-Gravenhage. Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem. Barchman Wuytiers, Jhr. J. A.; Amersfoort. Bastert, J.; 's-Gravenhage. Bazel, K. P. C. de; Bussum. Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage. Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W. A.; Wassenaar. Begeer, C. J. A.; Utrecht. Beirer, L.; Amsterdam. Bendien, J. H.; Bombay. Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen. Berden, J. W. H.; Amsterdam. Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Groningen. Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht. Bergmans, Dr. Paul; Gent. Berlage N.zn., H. P.; Amsterdam. Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden. Biebersteyn Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond. Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam. Blauw, A. J.; 's-Graveland. Blanc, Ch. F. le; Everdingen. Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden. Blom, Prof. Mr. D. van; Delft. Bode, Dr. Wilhelm; Charlottenburg. Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden. Boele v. Hensbroek; Amsterdam. Bogert, A. van den; Barneland. Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem. Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam. Bondam, Mr. A. C.; Arnhem. Boreel van Hogelande, Jhr. Mr. J. W. G.; Haarlem. Bos, Mr. P. G.; 's-Gravenhage. Bosboom, H. D. H.; 's-Gravenhage. Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar. Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.</p>	<p>Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; Leeuwarden. Brenckman, G. J.; Lienden. Brinckman, Dr. J.; Hamburg. Brom, Dr. G.; Rome. Bruggen Cate, Mr. B. ten; Groningen. Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam. Bruining, Mej. C. E. C.; Alkmaar. Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken. Buma, Mr. W.; Huizum. Burger, Dr. C. P.; Amsterdam. Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden. Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest. Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn. Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van; Made (N.-Br.). Cohen, Dr. W.; München. Cohen Stuart, Mr. C. A.; Alkmaar. Colenbrander Jr., F. C.; Brummen. Coster, H. P.; Groningen. Cremer, J. T.; Amsterdam. Cuypers, Ed.; Amsterdam. Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam. Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond. Craandijk, Dr. J.; Haarlem. Deelder, G.; Utrecht. Deen, E.; 's-Gravenhage. Deinse, J. J. van; Enschedé. Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam. Destrée, J.; Brussel. Dimier, L.; Parijs. Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Bosch. Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen bij Nijmegen. Dongen, J. A. van; Breda. Doorninck, P. van; Bennebroek. Doppler, Dr. P.; Maastricht. Dresselhuys, C. W.; Culemborg. Drucker, J. C. J.; Londen. Dumont, J. C.; Haarlem. Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage. Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden. Eeghen, Mr. C. P. van; Amsterdam. Eeghen, Jr. C. P. van; Amsterdam. Emck Wzn., W. F.; Gorinchem.</p>
--	--

Erp, F. van; Magelang (N.-I.).
 Eysten, J.; Utrecht.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; 's-Gravenhage.
 Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost-Voorne.
 Evelein, Dr. M. A.; Leiden.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts B.H.zn., Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Amsterdam.
 Faille, R. D. Baert de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Parchen in Mecklenburg.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Fruin, Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Geesink, M. C. A. J.; Leur.
 Gelder, J. J. de; Leiden.
 Gelder, Dr. H. E. van; Scheveningen.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, A. E. van; Groningen.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. F.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Berlijn.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Haarlem.
 Graft, Mej. Dr. C. C. v. d.; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, Jan; Amsterdam.
 Greve, Dr. H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N. C. de; Leiden.
 Haas, W. de; IJsendoorn.
 Harinxma thoe Slooten—Collot d'Escury, Douair.
 Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heemstra, W. F. N. baron van; Deventer.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Mgr. Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesterman Jr. J. A.; Amsterdam.
 Hövel tot Westerflieër, Mr. E. baron van; Culemborg.
 Hofkamp, W. C.; Leeuwarden.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoogewerf, Dr. G. J.; Rome.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
 Huyssen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder;
 's-Gravenhage.
 Hylckema Vlieghe, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz., Mr. J. F.; Arnhem.
 Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
 Janssen, Baron Leon.; Brussel.
 Japikse, Dr. N.; 's-Gravenhage.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Utrecht.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joncheere, H. W. de; Hoorn.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Nijmegen.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Kloot Meyburg, H. van der; Rotterdam.
 Knottenbelt, W. C.; Rotterdam.
 Knuttel, D. E. C.; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Kroes—Ligtenberg, Mevr. Dr. Chr.; Rotterdam.
 Krom, Dr. N. J.; Batavia.

Kromhout C.zn., W.; Rotterdam.
 Kronig, J. O.; Londen.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Larij, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L.; Middelburg.
 Leck de Clercq, J. Th. van der; slot Heemstede
 bij Zierikzee.
 Leendertsz, P.; Velp.
 Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Lexau Frieswijk, van; Doesburg.
 Lint, J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Martens v. Sevenhoven, Jhr. A. H.; Laren (Geld.).
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp v. Emden, Mr. A.; Leiden.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, Jan de; Amsterdam.
 Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moorrees, Th. D. J.; Nijmegen.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden,
 Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
 Muller Hz., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Murray Bakker, J.; Amsterdam.
 Muyskens, C.; Bussum.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.

Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
 Nieukerken, M. A. van; Gorssel.
 Nijhoff, Wouter; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Obreen, C. M. C.; Rotterdam.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a/R.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Geld.).
 Pauw van Wieldrecht, Mr. M. I. ridder; Leersum.
 Peelen, Mej. I. C. E.; Amsterdam.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Pluym, T. J. van der; Amsterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bz., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren—Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Rengers, W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
 Reenen—Völter, Mevr. M. van; Bergen (N. H.)
 Rhijn, Prof. Dr. C. H. van; Groningen.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Romondt, P. W. van; 's-Gravenhage.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rooseboom, Dr. M. E.; 's-Gravenhage.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers v. d. Loeff, Dr. A.; Utrecht.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijn, G. van; Rotterdam.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Bosch.
 Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.

Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; 's-Hertogenbosch.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. K. J.; Utrecht.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Sillem, Mr. J. A.; Amsterdam.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Scheveningen.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smits, Dr. C. F. X.; 's-Hertogenbosch.
 Snoeck, Jhr. Mr. A.; Tiel.
 Snouckaert v. Schauburg, W. bar.; 's-Gravenhage.
 Snuyff, B.; Batavia.
 Sormani, Dr. P. V.; Nijmegen.
 Spoon J.J.z., A.; Rotterdam.
 Staring, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Amsterdam.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stoop, F.; Dordrecht.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuten, D. D.; Amsterdam.
 Stuyt, J.; Amsterdam.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
 Tombes, J. W. des; Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Weltevreden (N.-I.).
 Tromp van Helst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuylen.

Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron
 van; Arnhem.
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M., Breda.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Verheul D.zn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeulen, Dr. P. J. F., Amsterdam.
 Vermeylèn, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, F. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Vinkesteyn, Dr. C. J.; 's-Gravenhage.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser B.zn., G.; Schiedam.
 Voet Jr. E.; Haarlem.
 Vogel, Dr. J. Ph.; Calcutta.
 Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.
 Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van;
 's-Hertogenbosch.
 Vos, Mr. F. H. de; Galle (Ceylon).
 Vos v. Steenwijk, Mr. J. A. baron de; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Zierikzee.
 Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
 Waard, J. van Aken de; Groningen.
 Weimar, W.; Hamburg.
 Weissmann, A. W.; Amsterdam.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentinck, J. C.; Utrecht.
 Wentinck Jr., E. J.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. E.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wichers, A. L.; Oudewater.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
 Wrangel, Dr. E.; Lund.
 Wrangel auf Lindenbergh, Jhr. E. von; Amersfoort.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
 Wurfbain, J. W.; Utrecht.
 Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 IJzerman, J. W.; Amsterdam.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zwiërsina, W. K. F.; Leiden.
 Zijl de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

OFFICIEELE BERICHTEN.

Voor het behandelde ter Algemeene Vergadering op 5 Maart te Utrecht gehouden verwijzen wij naar een in dit nummer voorkomend overzicht van den secretaris dr. H. E. van Gelder. De bestuursverkiezing, die daar ook plaats had, had tengevolge, dat mr. dr. J. C. Overvoorde tot voorzitter werd gekozen; prof. Vogelsang, die als zoodanig had bedankt, blijft lid van het bestuur, zonder functie.

Medegedeeld werd, dat de Jaarvergadering en het daaraan verbonden bezoek aan Leeuwarden en enkele andere Friesche plaatsen zal gehouden worden 4 Juli des avonds, 5 Juli en 6 Juli des morgens.

PLAATSELIJKE MUSEA.

I. HUN DOEL.

Reeds in den eersten jaargang van het Bulletin werd de vraag naar doel en inrichting der kleinere en plaatselijke musea opgeworpen in een vriendschappelijke briefwisseling tusschen de heeren S. Muller Fzn. en A. Pit¹⁾, welke de belangstellende nog met genoegen en niet zonder winst herlezen zal. Sedert dien is incidenteel — bij de behandeling van jaarverslagen en de bespreking van aanwinsten, een enkele maal ook bij de beoordeeling van een catalogus (zeldzame vogel!) — dat onderwerp nog wel eens ter sprake gebracht. Maar het stond niet zoozeer als de monumentenzorg op den voorgrond. Toch moest dat wel eens anders worden. Zijdelings was het al aangeraakt bij de bespreking van het »viertal punten van algemeen oudheidkundig belang», door Dr. Hofstede de Groot op de tweede jaarvergadering²⁾ aan de orde gesteld, doch direct werd er de aandacht voor gevraagd op de algemeene vergadering verleden jaar te Deventer. De heer Moes kreeg er de door hem reeds lang gewenschte gelegenheid om de verschillende vraagstukken, die zich bij de organisatie en bij het beheer der plaatselijke musea moeten voordoen, te bespreken. Hij deed het op een zeer te waardeeren wijze: eenerzijds zeer overzichtelijk en anderzijds met een stelligheid, die tot tegenspraak uitlokken moest. De tegenspraak kwam. Doch het bleek, dat niet bij den inleider alleen, maar ook bij de vergadering voorbereiding van het onderwerp wenschelijk was. Juist om de belangrijkheid ervan. En zoo bleef het op de agenda. Het zou, breeder opgezet, het onderwerp worden voor een wintersche werkvergadering als die, welke verleden jaar aan de museumbudgetten gewijd werd. Het Bestuur nam het plan over en een heele commissie van bij uitstek bevoegden was bereid stellingen te redigeeren, welke aan de bespreking van het vraagstuk vaste lijnen geven zouden. Drie hoofdzaken kwamen daarbij op den voorgrond: eerst het doel, dan de inrichting der plaatselijke musea, en ten slotte hun verhouding tot de alge-

1) Eerste Jaargang blz. 98—115.

2) Juni 1900 te Dordrecht; *ibid.* blz. 192 en vlg.

meene. En het bleek nuttig niet alles ineens af te doen: de vergadering die den 5en Maart te Utrecht bijeenkwam vond slechts »het doel'' als onderwerp harer besprekingen.

Zij had er genoeg aan; met opgewektheid en in een behoorlijk tempo de aangeboden stellingen besprekende, kwam ze tusschen half twee en half vijf daarmede maar juist gereed. Hier volge van het besprokene een overzicht.

Men begon te bepalen, dat er over iedere stelling afzonderlijk zou worden gestemd; toch was er voor enkele algemeene opmerkingen wel aanleiding. Mr. Overvoorde wees erop, dat er in de stellingen ¹⁾ vaak gesproken werd van latere uitwerking, zoodat nu alreeds beginselen zouden worden vastgesteld, welke men echter eerst in die uitwerking duidelijker zou kunnen beoordeelen. Dan achtte hij ook het gebruik der woorden: plaatselijk museum en oudheidkamer door elkaar min of meer onduidelijk. Maar hij werd gerustgesteld. Dr. Hofstede de Groot wist aan te toonen, dat in de stellingen vermeden was te doen wat Mr. Overvoorde vreesde: behoudens misschien in het geval van stelling 8, die men dan ook in stemming zou kunnen brengen na 9, 10 en 11. Tusschen plaatselijke musea en oudheidkamers zag de commissie slechts een verschil in grootte, en zij had gemeend het spraakgebruik te kunnen laten gelden.

Bij stelling I, die »een nauwkeurig omschreven doel'', en een »programma'' voor hetgeen »verzameld moet worden'' eischt kwam terstond een zaak van principieel belang aan de orde, die ook later telkens naar voren kwam. Het was de vraag hoe men moest staan tegenover geschenken van voorwerpen niet vallende binnen het »programma'', of niet opgenomen in het »doel''. Uit de gedachtenwisseling daarover kwam de tegenstelling op tusschen het *actief* en het *passief* verzamelen, een uitdrukking, die minder fraai dan duidelijk genoemd kan worden. Slechts het actief verzamelen kon men aan voorschriften binden: bij het aanvaarden van geschenken werd de mogelijkheid verondersteld, dat allerlei redenen tot een afwijken van het programma zouden kunnen nopen, ter wille van het behoud van belangrijke zaken. Zoo toegelicht ondervond de stelling geen tegenstand. Dat de tweede stelling, die reeds op de vergadering van verleden jaar was aangenomen, weder met instemming werd ontvangen, sprak vanzelf. Toch leek het wenschelijk haar uit te breiden met de toenmaals als nadere aanvulling gewenschte erop volgende stelling.

De derde stelling zeide, dat er een afzonderlijk rijksmuseum, of meer dan één, behoort te zijn, gewijd aan de beschaving en de geschiedenis van Nederland in den meest uitgebreiden zin. Men vond het algemeen zóó. Dat aan de bespreking van zijn taak een afzonderlijke vergadering zou worden gewijd leek in het verband der stellingen wel rationeel. Die overweging werd echter uit de stelling genomen en naar de toelichting verplaatst.

Nog een derde soort van »algemeene musea'' werd — in stelling 4 — aangewezen: »aanmoediging verdient het bijeenbrengen van afzonderlijke verzamelingen van reproducties

1) Men vindt ze hierachter in haar oorspronkelijken vorm afgedrukt met de wijzigingen.

van voorwerpen van kunst en kunstnijverheid." De commissie had er bij gezet »ten dienste van het onderwijs," maar zij zwichtte voor de bezwaren van den heer Kalf, die de bijvoeging te beperkend vond. De vergadering ging daarin mede, maar deelde niet de meening van den heer Le Comte, dat reproducties geheel uit den booze waren, omdat zij altijd veel eigens der origineelen moeten missen: men achtte voor goede en wel toegepaste reproducties een belangrijke taak weggelegd.

Zoo bereikte men stelling 5, die een definitie van »plaatselijk museum" zou brengen als »de verzameling van voorwerpen, die van belang zijn voor de kennis van de beschaving en de geschiedenis van het geographisch ressort, waarvoor het museum is opgericht." Een amendement van mr. Beets, dat achter »beschaving" nog het woord »kunst" invoegde kwam deze definitie nog wat preciseeren, en de vergadering ging er op voorbeeld van de commissie mee mede. Dat dit noodig was, voelde men wel, nu eenmaal in de stellingen 2 en 3 de kunst- en de beschaving-musea waren gescheiden. Ook al zou men »kunst" gereedelijk onder »beschaving" kunnen begrijpen, het duidelijk aangeven, dat ook kunstvoortbrengselen, uitsluitend om hun kunstwaarde zouden kunnen worden verzameld — mits dan ontstaan binnen het geografisch ressort — was toch wel de moeite waard.

Het gevolg hiervan was dat ook in stelling 6, — die voorschreef dat de plaatselijke musea behooren te verzamelen:

a. alles, wat betrekking heeft op de plaatselijke of gewestelijke beschaving (kunst) en op de plaatselijke of gewestelijke geschiedenis in den ruimsten zin van het woord.

b. reproducties van dergelijke voorwerpen, wanneer de oorspronkelijken niet te verkrijgen zijn, —

de haakjes om het woord kunst moesten vervallen en dit een zelfstandige plaats kreeg: »beschaving en kunst." Een korte discussie ontspon zich over de beteekenis der woorden »in den ruimsten zin van het woord." De commissie wenschte dit voornamelijk voor de »geschiedenis" om aan te geven, dat zoo politieke, als economische, als kerkelijke, als juridische, als kunst-geschiedenis en welk ander onderdeel der historie ook bedoeld werden. Dat archivalia gemeenlijk van de tentoonstelling in musea behoorden te zijn uitgesloten werd door mr. Overvoorde opgemerkt en ook algemeen toegestemd.

Eenige verwarring gaf stelling 7¹⁾; de toelichting verwees uitsluitend naar de »tentoonstelling" ervan en moest dus vervallen, om in een of anderen vorm te worden overgenomen in de stellingen over de »inrichting" der musea. Toch bleek de stelling zelf hier wel op haar plaats toen wat sterker de nadruk gelegd was op het *mechanisch* verkregen zijn der reproducties, omdat slechts deze volkomen betrouwbaar zijn. Slechts de prenten op de tweede plaats te brengen achtte men onvoldoende: ook teekeningen en dergelijke

1) »De verzamelde reproducties behooren als zoodanig gekenmerkt te worden. Als reproducties komen in aanmerking afgietsels en langs mechanischen weg verkregen afbeeldingen. Prenten komen eerst dan in aanmerking, wanneer geene langs mechanischen weg verkregen reproducties beschikbaar zijn.

N.B. De prenten behooren in niet te groot aantal tentoongesteld te worden. Men zij ook voorzichtig met het tentoonstellen van in het oogvallende reproducties naast goede origineelen."

behoorden daarheen verwezen te worden, hetgeen door de vervanging van het woord »prenten" door »andere" werd bereikt.

De discussie over stelling 1 herleefde weder over stelling 8, die aangaf wat de musea ook *konden* verzamelen, naast hetgeen zij volgens de vorige stellingen *behoorden* te verzamelen. In de eerste plaats stelde de commissie voor: »topografische atlassen van gewest of gemeente." Een amendement om de woorden »en historische" tusschen te voegen werd gereedelijk door haar overgenomen. Stelling 9 gaf de andere mogelijkheid, dat deze atlassen ook op de rijks- en gemeente-archiefddepots kunnen bijeengebracht worden. Een amendement van mr. Bouricius, uitsprekende, dat »door de wijze, waarop de atlassen meestal geraadpleegd moeten worden, deze meer op hun plaats zijn onder berusting van den rijks- of gemeente-archivaris", vond geen algemeene instemming. Men wilde hier de plaatselijke omstandigheden en de overlevering laten beslissen, vooral omdat er plaatselijk belangrijk verschil is. Dat in ieder geval geregelde exposities gewenscht waren, werd uit de stelling verwijderd om bij de bespreking van »de inrichting" te worden behandeld.

Het tweede punt van stelling 8, nader uitgelegd in stelling 10, opent de mogelijkheid van »het verzamelen van uit een natuur-historisch of anthropologisch oogpunt belangrijke opgegraven voorwerpen," dat zij »binnen het ressort van het museum" opgegraven moeten zijn vroeg een door de commissie overgenomen amendement. De beperking, dat dit verzamelen gerechtvaardigd is »indien voor deze verzameling door meer bevoegde instellingen niet of niet voldoende gezorgd wordt, of indien door de samenhang met de archaeologische vondsten de opneming wenschelijk is," sprak vrijwel vanzelf en ondervond geen tegenstand. Wel werd de toelichting van mr. Boeles, die verhinderd was de vergadering bij te wonen, juist voor deze materie wel gemist. Hij zou de strekking van de nu zoo maar aangenomen stelling allicht leerzaam hebben uitgelegd, terwijl eenige discussie wel niet ware uitgebleven.

De discussie concentreerde zich nu grootendeels op punt c. van stelling 8: dat ook verzameld zouden *kunnen* worden: »voorwerpen, die toevallig te verkrijgen zijn" en niet behooren tot het ressort van een ander museum. Een meerderheid was het eens met het ééne lid der commissie — de ook afwezige heer Moes — die deze rubriek wilde laten vervallen. Maar toch waarschijnlijk niet geheel op dezelfde gronden; de heer Moes wil al dergelijke voorwerpen uit de musea weren, zelfs, meenen we, geschenken afwijzen. Zoo rigoureuus was de vergadering niet. Men moet met het afwijzen van geschenken voorzichtig zijn: »zijn menschen aankijken", zooals de heer Feith zei, die een rijke ervaring in gewestelijk-museumbeheer heeft. Er is overleg met schenkers mogelijk: men kan hun andere musea aanwijzen waar hun gift beter op zijn plaats is; doch bij legaten staat men vaak machteloos. Men wilde dus aan de museumbeheerders een zekere vrijheid laten, maar kwam inzoover het steile standpunt van den heer Moes meer nabij, door het punt c. geheel te schappen uit stelling 8 waar nog van *actief*-verzamelen — zij het dan slechts als *mogelijkheid* — sprake is en de materie over te laten aan de regelen van stelling 11, waar onder bepaalde voorwaarden het *passief*-verzamelen, het aanvaarden van geschenken

en legaten van kunstwerken van algemeenen aard wordt toegelaten. De eene voorwaarde is, dat men ze als »afzonderlijke afdeeling» beschouwt en de tweede, dat de kosten die ze medebrengen het budget van het museum niet onevenredig bezwaren.

Twee belangrijke beginselen werden vastgelegd in stelling 12, die voorschrijft wat plaatselijke musea *niet* behooren te verzamelen. Allereerst, dat men niet naar musea moet brengen: wat ter plaatse zijner oorspronkelijke bestemming nog goed verzorgd wordt en geen gevaar loopt van vervreemding of ernstige verwaarloozing. Dat dit zóó grif werd aangenomen als het werd voorgesteld, is een goed teeken en duidt wel eenigszins op een kentering. In de tweede plaats past in een museum niet, wat behoort tot het ressort van een ander museum of van een archief; de laatste woorden werden er door de vergadering aan toegevoegd, eensdeels met het oog op de zoeven genoemde atlanten, anderdeels ook om de tentoonstelling van archivalia buiten het archief-verband uit te sluiten.

Enkele stellingen van minder belang volgden. Stelling 13 erkent het »recht van bestaan» van plaatselijke musea »in de groote steden» naast de daar bestaande musea van algemeenen aard. Men kon het aanvankelijk niet eens worden over de oorspronkelijke redactie die van »de drie groote steden» sprak, hetgeen enkelen wat eng belijnd vonden maar vereenigde zich met de uitlating van het beperkend cijfer. Anderzijds werd de in dat geval voor het plaatselijk museum noodzakelijke verplichting, die stelling 14 gaf: namelijk, dat het zich »streng» beperke tot het »zuiver» plaatselijke nóg nauwer er aan verbonden door deze stelling haar zelfstandigheid te ontnemen en haar eenvoudig achter stelling 13 te lezen.

Waar gewestelijke musea wenschelijk zijn, zou stelling 15 uitmaken. Zij deed het wat omslachtig en gaf daardoor aanleiding tot een eenigszins verwarde discussie. Toch werd men het eens, toen werd voorgesteld te lezen: »waar een middenpunt is van het gewestelijk leven». De bedoeling is tweeledig. In de eerste plaats, dat de wenschelijkheid van een zoodanig museum wordt betoogd, in de tweede, dat de oprichting, althans zooveel mogelijk, geschiede, dáár waar het middenpunt is.

Voor de plaatselijke musea, vooral voor de kleinere, de zoogenaamde oudheidkamers, was men nog wat strenger. Wel zeer bepaald wil men er den nadruk op leggen, dat het oprichten van dergelijke kleine en kleinste musea alleen dan gerechtvaardigd is, wanneer »plaatselijke geschiedkundige eigenaardigheden», op die verzamelingen haar stempel drukken kunnen. Alle verdere werkzaamheid in die richting achtte men uit den boeze. De considerans in den laatsten zin die als voorwendsel ook daarvoor zou kunnen worden gebruikt, werd derhalve liever overboord gezet.

Dat overleg tusschen de verschillende musea betreffende de afbakening hunner taak, en ook de vereeniging van meer dan één plaatselijk museum in dezelfde plaats wenschelijk geacht werd, moest ten slotte nog vastgesteld worden. Er was geen oppositie tegen.

Zoo kreeg men na één middag van bespreking, dank zij vooral het zoo gelukkig en nauwkeurig overleg der commissie, een stel regelen bijeen, dat de grenzen van het onderwerp

scherp en duidelijk trekt. De commissie zet haar werk voort. Een volgend jaar bereidt zij eene dergelijke bespreking van de »inrichting» der musea voor. Zij stelt zodoende den Bond in de gelegenheid een nuttig en zeker ook noodig werk tot stand te brengen.

H. E. VAN GELDER.

BIJLAGE.

De commissie zond hare hierachter volgende stellingen in met dit schrijven:

*Aan het Bestuur van den
Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.*

WelEdelgeboren Heeren!

Onmiddellijk nadat wij vereerd waren door de benoeming tot leden eener Commissie, die de vergadering van den Oudheidkundigen Bond van advies zou dienen over de inrichting der plaatselijke musea, hebben wij ons beziggehouden met de overweging van het belangrijke en zeer omvangrijke onderwerp. Wij hebben verschillende punten opgeteekend en onder woorden gebracht, die, naar wij meenden, besproken behoorden te worden, en wij hebben onze opmerkingen gerangschikt onder de drie door U aangegeven gezichtspunten.

Daarna hebben wij deze punten in eene bijeenkomst te Utrecht besproken; met de behandeling der eerste afdeling zijn wij gereed gekomen. Verder hebben wij gemeend niet te moeten gaan, omdat reeds deze eerste rubriek overvloedige stof tot behandeling in eene vergadering scheen te leveren. Wij blijven evenwel bereid, om nader ook van voorlichting te dienen over de beide andere rubrieken, waarvoor ook reeds vrij wat stof door ons is bijeengebracht.

Wij hebben na overweging gemeend, de slotsom onzer overwegingen niet te moeten kleeden in den vorm van een rapport, maar het te moeten inkleeden in stellingen, zoo noodig van toelichting voorzien. Deze vorm kwam ons voor het meest geschikt te zijn, om te leiden tot eene vruchtbare bespreking en tot het verkrijgen van bruikbare uitkomsten.

Met de meeste hoogachting hebben wij de eer te zijn,

UEd.Geb. dienstv.

E. W. MOES.

S. MULLER FZN.

C. HOFSTEDE DE GROOT.

P. C. J. A. BOELES.

G. J. HONIG.

DOEL DER PLAATSELIJKE MUSEA ¹⁾.

1. Elk museum behoort een nauwkeurig omschreven doel te hebben, met een programma van hetgeen door de directie verzameld moet worden.

N.B. Deze stelling is volgens sommige leden der Commissie een axioma. De meerderheid meent echter reden te hebben ze te stellen, omdat meer dan een onzer musea geen dergelijk duidelijk omschreven programma schijnt te bezitten.

2. Het behoort tot de taak van den Nederlandschen staat, in zijne openbare verzamelingen van schoone kunsten in de eerste plaats de meesterwerken op het gebied der Nederlandsche schilder-, teeken-, prent-, beeldhouw-, penning- en medailleerkunst, alsmede der verschillende uitingen van nationale kunstnijverheid, zoo volledig en zoo representatief mogelijk bijeen te brengen.

Bovendien groepeer men om deze meesterwerken buitenlandsche kunstwerken en kunstwerken van minder hoogen rang van baanbrekende voorgangers en talentvolle tijdgenooten en navolgers; deze beide categorieën eenerzijds om het belang, dat deze op zichzelf hebben, anderzijds om daardoor aanschouwelijk voor te stellen hoezeer de groote meesters uitblinken, hoe ze op hun hoogte gekomen zijn, en welken invloed zij hebben uitgeoefend.

N.B. Deze stellingen zijn een jaar geleden reeds door onze vergadering aangenomen; wij veroorloven ons, ze hier te herhalen.

3. Er behoort te zijn een afzonderlijk rijksmuseum (of meer dan een), gewijd aan de beschaving en de geschiedenis van Nederland in den meest uitgebreiden zin. [Aan de bespreking van het doel van dit museum en zijne verhouding, zoowel tot de andere rijksmusea als tot de plaatselijke musea, worde eene afzonderlijke vergadering van den Bond gewijd].

N.B. Dit onderwerp, — bijzonder gewichtig, omdat het de goede organisatie der rijksmusea eerst mogelijk maken zal, — kan ook hier niet gemist worden, omdat het bedoelde museum ongeveer van denzelfden aard zal zijn als de plaatselijke musea. Het onderwerp is echter te veelomvattend, om het thans terloops te behandelen. *Aan de bespreking van het doel van dit museum en zijne verhouding, zoowel tot de andere rijksmusea als tot de plaatselijke musea worde een afzonderlijke vergadering van den Bond gewijd.*

4. Ook verdient aanmoediging het [oprichten] *bijeenbrengen* van [musea] *afzonderlijke verzamelingen* van reproducties van voorwerpen van kunst en kunstnijverheid. [ten dienste van het onderwijs].

N.B. Het scheen ons noodig, vooraf het doel van de drie soorten van algemeene musea vast te stellen, voordat wij het doel de plaatselijke musea gingen bespreken.

5. Onder plaatselijk museum wordt in het volgende verstaan de verzameling van

1) In dezen afdruk zijn de ter vergadering aangebrachte veranderingen opgenomen, met dien verstande dat de uit de oorspronkelijke redactie uitgevallen woorden tusschen [] zijn geplaatst, de nieuw tusschengevoegde *cursief* zijn gedrukt.

voorwerpen, die van belang zijn voor de kennis van de beschaving, *de kunst* en de geschiedenis van het geographische ressort, waarvoor het museum is opgericht.

N.B. De helft der Commissie wenschte in deze definitie op te nemen bepalingen, waardoor duidelijk blijken zou, dat ook kunstvoorwerpen en voorwerpen, die naast het plaatselijke ook een algemeen belang hebben, kunnen worden opgenomen. De wederhelft der Commissie achtte dit echter onnoodig, omdat dit reeds in de gegeven definitie uitgedrukt wordt, en ook ongewenscht, omdat de uitdrukkelijke vermelding dezer beide oogpunten, ze op den voorgrond schijnt te willen plaatsen, hetgeen in het verband der plaatselijke musea niet gewenscht schijnt. — Tot de plaatselijke musea rekenen wij niet de musea, die, hoewel zij niet behooren tot de drie in No. 2—4 bedoelde categorieën, toch van algemeen aard zijn en in geene betrekking staan tot een beperkt geographisch ressort, zooals het museum in het Paviljoen en de stichtingen van Teyler, Westreenen, Fodor, Lopez Suasso en Willet Holthuyzen.

6. De plaatselijke musea behooren bepaaldelijk te verzamelen:

a. alles, wat betrekking heeft op de plaatselijke of gewestelijke beschaving *en kunst* en op de plaatselijke of gewestelijke geschiedenis in den ruimsten zin van het woord.

b. reproducties van dergelijke voorwerpen, wanneer de oorspronkelijken niet te verkrijgen zijn.

N.B. Deze algemeene stelling wordt in de volgende toegelicht en gepreciseerd.

7. De verzamelde reproducties behooren als zoodanig gekenmerkt te worden. Als reproductiën komen in aanmerking afgietsels en langs mechanischen weg verkregen afbeeldingen, *andere* [Prenten] komen eerst dan in aanmerking, wanneer geene langs mechanischen weg verkregen reproducties beschikbaar zijn.

[N.B. De prenten behooren in niet te groot aantal tentoongesteld te worden. Men zij ook voorzichtig met het tentoonstellen van in het oogvallende reproducties naast goede origineelen].

8. De plaatselijke musea kunnen ook verzamelen:

a. topographische *en historische* atlassen van gewest of gemeente.

b. *binnen het ressort van het museum* opgegraven voorwerpen, die uit een natuur-historisch of anthropologisch oogpunt belangrijk zijn.

[c. voorwerpen, die toevallig te verkrijgen zijn en niet vallen onder art. 12b].

N.B. Deze algemeene stelling wordt in de drie volgende toegelicht en gepreciseerd. — [Een der leden heeft stellig bezwaar tegen de opneming der rubriek c.]

9. De topographische *en historische* atlassen van gewest en gemeente kunnen bijeengebracht worden in de rijks- en gemeente-archiefdépos of in de gewestelijke en plaatselijke musea. [In het eerste geval is het gewenscht, dat zij tevens dienstbaar worden gemaakt tot keuze-tentoonstellingen in de musea, ten einde den groei van het geographisch ressort in beeld te brengen].

10. *Het verzamelen* [De verzameling] [en overzichtelijke tentoonstelling] der uit natuur-historisch of anthropologisch oogpunt belangrijke vondsten (b.v. van overblijfselen van menschen en dieren uit de terpen) is gerechtvaardigd, indien voor deze verzameling door meer bevoegde instellingen niet of niet voldoende gezorgd wordt, of indien door de samenhang met archaeologische vondsten de opneming wenschelijk is.

N.B. In het aangeduide geval vallen dergelijke voorwerpen reeds onder de bepaling van stelling 5.

11. Belangrijke kunstverzamelingen en kunstwerken van algemeen aard, die aan plaatselijke musea vermaakt of ten geschenke aangeboden worden, kunnen als afzonderlijke afdelingen aanvaard [en tentoongesteld] worden, indien het museum door de daardoor veroorzaakte uitgaven niet te zeer in het bereiken van zijn hoofddoel belemmerd wordt.

N.B. In steden, waar geene algemeene verzamelingen van kunst of kunstnijverheid bestaan (vooral in die steden, die ver van de hoofdplaatsen verwijderd zijn) is de oprichting van dergelijke afzonderlijke afdelingen zelfs gewenscht. (Men denke aan de porselein-verzameling te Leeuwarden.)

12. De plaatselijke musea behooren niet te verzamelen:

a. alles, wat ter plaatse zijner oorspronkelijke bestemming nog goed verzorgd wordt en geen gevaar loopt van vervreemding of ernstige verwaarloozing.

b. alles, wat behoort tot het ressort van een ander museum *of van een archief*.

13. Plaatselijke musea hebben in de [drie] groote steden van het rijk recht van bestaan naast de daar bestaande verzamelingen van algemeen aard. [14.] Wanneer in eene stad naast een plaatselijk museum eene kunst- of geschiedkundige verzameling van algemeen aard bestaat, is het noodig, dat het plaatselijke museum zijn werkring streng beperkt tot het zuiver plaatselijke.

N.B. Het bijeenbrengen der vele verspreide bestanddeelen van een museum voor de plaatselijke geschiedenis van Amsterdam (b.v. in het Suasso-museum) schijnt zelfs bijzonder gewenscht.

14 [15]. Gewestelijke musea zijn wenschelijk [in die provincies van het rijk] waar [de gewestelijke hoofdstad het erkende] *een* middenpunt is van het gewestelijk leven [de beschaving en de geestelijke stroomingen].

N.B. In de provinciën Noord- en Zuid-Holland, waar meer dan ééne stad reeds een plaatselijk museum bezit, schijnt het praktisch onuitvoerbaar, naar de oprichting van gewestelijke musea te streven. Het verdient daar aanbeveling, dat de plaatselijke musea zich onder elkander verstaan over de afbakening der grenzen, waarbinnen zij de taak van een gewestelijk museum op zich zullen nemen.

In Utrecht is de oprichting van een gewestelijk museum wenschelijk in overleg met »FleHITE" en liefst in aansluiting bij de verzamelingen van de stad, den Aartsbisschop en het Provinciaal Utrechtsch genootschap.

15 [16]. [Alleen] *Slechts* daar, waar plaatselijke geschiedkundige eigenaardigheden aanleiding geven tot het oprichten van plaatselijke oudheidkamers, die den stempel dezer eigenaardigheid dragen, is de oprichting van zulke oudheidkamers gewenscht. [zij verrichten daar eene taak en dragen bij tot de ontwikkeling van kunstzin en historischen zin].

N.B. De oprichting van dergelijke oudheidkamers op andere plaatsen schijnt niet aan te bevelen, tenzij het zeer afgelegene en moeilijk bereikbare districten geldt. Immers de oprichting van oudheidkamers in kleine plaatsen, die den gezonden groei van een gewestelijk museum belemmert, is altijd min of meer gevaarlijk, omdat deze kamers daar gewoonlijk afhankelijk zijn van het leven van één of zéér enkele personen.

16 [17]. De plaatselijke *en gewestelijke* musea treden in onderling overleg [verstaan zich met de gewestelijke musea] over de afbakening hunner taak, bepaaldelijk over de begrenzing van hun ressort.

N.B. Indien de gewestelijke musea voorwerpen van plaatselijk belang verkregen hebben van gemeenten, waar sedert den afstand dier voorwerpen plaatselijke musea zijn opgericht, die even groote waarborgen leveren van duurzaamheid van bestaan en van goed beheer, is het wenschelijk deze voorwerpen terug te geven. Het schijnt echter gewenscht dit onderwerp te behandelen in verband met de verhouding van rijks- en plaatselijke musea.

17 [18]. Er zij, zoo mogelijk, niet meer dan één plaatselijk museum in dezelfde plaats; waar er meer bestaan, streve men naar vereeniging.

N.B. De verdeeling over verschillende musea leidt tot versnippering van krachten, tot dubbele uitgaven voor beheer, bewaking en schoonhouden; het is onmogelijk voor verschillende kleine musea te doen, wat mogelijk is voor één groot museum. De vereeniging in één museum leidt daarentegen tot verhooging van het belang der collectie, verbetering van het beheer, vermindering van onkosten en vermeerdering van bezock; men kan dan verkrijgen een behoorlijk bezoldigden en wetenschappelijk gevormden directeur, voortdurende openstelling, voldoende belang der verzameling, vermeerdering van hulpmiddelen en meer ruimte voor tijdelijke tentoonstellingen, voordrachten enz. — Een van de leden der Commissie verklaarde zich echter beslist tegen dergelijke centralisatie.

AANWINSTEN NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Herhaaldelijk werd het door mij uitgesproken, wie thans eene beteekenisvolle categorie van kunstnijverheid, door eene serie van voorwerpen, in zijne verzameling wil laten vertegenwoordigen, zal zich meestal met exemplaren van meer bescheiden aanzien moeten tevreden stellen. Dit is niet altijd een nadeel. Op het gebied der meubelkunst strekt zekere soberheid dikwijls tot aanbeveling. De beste makers hebben veelal het meeste talent getoond in hunne eenvoudige uitingen. Maar van den anderen kant zou een algeheel gebrek aan rijkere vormen in eene verzameling tot verkeerde opvatting kunnen leiden van een tijd en van een stijl welke men wil laten kennen.

De verdienste van den Italiaanschen barokstijl bijvoorbeeld, is voor een groot deel hierin gelegen, dat krachtige, plastische wijze van uitdrukking aan de genietbaarheid,

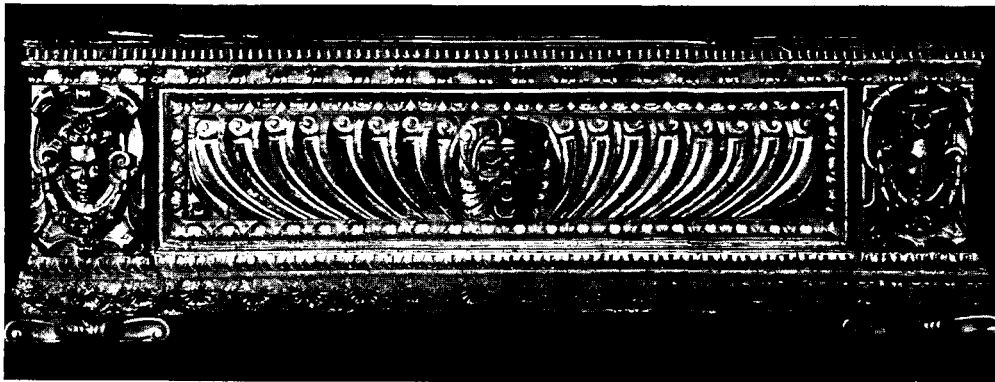

Fig. 1.

aan de hoogste eischen welke een goede smaak mag stellen, niet te kort doet. Ook deze kant moet dus den toeschouwer vertoond worden.

In dit opzicht dan komt de hier afgebeelde kist (Fig. 1) naast de reeds vroeger in dit Bulletin besproken meubelen (Jaargang 1908, blz. 158 en 1910, blz. 141) eene zeer gewenschte plaats innemen. Het streven naar plasticiteit treedt door sterk sprekende licht- en schaduwpartijen in dit meubel goed voor den dag. De middenpuntzoekende beweging der zware krullen aan beide zijden van het maskaron brengt er toe bij de kist als een éénheid te laten gevoelen. Een kwistig aangebracht verguldsel verhoogt in niet geringe mate het effect van een en ander.

Zelfde bedoelingen verraadt de bouw van het nagenoeg vierkante spiegellijstje in Fig. 2 afgebeeld. Ook hier wordt het oog, door de in relief gewerkte knorren naar het centrale ovaal getrokken, terwijl de vlakke buitenrand eene meer neutrale afsluiting brengt. Beide voorwerpen moeten uit het midden der 16de eeuw dagteekenen.

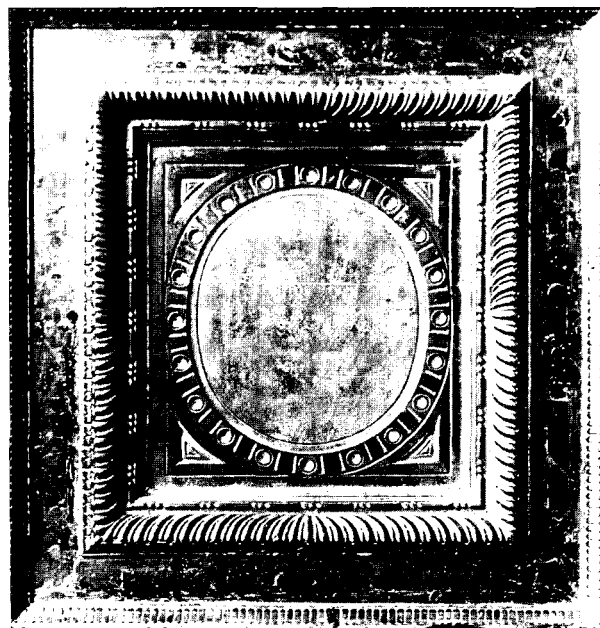

Fig. 2.

Om bij den barokstijl te blijven, laat ik hier een bronsfiguur volgen (Fig. 3), eene meermin, welke eertijds vermoedelijk als handvat op een meubel dienst gedaan heeft en waarin wij een Venetiaansch werk uit het einde der 16de eeuw hebben te zien. De weeke behandeling der eenigzins vloeiende vormen, waardoor de beteekenis der organische onderdeelen verdwijnt, wijst reeds op de tot zuiver ornament vervormde dieren van het zoogenaamde kwab- of knorpelornament dat ook onze Nederlandsche kunstenaars, allereerst de zilversmeden in de 17de eeuw, gaarne gebruikten. Wij beleven hier reeds eene overdrijving van het kenmerkende streven van den barok welke tot opheffing der details aanleiding geeft, tot verslapping der vormen. In ons land heeft echter de barok juist in

Fig. 3.

deze hare laterē uitingen den meesten invloed gehad. Men zal dan ook de beteekenis welke deze bronsfiguur voor onze verzameling heeft geredelijk beseffen.

De verzameling meubelen werd, behalve door de bovengenoemde stukken, verrijkt met eene bergère (Fig. 4) welke, naast de strengere architectonische vormen van den stijl van Lodewijk XVI, de elegante buigingen van den vrijen Lodewijk XV-stijl laat zien. Voorts met een kleinen armstoel (Fig. 5) uit den tijd van Lodewijk XVI, geteekend door Georges Jacob, het oudste en meest beroemde lid van de welbekende meubelmakersfamilie. Deze stoel die gelukkig de oorspronkelijke bekleeding met passement behouden heeft, behoort zeker niet tot de rijkste stukken door G. Jacob afgeleverd, maar getuigt toch niet minder van zijn vindingrijkheid en van zijn fijnen smaak.

Belangrijker nog, als vollediger vertegenwoordigend eene groote stijlperiode, is een vuurscherm (Fig. 6) uit den tijd van Lodewijk XIV. De gewezen zijden bekleeding laat zich kenmerken als een product uit de fabriek van Nîmes, is dus Zuid-Fransch. Zuid-Fransch is ook het karakter van de omlijsting die zeer vermoedelijk voor de tapisserie gebeeldhouwd is. De vormen zijn wat rijker dan men van een Parijschen meubelkunstenaar zou verwachten, maar de zuivere verhoudingen, de zekere zwier waarmede de tegenovergestelde bewegingen, aan de zijstijlen elkaar ópvangen, het meer luchtige krulwerk aan den kop, de sierlijke ietwat binnenwaartsche beweging der voeten geven toch, juist door het volrijpe, een voortreffelijk denkbeeld van den deftigen, zoo weloverwogen stijl die bij de regeering van den grooten koning paste. Het is inderdaad een meubel van groote beschaving.

Ik wil deze opsomming besluiten met de vermelding van de portretbuste in gips van een jong meisje. Het werk is, achter op het voetstuk, geteekend met den naam van den beeldhouwer Saly en, te oordeelen naar de aanwezigheid van slechts één gietnaad om het maske, hebben wij te maken met een origineel model. Inderdaad bestaat er van hetzelfde portretje een exemplaar in marmer en een in brons, beide bewaard in Parijsche verzamelingen, welke naar ons gipsmodel moeten zijn vervaardigd. Noch het marmer, noch het brons draagt eene handteekening. De voortreffelijke kwaliteiten van het modelé deden het werk aan niemand minder dan aan Frankrijks grootsten achttiende eeuwschen beeldhouwer toeschrijven, aan Houdon, zoodat dan ook het marmeren

Fig. 4.

exemplaar, een tiental jaren geleden, voor de aanzienlijke prijs van 75000 francs verkocht werd, niettegenstaande de onbekendheid van de voorgestelde persoon.

Het, nog niet lang geleden, bekend worden van het geteekende gips-model nu maakte niet alleen een einde aan de toeschrijving aan Houdon, maar bracht ook aan het licht, dat wij in de geportretteerde hebben te herkennen de zevenjarige Alexandrine d'Etiolles (1743—1754), het dochttertje van Mme le Normant d'Etiolles, de latere Mme de Pompadour, wier marmeren buste door Jacques Saly werd tentoongesteld in den Parijschen salon van 1750. Het zeer eigenaardige kapsel van onze buste, de vier tot een kroontje

samengebonden vlechtjes, stemt namelijk overeen met de beschrijving van den catalogus.

De beeldhouwer Jacques Saly die zich door dit portretje als een kunstenaar van den eersten rang laat kennen, werd in 1717 te Valenciennes geboren. Zijn leermeesters waren eerst Antoine Pater, later Guillaume Coustou. Van 1740—48 was hij te Rome, in 1753 vertrekt hij naar Kopenhagen, om het bronzen ruitersstandbeeld van Frederik V te maken. Dit werk houdt hem lange jaren bezig. Hij komt eerst na de onthulling van het standbeeld, in 1768 terug in Parijs.

Het is voorzeker aan dit lange verblijf in het buitenland en aan de tijdroovende bezigheden welke hem daar hielden te wijten, dat zoo weinig werken van Saly tot ons zijn gekomen en, dat zijn naam betrekkelijk weinig bekend is. De portretbuste van zijn

Fig. 5.

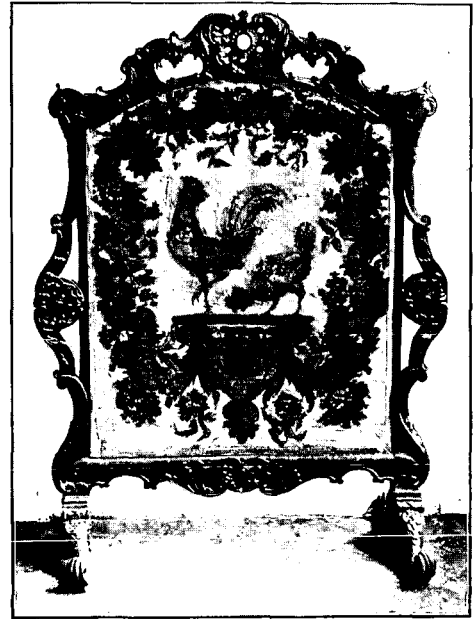

Fig. 6.

leermeester Antoine Pater, in het museum te Valenciennes en die van de jonge Alexandrine d'Etiolles laten hem kennen als een der besten uit den kleinen kring van achttiende eeuwse portrettisten die, door hun zoo hoog staanden, bij uitnemendheid menschelijken, objectieven kijk, onze bewondering verdienen.

A. PIT.

MAURITSHUIS.

Sedert de vorige opgave is het Mauritshuis met vier schilderijen verrijkt, waarvan twee slechts korten tijd daar zullen verblijven. Het zijn Aert de Gelder's »Tempelgang'', aan het Museum geschonken door den Heer F. Kleinberger te Parijs; een mansportret van Thomas de Keyser, in bruikleen van den Heer Humphry Ward te Londen, een mans-

portret door Jan Lievens, in bruikleen van Graaf Mycielski te Krakau, en een Riviergezicht door Salomon Ruysdael, in bruikleen van Dr. Bredius.

Aert de Gelder's schilderij is een der belangrijkste aanwinsten door schenking, die de geschiedenis van het Koninklijk Kabinet van schilderijen weet aan te wijzen. Een woord van erkentelijkheid aan den milden gever — die reeds vroeger andere musea hier te lande door schenkingen aan zich had verplicht — ga derhalve aan de beschrijving vooraf.

De bij deze regels gevoegde afbeelding geeft de compositie voldoende weer, maar is niet in staat ook maar eenigszins een denkbeeld te vormen van wat de Duitschers

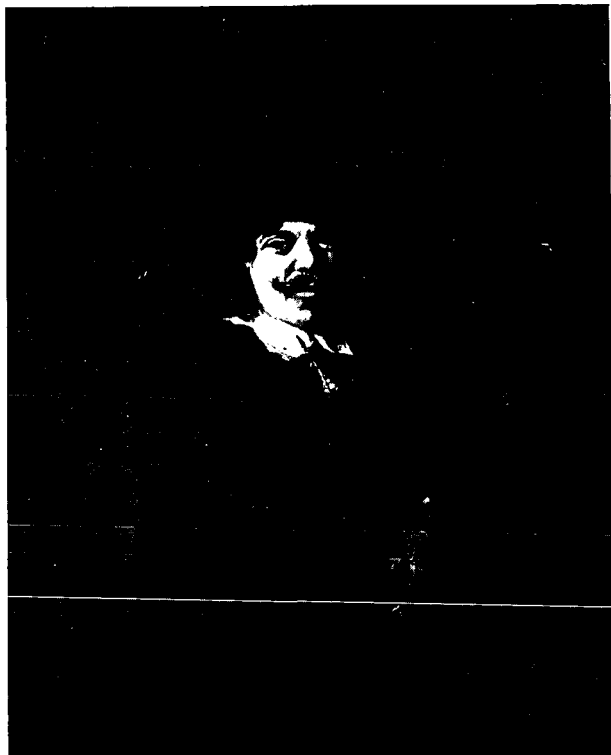
Aert de Gelder. De Tempelgang.

noemen de »Leuchtkraft» der schilderij, die een der hoofdaantrekkelijkheden van het stuk uitmaakt. Het is bovendien zeer mooi van kleur: de bekende gelen, rooden en paarse grijzen van de Gelder zijn er op zijn allerbest. In alles op z'n Rembrandtsch geschilderd en zelfs in vele opzichten diens compositie (het meest die van de geetste Voorstelling in den Tempel in de breedte) navolgend, doet het zeer goed zien wat de Gelder vooral in zijn leermeester heeft bewonderd. Vooral zijn prachtliefde en zijn kleurgevoel komen hier sterk uit.

Het is gemerkt A. de Gelder f 1697 en dus 10 jaren na Rembrandts dood ontstaan.

In de voorstelling meen ik, met Dr. Lilienfeld, te zien den tempelgang van Maria, Jozef en den kleinen Jezus, die even rechts van het midden, tusschen het oude vrouwtje met de mand en den man met het offerlam, zijn afgebeeld. Vóór hen uit gaat een lammetje. De stand der twee voorste joden links herinnert eenigszins aan de hoofdfiguren van de Nachtwacht. Op de trappen en binnen in den tempel ziet men overal gestalten gaan en onderscheidt men zuilen en enkele andere onderdeelen der binnenarchitectuur.

De schilderij, die ongetwijfeld een van de Gelders meesterwerken is en zeer stellig de mooiste de Gelder in Nederland, kan identiek zijn met het stuk in den inventaris van de nalatenschap van den schilder¹⁾ beschreven als een »stuk zonder lijst, verbeeldende een tempel».

Thomas de Keyzer. Mansportret.

Zonder twijfel is »de Tempelgang» hetzelfde schilderij, dat als »een voorhof van een tempel» voorkomt op de veiling Seger Tierens, Den Haag, 23 Juli 1743 (Hoet II, blz. 103), dus 16 jaar na de Gelder's dood. In 1760 beschrijft Descamps het in »La vie des peintres» als zich bevindende in de collectie Nicolaes van Bremen. Ook uit Hoet (II, blz. 486) blijkt dit.

Daarna vinden wij het schilderij het eerst weer vermeld in 1857 op de tentoonstelling te Manchester, ingezonden door den Heer J. Whatman (No. 672 van den catalogus). Bürger, die het daar zag, spreekt er vol lof over in zijn »Trésors d'Art en Angleterre». In 1887 was het stuk bij den kunsthandelaar Lesser te Londen. Daar zag Bredius het, gelijk G. H.

Veth verhaalt in Oud-Holland VI, blz. 186. Deze vermeldt tevens, dat Bode het toen hield voor de Gelder's meesterwerk. Later was het stuk — indien ik wel ben ingelicht — eigendom van wijlen den »ouden» Martin Colnaghi te Londen en werd van dien gekocht door den Heer Jules Porgès te Parijs, die het inzond op de tentoonstelling van oud-Hollandsche schilderijen te Parijs in 1911, waar het zeer de aandacht trok en o. m. door

1) Ik dank deze mededeelingen voor een deel aan de welwillendheid van Dr. Lilienfeld, van wiens hand binnenkort een mondgrafic over A. de Gelder zal verschijnen.

Jan Veth in een feuilleton der Nieuwe Rotterdamsche Courant (24 Mei 1911, Avondblad B) zeer werd geprezen. Uit de collectie Porgès ging de schilderij over in het bezit van den Heer Kleinberger.

Het mansportretje van Thomas de Keyser, rechts in het midden gedateerd 1656, is door den Heer Humphry Ward te Londen in bruikleen gegeven. Het is vlot geschilderd en breed gehouden. Vooral het gelaat is zeer sprekend en de schilderwijze daarvan heeft door haar brutaliteit iets indrukwekkends. De overeenkomst in schildertrant met de bekende sympathieke portretjes der collectie de Jonge te Parijs is treffend.

Graaf Mycielski's Lievens beelden wij als derde hierbij af. Het is een werk uit Lievens' van Dyck-periode: weinig karaktervol, en theatraal van houding. Maar voortreffelijk is het landschap op den achtergrond. Zonder Lievens' teekeningen zou men nooit op de gedachte komen, dat hij nog in dien tijd tot zoo iets in staat was. De zilveren en blonde tonen daarvan doen Lievens' smaak evenzeer bewonderen als de penseelbehandeling zijn gemakkelijker van werken verradt. De figuur is veel »wetenschappelijker» geschilderd. Doch ook hierin zijn opmerkelijke partijen, o. a. in het rood van den met bond bezetten mantel.

Het landschap van Salomon Ruysdael, in bruikleen gegeven door Dr. A. Bredius, gold reeds toen het zich in de verzameling Rudolf Kann bevond, als een der allerbeste werken van den schilder. Aangezien het schilderij zoowel door beschrijving als door reproductie wetenschappelijk is »vastgelegd», is het m.i. onnoodig, hier ter plaatse over de buitengewone kwaliteiten van dit meesterwerk in verdere beschouwingen te treden.

Jan Lievens. Mansportret.

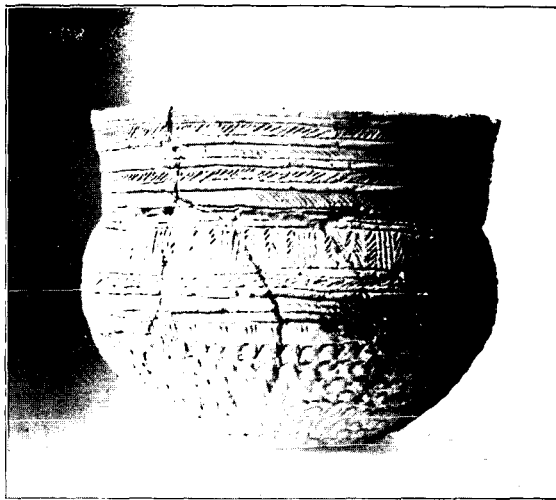
PRAEHISTORISCHE GRAFHEUVELS OP DE RENKUMSCHE HEIDE.

De Renkumsche heide is het groote complex hei, dat in het Zuiden onmiddellijk, zonder eenigen overgang, aansluit aan de Doorwertsche heide en in het Noord-Westen, aan gene zijde van de lijn der Staatspoor, zijn voortzetting vindt in de Ginkelsche heide,

een deel van de onmetelijke zand- en hei-vlakte, die haar eindpunt heeft in het Gooi.

De geografische ligging der Renkumsche heide is voor de beschavingsgeschiedenis een zeer gunstige. Ze vormt, evenals de Doorwertsche hei, een integreerend deel met de lage gronden, waarlangs de groote weg van het eerste verkeer ging: de Rijn, en werd door haar hoogte een beschermende en veilige legerplaats. Dat zij van stonde af het hooëge terrein van de lage landingsplaats is geweest, bewijst niet alleen de benaming, maar ook het feit, dat zij altijd heeft toebehoord aan die gronden en altijd in het bezit is gebleven van de »Mient'', die eerst tot voor korten tijd een groot gedeelte ervan heeft verkocht.

Dan is de Renkumsche heide door de geleidelijke voortzetting in Noord-Westelijke richting op een doortrekken van volken aangewezen. Ze wordt doorsneden door den Ginkelschen weg, den Hesseweg, een dier oer-oude zandwegen, die eeuwen bestonden

Afb. 1.

vóór zij den naam van Hessewegen kregen en vasthielden de richting waarlangs het praehistorische doortrekken zich bewoog, dat zijn rustpunten maakte tot hun mijlpalen. De terreinsgesteldheid is zoodanig, dat de Renkumsche heide door haar gelijkmatige hoogte, zich bij uitstek leent voor een nederzetting, vooral van een landbouwend volk, zoodat het zeer begrijpelijk is, dat deze hoogvlakte van af de vroegste tijden gebruikt en bewoond is geworden, getuige de grafheuvels, die zich in opeenvolgende lijn, doch zonder verdere regelmaat verheffen, van af de Doorwertsche tot aan de Ginkelsche heide.

De keerzijde van deze zoo gunstige omstandigheid is, dat, toen later de Renkumsche

heide voornamelijk gebruikt werd voor het weiden der schaapskudden, en deze langs de grafheuvels, langs den toen ontstanen Ginkelschen weg trokken, de grafheuvels door de herders als hutten en als schuilplaats werden gebruikt, met het noodlottig gevolg, dat wat erin geborgen was, voor 't meerendeel verspreid en verwoest werd.

Geen der grafheuvels is ongeschonden gebleven; de een is meer uitgegraven dan de andere: zoo werd degene, die ongeveer midden in de groote vlakte lag en dus een goed punt van overzicht vormde, dusdanig getransformeerd, dat ze officieel den naam heeft van: »Aarden Hut''.

De meeste zijn van boven en op zij doorgraven; de oorspronkelijk opgeworpen grond is omwoeld en verplaatst, alleen de oer-grintlaag kon niet doorboord worden. En aan deze omstandigheid is het te danken, dat nog een enkel ding in zijn oorspronkelijken toestand teruggevonden werd.

Het was einde September 1911, dat ik na zeer bereidwillige toestemming der Mient de grafheuvels der Renkumsche heide heb onderzocht.

Met dezelfde arbeiders van verleden jaar, begon ik met de heuvel, die, wanneer men komt van de Doorwertsche hei, de eerste is en aan den dwarsweg ligt van Station Buunderkamp naar het gehucht even vóór Renkum.

Op den top waren gaten voor vuren door de herders gemaakt.

Wij begonnen aan den meest vasten en compacten kant — uiterlijk — want al dadelijk bleek, dat ook deze kant, al was hij nu met een vaste laag hei bedekt, lang voor dien tijd met grond overgoid was, daar het heel losse zwarte grond was, vermengd met grint die vergraven werd.

Nu is de Renkumsche heide bijzonder rijk aan grint en, in tegenstelling met de Doorwertsche hei, arm aan zuiver rivierzand. Bij het oorspronkelijk opwerpen van de heuvel moest dus al dadelijk onzuiver zand, het scherpe zand vol gruis, gebruikt worden. Dit vond men ook later onder de eerste losse zwarte aarde. Dit scherpe zand is echter voor het bewaren der voorwerpen lang niet zoo'n afsluitende bescherming als het prachtig zuivere rivierzand van de heuvels der Doorwertsche hei.

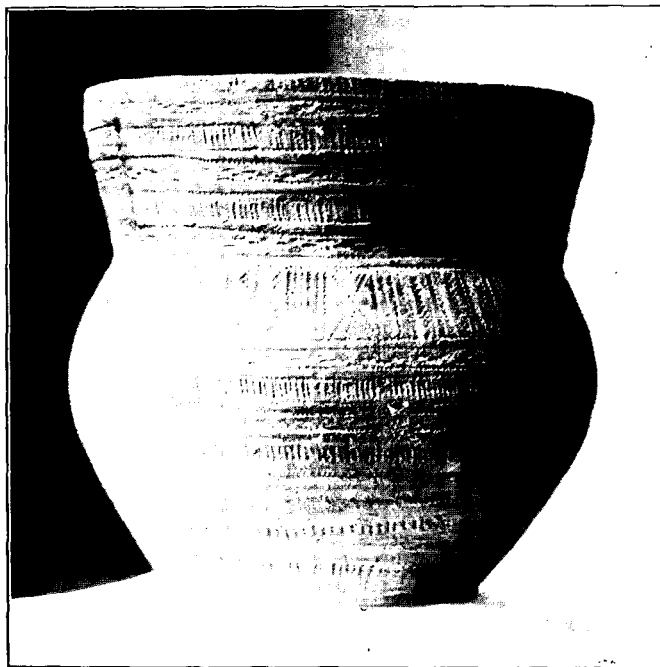
Door de ontzettende droogte van den zomer van 1911, liep de losse grond als water tusschen de vingers weg; het was merk-

waardig te zien, hoe de oogenschijnlijk compacte massa aarde zich oploste; de minwaardigheid dezer bedekking deed al vooruit begrijpen, dat voor geval het hart van de heuvel onaangetast was gebleven, datgene wat erin verborgen lag, niet goed geconserveerd kon zijn, daar het te dicht aan de oppervlakte was geraakt.

Maar ook het hart was doorwoeld. Hier liep de bodem met de vaste grindlaag naar het midden op, waardoor degenen, die de heuvel voor hut hadden gebruikt, al ras op den vasten bodem waren gestooten en dien doorboord hadden.

Toch werd nog in het midden een pot gevonden, dat wil zeggen de scherven ervan, dooreen gegoid en sommige met wortels en kluiten aarde bedekt.

Wij verzamelden 27 stukken, die de zeer kundige hand van den restaurateur van

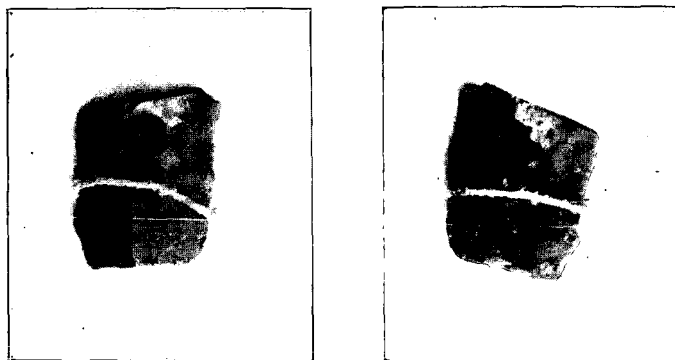
Afb. 2.

het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, in elkaar heeft weten te zetten, doch niet zonder bijvoeging van nieuwe stukken terwille van het noodzakelijk verband.

De op deze wijze gereconstrueerde vaas (afb. 1) heeft den vorm van den klokbeker der neolitische periode en als versiering behalve het ingegrifde banden-ornament een plastische versiering van ingedeukte dobbelsteentjes langs den buik, terwijl ook de kanten, die het ingegrifd ornament afsluiten, »en relief" naar voren komen.

De klokbeker (hoogte 16 c.M., bovenwijdte 21 c.M., middellijn 24 c.M.) is lager en breeder dan die, welke gevonden zijn op de Doorwertsche heide ¹⁾; de bewerking lijkt ook een andere. De wand, bijna 1 c.M. dik, schijnt te bestaan uit een binnenlaag, waar over een zeer dikke buiten-kleilaag is aangebracht; hierin is vóór het drogen het plastische ornament ingedrukt, met een op- en neergaand verspringen als van grof vlechtwerk.

De groote middenband heeft een ingegrifd ornament, verdeeld op de wijze van metopen en triglyphen, en in de metopen het takjes-motief, een zeer typisch ornament, dat men overal in het zuiden terug vindt, daar geschilderd.

Afb. 3.

In den klokbeker herkent men hetzelfde begrip van versiering als in dien der Doorwertsche heide (afb. 2): de verdeeling der geheele oppervlakte, de cadens der banden, zij zijn alle herkenningsteekenen van hetzelfde Zuidelijk prototype, een prototype, dat reeds een groot ontwikkelingsstadium achter zich had en geleerd had

een oppervlakte in haar geheel te beheerschen en geometrisch te versieren.

De geometrische versiering kwam niet slechts uit het Zuiden, maar door het Zuiden uit het Oosten. Ten alle tijde is het Oosten de bakermat geweest der geometrische stilyseering en zijn de motieven, ontleend aan stoffen en weefsels door Zuid-Europa verwerkt, en wel voornamelijk in de versiering der ceramiek. Of in de neolithische periode het Oosten zijn weefsels reeds maakte, waarom later in Ilias en Odyssee de vrouwen van Sidon ten zeerste geroemd worden, is niet uit te maken. Zeker is, dat de samenstelling van lijn en punt, die ter versiering van de gevonden klokbeker is toegepast, wijst op handenarbeid met op en neergaande beweging, zooals die bij vlecht- of weefwerk bestaat — in dit geval zou men aan weefwerk kunnen denken. Wie deze oostersche motieven hierheen, op de Renkumsche heide hebben gebracht, zullen wij later bespreken.

1) Zie Praehistorische graven op de Doorwertsche Heide, Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Oct. 1910.

Doordat de heuvel zoo omwoeld was, werd geen spoor van asch, noch beenderen gevonden. Een ruw aarden potje, in den grond boven de verbrijzelde klokbeke was totaal kapotgeslagen — opzettelijk of door vernieling, is niet uit te maken. Opmerkelijk is hoe het aardenwerk der neolitische periode eensdeels bestaat uit gezuiverde en daarna gepolijste en versierde klei, andersdeels uit ongezuiverde klei, met de meest grove bewerking en versiering. Opzettelijke vernieling ziet men in het zaag-mesje (afb. 3), dat ook in den bovengrond boven de klokbeke werd gevonden. De harde vuursteen moet met geweld zijn afgeslagen; anders is een dergelijke verminking niet mogelijk. De neolitische periode heeft bepaalde, algemeen opgevolgde godsdienstige ritën gehad, waaronder ook die van het breken der voorwerpen alvorens ze aan de dooden mee te geven. Vooral bij voorwerpen van scherpte en verdediging schijnt dat het geval geweest te zijn; men heeft het tenminste veel waargenomen bij bijlen en dolkmessen.

Het zaag-mesje, lang 2 c.M., moet men zich verlengd denken aan beide zijden en stomp afgeknot eindigend. De twee lange zijden zijn getand en de oplopende voorkant geslepen, zooals men dit in Noord-Italië en in Hongarije o.a. ook gevonden heeft. In Noord-Italië echter tezamen met voorwerpen van de eneolitische periode, want, hoe waar het ook is, dat de neolitische periode in Europa gedragen werd door één en hetzelfde ras en overal dezelfde uiting had, zoo moet men altijd in het oog houden, dat de peripherische uitbreiding van het Zuiden naar het Noorden, tijd kostte en daardoor in het Noorden vormen voort bestonden, die in het Zuiden terzelfder tijd reeds door andere waren vervangen, dat dus een en dezelfde voorwerpen kunnen toebehooren in het Noorden aan de neolitische periode, in het Zuiden aan de eneolitische ¹⁾.

Afb. 4.

De tweede heuvel, gelegen in een hoek van de hoogvlakte en daardoor minder noodig als schuilplaats voor de herders, had haar compacten vorm behouden. De opgeworpen grond was ook vast.

In het Oosten begonnen, vonden wij op ruim 2 M. van het midden den bodem van een zwarte urn, met dikke gladde wanden. Zonder verdere versiering; iets verder naar het midden lag een hoopje beenderen met asch.

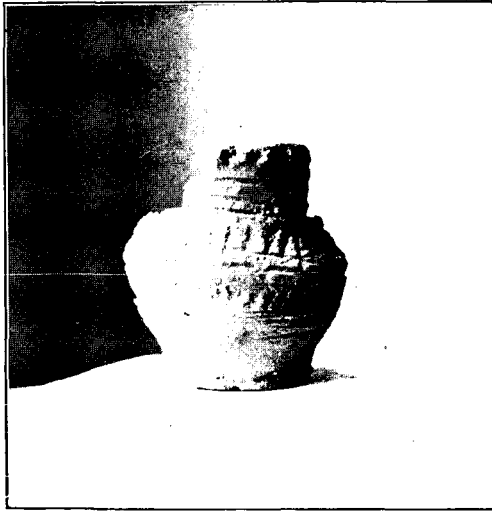
Dan buiten de middellijn, aan Zuidelijken kant een klein vaasje van grove klei,

1) Men leze, naar aanleiding der expansie van deze éézelfde beschaving Urgeschiede Europas von Sophus Müller. Strassburg, 1905.

zoo ingedrukt en vermorseld, dat geen vorm meer te herkennen was. Er lag een kleine hoeveelheid van een materie bij, die niet te definiëren is. Ze zag er uit als zand, voelde week en sponsig aan en verdween als men ze opnam. Er bij werd heel veel houtskool gevonden. Of deze massa voedsel was, dat het potje had omsloten?

Toen precies in het midden, waar de bodem, gelijk bij de heuvels der Doorwertsche heide, naar beneden ging, stuiten we op de vaas, de echte.

Ze lag in een holte, onder de vaste grintlaag. De grintlaag was dus te compact geweest om die zelf uit te diepen. Blijkbaar had men ook niet de moeite genomen, de holte zoo diep uit te graven, dat de vaas erin kon staan. Ze lag er nu schuins in, naar het zuiden gekeerd; aan de achterzijde was de holte gesloten: wij stonden dus juist, zooals degenen, die de vaas in den gleuf hadden neergelegd.

Afb. 5.

Weer een ander type! (afb. 4). En welk een prachtig-slanke vorm! Zoo zuiver in contour, zoo edel van vorm en dat bij een vaas, die uit de hand gefatsoeneerd was. Het ornament is bijzaak; eenige ingegrifde banden, feitelijk zonder verband met den vorm en overbodig.

Maar de vorm zelf is klassiek mooi en heeft heel kennelijk het karakter van den drinkbeker, van den recipient voor vloeistof. De Engelschen spreken van drinkingcups en beschouwen ze als: »the earliest form of vessels of the neolithic period”¹⁾.

Geen voorwerp lag in de holte noch erboven. Alleen een klein klokbeker-vormig potje (hoogte 11 c.M.) van ruwe klei en heel sommaire versiering. (afb 5), een handbreed boven de grintlaag en in zelfde houding als

de gevonden vaas. Dit vaasje is zeker eerst ritueel gebroken; geen enkele scherf werd meer gevonden; alleen nog stukjes bot en houtskool, de sporen van crematie.

Dicht bij deze grafheuvel liggen er nog verscheidene, maar op particulier gebied, buiten de Renkumsche heide; de overige liggen in de richting van den Ginkelschen weg, in opeenvolgende rij en zijn ook in opeenvolgende rij door de herders tot hutten gemaakt (afb. 6).

Bij onderzoek bleek dat de eerste der drie zoo doorwoeld was, dat bij wat houtskool en botjes een moderne dakpan lag! In het midden was de bodem uitgehold, maar van een voorwerp was niets te vinden. Een stuk moderne paal werd uit het zand getrokken, de reste der hut.

1) Zie A Guide to the Antiquities of the Bronze Age, British Museum, 1904.

In de volgende heuvels was het resultaat nog treuriger. Een leverde een stuk pijp op en de andere een achtergelaten beenen knoop!

Des te verrassender was het buiten den omtrek der laatste grafheuvels, zoo maar in de hei, een boorder te vinden (afb. 7), van het type der vroeg-neolitische periode. De steen (lengte 4 c.M.) heeft den vorm van een laurierblad, is aan één zijde onbewerkt, gelijk men op de afbeelding ziet; het is de zuivere remenicens van de paleolitische »scraper'' die ook bij vondsten uit den ouden steentijd gevonden wordt, o. a. in Hongarije ¹⁾.

Van de vondsten hier, zoowel als op Doorwertsche hei, is deze boorder als type verreweg het oudste; hij behoort tot de vroeg-neolitische periode, terwijl de overige voorwerpen alle zijn van den laat-neolitischen tijd.

Afb. 6.

Welke de stam was, die de grafheuvels der Renkumsche heide en ook die der Doorwertsche, opwierp? Een deel van de groote bevolking der neolitische periode, die overal dezelfde kenmerken en riten laat zien met varianten naar gelang van klimaat en bodem.

Deze groote bevolking wordt naar de streek, waar zij het eerst een vaste woonplaats in Europa had, genoemd het Ligurische ras. De Liguriërs bewoonden geheel Noord-Italië, ook het Po-gebied en gaven hun beschaving aan Midden- en Noord-Europa, terwijl zij zelf oorspronkelijk kwamen uit Afrika en de Oostersche invloeden van hun ceramiek van daar meebrachten.

1) Zie l'Anthropologie, 1911. Tom. XXII No. 4-5. La Station Solutréenne de Ondratitz (Moravie).

Een uitstekend overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis der neolitische tijden in Italië, geeft het hoofdstuk: »Problems of the neolithic period”, uit het boek van Eric Peet: »The Stone and Bronze Ages in Italy and Sicily Oxford 1909”, waarin ook de verschillende theorien van Modestov en van Sergi besproken worden.

De eind-conclusie van de studie is deze:

1°. De neolitische inwoners van Italië zijn van éézelfde ras als die van de andere deelen van Europa en van Noord-Afrika en Klein-Azië.

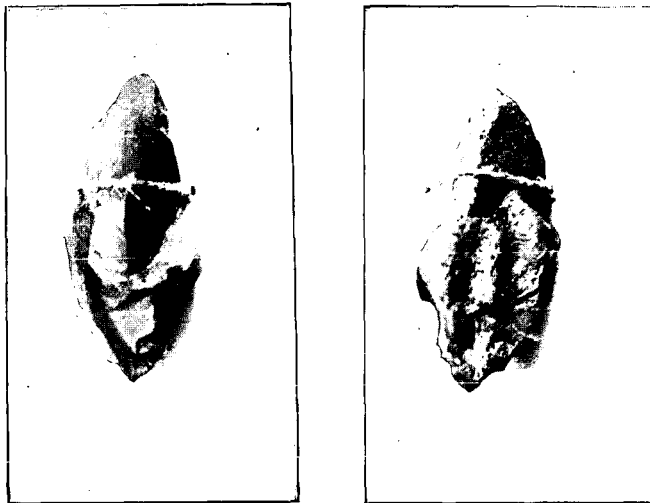
2°. Hun oorspronkelijken woonplaats ligt waarschijnlijk in Afrika.

3°. Dit volk was dolichocephaal en begroef zijn dooden.

Het laatste punt der conclusie ontbreekt echter voor de bevolking der Renkumsche en Doorwertsche hei. Er is niet begraven maar alleen verbrand. Onmogelijk is het dus uit te maken of het volk dolichocephaal was; evenmin kan men verwachten de gebruiken

terug te vinden, die heerschten bij het begraven der dooden in Italië, nl. het kleuren met oker of de zoogenaamde pintaderas, de gehurkte houding, de scarnitura of tweevoudige begraving. Hier zijn de dooden verbrand, daarna de beenderen verzameld, bij elkaar gelegd met de voorwerpen, en over alles heen de grafheuvels opgeworpen.

En dat dit zoo gebeurd is, is hoogst waarschijnlijk het natuurlijk gevolg van de bodemgesteldheid. De neolistische bevolking vond geen zandvlakte gelijk in Egypte, waar men een graf kon delven, dat

Afb. 7.

afgesloten was door deze natuurlijke bedekking, noch bergen of rotsen gelijk in Italië en heel Midden-Europa, die op zich zelf een bescherming waren, maar een bodem van zwarten grond, voor een groot deel vermengd met kiezels en grint, zonder waarborg voor het behoud der dooden.

Het opwerpen van heuvels als feit is al een bijzonderheid op zich zelf, die niet in het Zuiden voorkomt, maar in het Noorden alleen, ten gevolge van den drang naar bescherming, waar de grond dit niet natuurlijkerwijs deed.

Müller¹⁾ zegt in het hoofdstuk over den jongeren steentijd, de neolistische kultuur in Europa: »Die Einzelgraber breiten sich ferner über die polnischen Gegenden aus und

1) In het hierboven geciteerd boek, Hoofdstuk VII, pag. 26, 27.

kommen auch in Mittlerrussland vor, doch hier mit der Abweichung, dass sie von *Hügeln bedeckt* sind, und dasselbe ist der Fall anderwärts in den an der äussersten Peripherie gelegenen Ländern, auf der Iütischen Halbinsel und in *England*."

Engeland is ook juist het land, waar in de Round-Barrows gevallen van crematie voorkomen. In Yorkshire¹⁾ werden in twee grafheuvels drinking-cups gevonden en daarbij verbrande beenderen. Wanneer men nu bedenkt, dat de drinking-cups de oudste ceramiek der neolistische periode voor Engeland zijn en zij, naar men meent²⁾ van het vasteland, van Scandinavië en Nederland zijn gekomen, dan ligt de gevolgtrekking niet ver af, dat ook de eigenaardigheid der crematie meegebracht is. Ieder deel van Europa had zijn eigenaardig karakter, ondanks één en dezelfde ontwikkelings-periode; men ziet dit al heel duidelijk in de ceramiek, die in wezen één, allerlei nuancen vertoont.

In ons land is de praehistorische archeologie nog een zeer jonge wetenschap³⁾ en wat autoriteit betreft, voelt men zich als in het land der blinden. Alleen vergelijking met wat in andere landen is gevonden, kan werkelijk houvast geven. Men komt dan tot de gevolgtrekking, ten eerste dat de bevolking die de grafheuvels der Renkumsche hei, zoo ook die der Doorwertsche hei, opwierp deel uitmaakte van het groote ras der neolistische beschaving in Europa, het Ligurische ras en ten tweede dat de voorwerpen, in de grafheuvels gevonden, dagteekenen moeten van vóór 1800 v. Chr., het einde der neolistische periode voor Noord-Europa.

's-Gravenhage, 1912.

J. GOEKOOP-DE JONGH.

DE AMSTERDAMSCH E POORT TE HAARLEM.

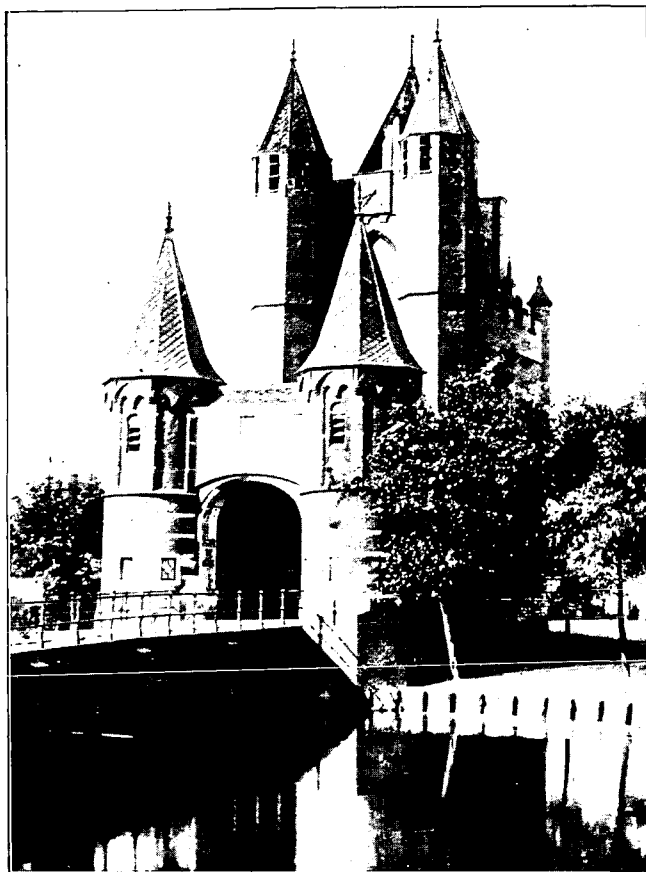
Het is van algemeene bekendheid, dat van de vele poorten welke Haarlem eertijds bezat de Amsterdamsche of Sparenwouderpoort de eenig overgeblevene is. Dat in de laatste jaren dit bouwwerk, dagteekenend gedeeltelijk uit de 14de en gedeeltelijk vermoedelijk uit het laatst der 15de en het begin der 16de eeuw (aan de stadszijde bevindt zich o. a. een steen waarop het jaartal 1613), bijzondere belangstelling ondervindt wordt daardoor veroorzaakt, dat de toegang tot de stad van de zijde van Amsterdam niet meer geacht wordt voldoende te zijn voor het toenemende verkeer. Toen dan ook vóór eenige jaren een elektrische tram van Haarlem naar Amsterdam moest worden aangelegd, was het noodig over de Heerensingelgracht, vlak naast de bestaande houten brug gelegen vóór het poort-

1) Zie Cat. Britisch Museum, pag. 44.

2) Cat. pag. 24.

3) In de Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden van 1912, staat (pag. 14) naar aanleiding der opgravingen aan het Uddeler Meer: »Dat die oudste aanleg hier verder juist een plaats voor lijkverbranding is, is zeker ook een merkwaardige bijzonderheid... dat ze echter ook bij ons reeds in deze praehistorische kultuur voorkwam, was mij onbekend (!).

gebouw, een brug te maken, welke bestaat uit eenige houten paaljukken waarover ijzeren liggers met de rails werden aangebracht. Deze brug doet uitsluitend dienst voor het tramverkeer, zoodat het gewone verkeer nog steeds onder en door de poort heengaaf, en het is deze toestand welke niet langer bevredigt; waarom door Burgemeester en Wethouders in den zomer van 1910 aan den Raad werd voorgesteld om met behoud van de poort ten noorden van deze een nieuwe brug te bouwen, welke zoowel bestemd

De Amsterdamsche Poort te Haarlem.

zou zijn voor het gewone als voor het tramverkeer. De trambrug zou dan vervallen; terwijl het dan bovendien noodig zou zijn om de bestaande brug vóór de poort, waarvan de as in noordelijke richting afwijkt ten opzichte van de as van de poort, zoodanig te verleggen, dat deze evenwijdig met de as van de nieuwe brug zou komen en dus een zuidelijke afwijking zou vertoonen. (Zie situatie I).

Klaarblijkelijk heeft bij het doen van dit voorstel, hetwelk een onderdeel vormt van een plan tot verbetering van verkeerswegen in de stad, de bedoeling voorgezeten om poort met brug als historisch en bouwkunstig monument te behouden; terwijl tevens doordat het voetgangersverkeer onder de poort door zou kunnen blijven geschieden, het monument als poort aan zijn oorspronkelijke bestemming zou blijven voldoen.

In de raadsvergadering van 3 Augustus 1910 werd besloten om

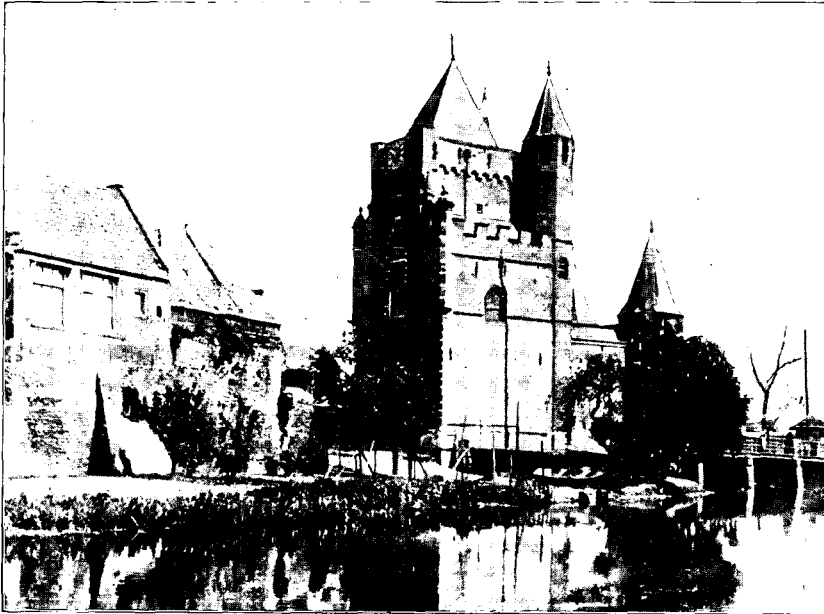
het voorstel van Burgemeester en Wethouders aan te houden ten einde adviezen in te winnen omtrent een door een der raadsleden (den Heer Lasschuit) in te dienen ontwerp tot verbetering van den toestand bij genoemde poort.

Dit ontwerp bestond hierin, dat de bestaande houten brug voor de Poort zou verdwijnen en dat een brug ter breedte van ongeveer 30 M. werd voorgesteld, tengevolge waarvan de Poort als het ware op een plein zou komen te staan. Het verkeer zou dan aan beide zijden langs het poortgebouw plaats vinden, terwijl het

voetgangersverkeer bovendien ook onder de poort door zou kunnen geschieden.

Van de argumenten welke tot het doen van dit voorstel hebben geleid is voor de lezers van dit tijdschrift van belang, dat de voorsteller van meening is, dat een nieuwe brug voor gewoon- en tramverkeer op een afstand van ongeveer 6 Meter van de oude om te leggen brug de omgeving niet zal verfraaiën en het monumentale van de Amsterdamsche Poort niet zal ten goede komen.

Met dit plan konden Burgemeester en Wethouders zich niet vereenigen. Eenstemmig was dit College van oordeel, dat het verkeer geleid moest worden over een ten noorden der Poort te bouwen nieuwe brug en dat de wegen ter weerszijden van de poort, te beperkte ruimte voor het verkeer zouden aanbieden, terwijl bovendien uit den aard der zaak het

De Amsterdamsche Poort te Haarlem.

verbod om anders dan rechts te houden moeilijk zou zijn te handhaven.

Een zelfde eenstemmigheid bestond niet ten aanzien van een nieuw opgeworpen vraag, n.l. of vóór de poort een houten brug behouden moest blijven; welke vraag door de Commissie van Bijstand in het Beheer der openbare werken in ontkennenden zin werd beantwoord. Een minderheid van B. en W. verklaarde zich daartegen; niettemin handhaafden deze hun eerste voorstel aan den Raad.

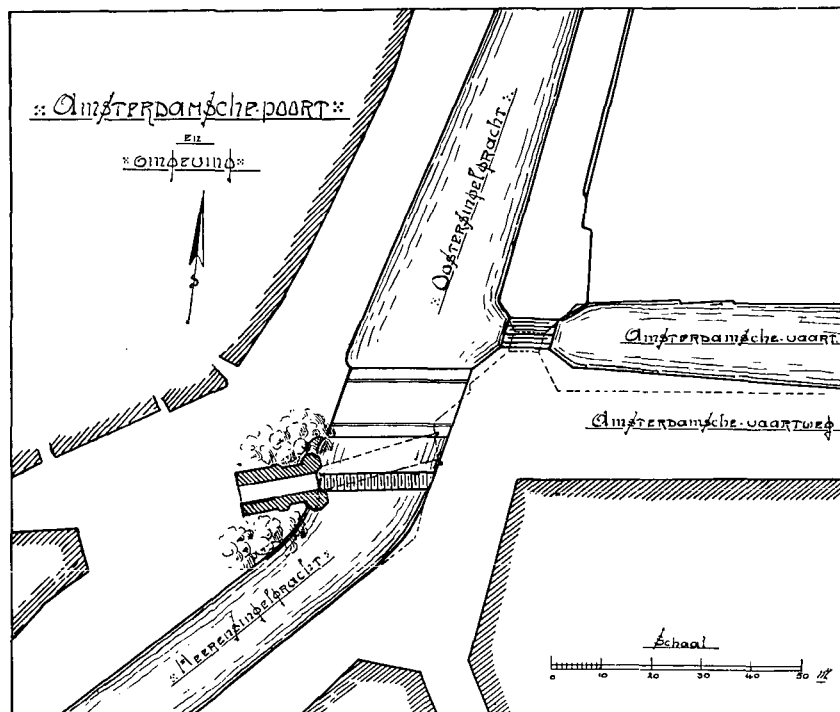
Toen dit voorstel behandeld zou worden, werd op 13 December 1910 door den Heer Lasschuit, onder intrekking van zijn eerste voorstel, een gewijzigd ontwerp ingediend.

De wijziging bestond hierin, dat de weg aan de zuidzijde van de poort tot ruim

9 M. werd verbreed: de geheele breedte van de brug zou dan 28 Meter worden. (Zie situatie II, gestippelde lijnen).

De bedoeling van dit voorstel was om aan de geopperde bezwaren tegen het eerst ingediende plan tegemoet te komen en om te trachten meer eenheid tot stand te brengen tusschen de meeningen van het College van Burgemeester en Wethouders en van de Commissie van Bijstand.

Door Burgemeester en Wethouders werd op 14 September 1911 aan den raad der gemeente omtrent dit plan geadviseerd dit niet uit te voeren, in hoofdzaak omdat de wegen te breed en dus de uitvoering te groote geldelijke opofferingen met zich zoude

Situatietekening I.

meebrengen en bleek dit College de meening toegedaan, dat de door den Directeur van Openbare Werken ten noorden van de poort ontworpen brug diende uitgevoerd te worden. Intusschen wijzigde zich de meening ten aanzien van het al of niet behoud van de brug vóór de poort; de meerderheid werd minderheid en omgekeerd; zoodat B. en W. toen voorstelden de brug vóór de poort te doen vervallen.

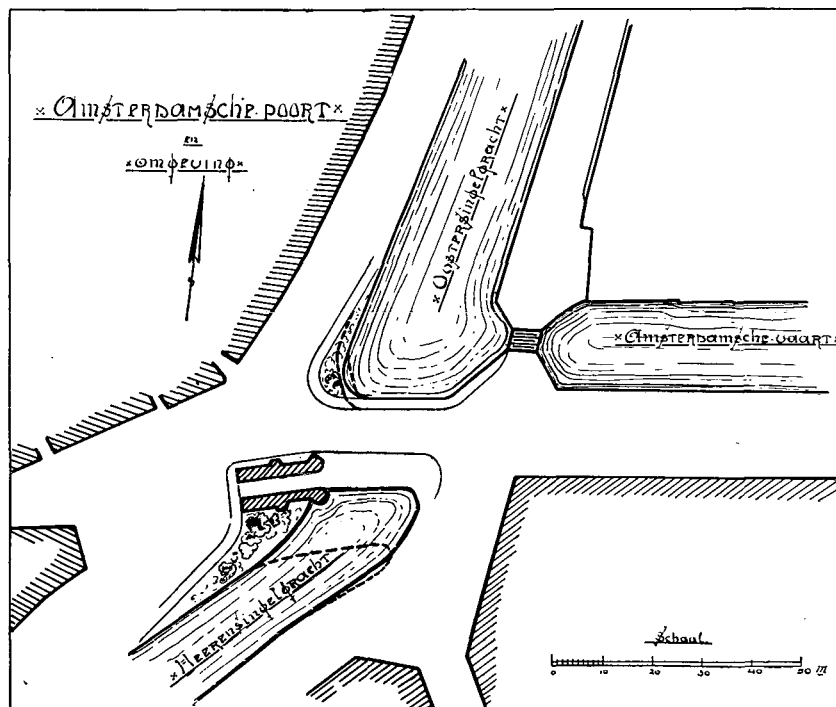
Niet terneergeslagen bood de Heer Lasschuit op 21 November 1911, wederom een plan ter overweging aan. (Zie situatie II, getrokken lijnen).

Het verschil tusschen dit en het laatst ingezonden plan bestaat hierin, dat de brug slechts eene breedte van 18 M. zou verkrijgen; zoodanig gesitueerd, dat de zuidzijde van de brug nagenoeg overeen zou komen met de zuidzijde van de bestaande houten brug.

De poort zou dus dan op den hoek van eene overwelling komen te staan met een gedeelte terzijde daarvan; terwijl ongeveer de helft van de brug alleen voor het voetgangersverkeer zou kunnen dienst doen.

Behalve door genoemd raadslid werd door het lid van den Raad J. A. Wilkens een plan ter bestudeering en overweging aangeboden, dat uit twee deelen bestaat: n.l. 1°. het op zoodanige wijze verbeteren van toegangswegen dat het onnoodig wordt den tegenwoordigen toestand nabij de poort te wijzigen; 2°. het onderzoek van de mogelijkheid om een deel van het verkeer door en langs de Amsterdamsche Poort af te leiden naar den Heerensingel.

Omtrent het laatste plan van den Heer L. en dat van den Heer W. is het mij

Situatietekening II.

niet bekend of B. en W. zich daaromtrent reeds hebben uitgesproken; de dagbladen vermeldden daaromtrent nog niets.

Uit dit overzicht van ontwerpen en voorstellen kan opgemaakt worden, dat de oplossing van deze kwestie veler belangstelling wekt; doch tevens dat er geen gevaar te duchten is, dat de poort voor een paar honderd gulden aan een slooper zal worden verkocht zooals dit met meerdere poorten in het midden der vorige eeuw het geval is geweest. In dat opzicht zijn de tijden gelukkig veranderd, hetgeen voor een groot deel kan worden toegeschreven aan de meerdere belangstelling welke de bouwkunst in het algemeen tegenwoordig bij het publiek geniet en aan de lichamen die zich tot taak gesteld hebben historische en bouwkunstige monumenten in bescherming te nemen.

Het is te hopen, dat door den Raad van Haarlem een wijs besluit wordt genomen in dien zin, dat daardoor een toestand verkregen zal worden, welke aan de eenheid van het verkeer zal voldoen en welke aan de Amsterdamsche Poort als monument geen geweld zal aandoen.

Beschrijvingen van deze poort zijn o. a. te vinden in :

De Wallen en Poorten van Haarlem door C. J. Gonnet.

De Nederlandsche Stedenbouw door C. H. Peters.

Frans Hals in Haarlem door J. G. Veldheer, C. J. Gonnet en F. Schmidt Degener.

Oude Gebouwen in Haarlem, beschreven door J. A. G. van der Steur, B. I.

DE OUDE GEWELFSCHILDERINGEN IN DE KERK VAN DEN H. JOANNES EVANGELIST TE HOENSBROEK.

De naam Hoensbroek verbonden aan een klein Limburgsch dorp, herinnert ons allereerst aan een adelijk geslacht, dat tegenwoordig in Duitschland leeft.

Een der belangrijkste kasteelen, hoewel in treurigen toestand, onbewoond en niet onderhouden sedert meer dan een halve eeuw, getuigt van de voorname levenswijze die de Heeren van Hoensbroek daar in de XVII eeuw hebben gevoerd.

Binnenkort zullen wij Nederlanders Hoensbroek meer hooren noemen in verband met de tweede Staatsmijn die daar thans wordt gesticht.

Voordat de snel voortgroeïende industrie de schoonste herinneringen uit het verleden hier heeft weggeruimd, is het kleine kerkje van St. Jan Evangelist, dat door de stichting van een grooter maar . . . modernen bouw niet meer voor de parochiale diensten in aanmerking komt, door de waakzaamheid en samenwerking van den Heer Victor de Stuers en van het Departement van Binnenlandsche Zaken, door eene sobere herstelling voor verderen ondergang gered.

Het kleine gebouwtje, dat vroeger zoo weinig belangstelling wist te wekken, hield nog onbekende schatten verborgen, die bij de herstelling, welke de Heer Sprenger te Maastricht als bouwmeester heeft geleid, nu voor den dag zijn gekomen.

De gewelven van het middenschip zijn geheel versierd met een rijke beschildering waarvan hierachter eene korte omschrijving wordt gegeven, welke anderen aanleiding moge geven om nader vergelijkende studie met meerdere Limburgsche gewelfschilderingen te maken. Vooraf enkele woorden over het kerkje in zijn tegenwoordigen toestand.

Een driebeukig schip, verdeeld door tweemaal twee ronde pijlers, een choir gevormd uit een kwadraat met direct aansluitende half circelvormige concha; voor het middenschip een vierkanten toren. Op 't middenschip een afzonderlijke kap; lessenaar daken op de zijbeuken.

De kerk van Hoensbroek zooals wij die thans vinden, wijst op de volgende verschillende stichtingsperioden :

Een Romaansche toren in mergelbouw.

Een dertiende eeuwse basilika, drieschepig lang drie travées, verdeeld in lintvormige zuilen van mergel, met vlak geprofileerde kapitelen, waarop (vierkant zonder profiel) weinig verbreedde spitsbogen als schildbogen zijn gespannen.

Een choor met halve achthoekige sluiting met nog een langwerpige vierkant, waarvan de oorspronkelijk aanzetten in de gewelven nog zichtbaar zijn, overwelfd, 1^e gedeelte gothisch in mergel, 2^e gedeelte 17de eeuwse baksteenbouw met toepassing van mergel langs de ramen en in de muurvlakken.

Zijbeuken laag en smal, met zichtbaar lessenaarsdak.

Een klein spitsboogvenstertje in elk vak.

In de laat-gothische periode, wordt het middenschip versmald door verhoogde boogstellingen langs den noord- en zuidmuur, rustende op vierkante tegen de ronde zuilen; deze binnenvoorbouw draagt de kruisgewelven, op ribben met het bekend mooie profiel (Maastricht-Thorn). Gewelven van mergel.

Beschildering. Triomfboog. — Boven den halfcirkelboog, die naar 't choor open is, werd, voor dat de gewelven in 't middenschip nog aangebracht waren, eene voorstelling van het Laatste Oordeel op den muur van mergel uitgevoerd. Deze beschildering zet zich nu voort in de kap boven de gewelven.

Tegen den torenmuur is in 't middenschip ook ter hoogte der gewelven eene beschildering aanwezig.

Op den gewitten ondergrond is de schildering uitgevoerd met breede donkere omtreklijnen, waartusschen zeer bleeke tinten over den witten ondergrond zijn aangebracht.

De rechtende Christus zetelt in 't midden, beide armen gebogen en uitgespreid, waardoor het eenige kleedingstuk, den rooden mantel onder den hals toegespeld met een kruisvormigen knop, de borst en lendenen geheel bloot laat, zoodat de vijf wonden worden getoond. Aan de rechterhand van den Christus knielt Maria, aan Diens linkerhand St. Jan, beiden de handen biddend tezamen opgeheven, en bijna gansch in profiel.

Alles rust op een blauw groenen grond, voor, daar achter grijze rotsen.

Aan de voeten van St. Jan wentelt zich het helsche serpent — in draakvorm, den vernederden kop over den grond gericht naar den Opperrechter. Daarachter, wat lager zijn onder den gewelflijn nog zichtbaar vier beenen van zich verwijderende verdoemden. Daartegenover, achter den rug van Maria is eene mannelijke figuur, verrijzend uit het graf met het bovenlijf zichtbaar. In dien uiterste hoek gaan twee ongekleede figuren, waarvan de laatste nog haar gevouwen handen toont in rustigen stap noordelijk opwaarts (naar den hemel aan de rechterhand).

St. Jans kleeding en de draak zijn geel.

Nabij den linkervoet van den Christus, boven den slangenkop, treedt een rond menschenhoofd te voorschijn (verrijzend uit het graf?)

Beschildering der gewelven. — De drie gewelfvakken, elk door diagonaalbogen verdeeld, zoodat twaalf velden gevormd worden door mergelbogen omsloten, die warm

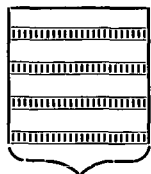
geel overgetint zijn, (omlijnd met smalle bruine omtreklijn met bruine mopjes, in twee oostelijke vakken.)

De kruising in de hoogte der bogen zijn versierd in vlakke kleuren op de profielen en keperverdeling over 't kraal.

In 't oostelijk kruispunt domineert het rood, in de twee volgende het lichtgroen (met geel en wit). Men herkent twee geheel verschillende typen, zoowel in ontwerp als in uitvoering door anderen schilder.

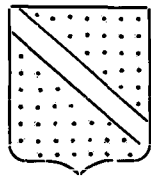
Vak 1, 2, 3, 4. Zeer afwisselende halfnaturalistische plantmotieven met heraldische en diermotieven, duidelijk gecontoureerd rijk en vol van kleur.

Vak 1. Sterk beschadigd. Plantmotief in distelblad opgroeiend uit den gewelfaanzet, de gansche kap vullende, en in de bovenste partij bloemen dragend rood en geel in kleur, zwaar van afmeting als half gestyleerde rozen.

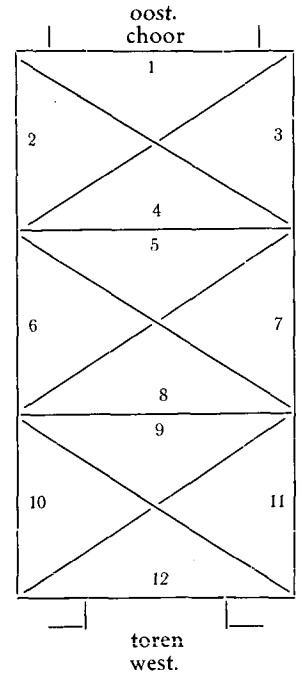
Vak 2. In de onderste twee punten wapenschilden als uitgangspunt der vulling, met helm en wapenbord in den vorm van distelbladen puntig gelobd.

Wapen 2 oost: zilveren veld met vier roode balken.

Wapen 3 west: geel (roode stippen) met zilveren koppen.

Vakken 2 en 3 west hebben onderaan drie koppen waaruit takken opstijgen waaraan groene distelbladen en bonte groote bloemen.

Van uit den sluitsteen van dit hoofdvak 1, 2, 3, 4 gaan naar vier zijden ranken, die 2 druiventrossen dragen, terwijl alle vier geele distelbladeren vertoonen. Noordelijk: draak, zuidelijk: wolfshond (bruin geel). De stootvoegen op de graadbogen zijn in bruin getrokken. 4 Takkendragende figuren, — gele haren en hoofddekse.

De twee westelijke vierkanten 5—8, 9—12 zijn fijner, rustiger van teekening, minder naturalistisch, duidelijker verdeeld — met uitsparing van witte velden tot afscheiding van de motieven, die van onder af naar boven komen.

De ornamentale motieven zijn alle gelijk van type en bladeren. De ranken in groen zijn spiraalsgewijze door elkander geslingerd, terwijl alle bladeren eveneens daarin uitkrullende in S-vorm, in deze spiraal eindigen; als hoofdpunt wordt een kleurige bloem gedragen, in 't midden der groote spiraal, geteekend in bruin rood en met geel en grijs ingevuld.

Tusschen deze groene ranken is de gansche witte achtergrond als een verluchtigingsvak nog verder volgezet met grijze ragfijne S-lijnen die geelgrauwe mopjes, regelmatig over 't veld verdeeld dragen.

De vier punten der schild- en gordelbogen dragen nog kelk of ananas (pommes d'amour)-vormige bloemvruchten met zeer kleine bladeren.

De tegenstelling van de zware groote bloemen en de fijne kleine behandeling van rankjes met bolletjes is zeer gelukkig, en hier niet te kras, omdat de bloemen zoo regelmatig en mooi centraal in de groene-dragende spiralen staan. Deze middelbloemen zijn over 't algemeen radiaal in 6 of 8 gedeeld, met een middenkelk, of vrucht naar boven gericht.

Tegen den toren groot veld met roode grond, figuren, maar niet duidelijk te onderscheiden.

JOSEPH TH. J. CUYPERS, B. N. A.

PROVINCIALE ZUID-HOLLANDSCHE ARCHEOLOGISCHE COMMISSIE.
VERSLAG OVER 1910.

De Commissie bestond uit: Mr. J. C. Overvoorde te Leiden, voorzitter, prof. Henri Evers te Delft, onder-voorzitter, J. A. Frederiks te 's-Gravenhage, penningmeester, Jac. van Gils te Rotterdam, C. H. Peters te 's-Gravenhage, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers te 's-Gravenhage en Jan Kalf te 's-Gravenhage, secretaris.

Van wat de commissie over hare werkzaamheden in 1910 mededeelt, wordt het volgende overgenomen.

Brielle. — Op het bericht dat het huis, Voorstraat 84, zou worden verbouwd is een onderzoek ingesteld, daar dit huis een wel geschonden, maar toch nog zeer opmerkelijken gevel bezit. Gelijkvloers is de gevel geheel verknoeid door moderne vensters, in de eerste verdieping zijn van de oude ramen alleen de ontlastingsbogen met boogblokken nog ongewijzigd gebleven en ook in de tweede verdieping zijn de vensters vergroot. Dit gedeelte is echter nog belangrijk om de fraaie behandeling van den door vier breede trappen gevormden topgevel. Den eigenaar is op het belang van den gevel gewezen en hem is verzocht bij eventueele verbouwing aan de Commissie daarvan te willen kennis geven.

Een fraai laat-gothisch deurtje uit het huis, Botermarkt 84, werd te koop aangeboden. Het is aangekocht door het lid der Commissie, den heer J. A. Frederiks, die het geplaatst heeft in het Kunstnijverheidsmuseum te 's-Gravenhage.

Delft. — De prachtige, uit 1548 dagteekenende preekstoel in de Oude Kerk alhier was vroeger voorzien van een zeszijdig klankbord, waarboven een torenvormig bekroonde baldakijn oprees. In 1838 is de bovenbouw verkocht en het klankbord zelf blijkbaar gewijzigd. De torenvormige bekroning van dezen bovenbouw was jaren geleden door Jhr. Mr. Victor de Stuers teruggevonden als versiering op een tuinkoepeltje en toen door hem aangekocht. De heer De Stuers bood aan dit fragment aan de kerk ten geschenke te geven, indien kerkvoogden bereid waren klankbord en baldakijn weder in hun ouden staat te herstellen. Kerkvoogden verklaarden zich daartoe in beginsel bereid.

Ook met een ander van zijn plaats gesleept voorwerp heeft de commissie zich bezig gehouden. Een zeer mooi bewerkt gothisch eikenhouten deurtje vroeger in den chooromgang der Nieuwe Kerk dienst doend, is indertijd van daar verwijderd en overgebracht naar de verzameling van kunstvoorwerpen, die worden gebruikt bij het tekenonderwijs aan de

Gevel van het z. g. Vendhuis te Delft.

Technische Hoogeschool. De commissie is er nog niet in geslaagd deze monumentenschennis ongedaan te maken.

Vruchteloos bleven de door de Commissie aangewende pogingen tot behoud van den grootendeels zestiende-eeuwschen gevel van het z.g. Vendhuis aan de Voorstraat te Delft. Tegen het advies van den Rijksarchitect voor de monumenten is door de Roomsch-

Katholieke kerkeraad tot afbraak van huis en gevel besloten. Een commissie bestaande uit de heeren Dr. P. J. H. Cuypers, Prof. G. J. van Swaay en A. W. Weissmann had verklaard dat het niet mogelijk was eene aan de hedendaagsche eischen beantwoordende pastorie te bouwen met behoud van den ouden gevel. Het kerkbestuur heeft de afbraak van den gevel aangeboden aan de gemeente, die haar aanvaarde met de bedoeling den gevel elders te herbouwen. Aan het verslag worden goede afbeeldingen van gevel en een fraai gewelfd vertrekje toegevoegd.

Ten slotte valt er nog een zeer verblijdende tijding uit Delft te boeken. Door regenten van het Meisjeshuis werd de sinds jaren zeer gehavende gevel van de aan die stichting behorende kapel van het klooster der H. Geest-zusters geheel gerestaureerd. De commissie hoopt dat de regenten in staat zullen zijn ook het inwendige der kapel, waarin o.a. nog een fraai houten tongewelf is bewaard, weder te herstellen. De kapel zou dan een als geheel zeer merkwaardig monumentje worden.

Gorinchem. — Opmerking der commissie naar aanleiding der subsidieering, door de Provinciale Staten van de vereeniging tot instandhouding van het huis »Bethlehem».

's-Gravenhage. — Vergeefsche actie tegen den aanbouw eener kosterswoning aan het schip (bij den toren) der Groote Kerk.

Maasland. — De restauratie der gebrandschilderde glazen in de Ned. Hervormde kerk, waarover in het vorig verslag werd bericht, is nog niet ten einde gebracht kunnen worden, daar zich groote moeilijkheden voordeden.

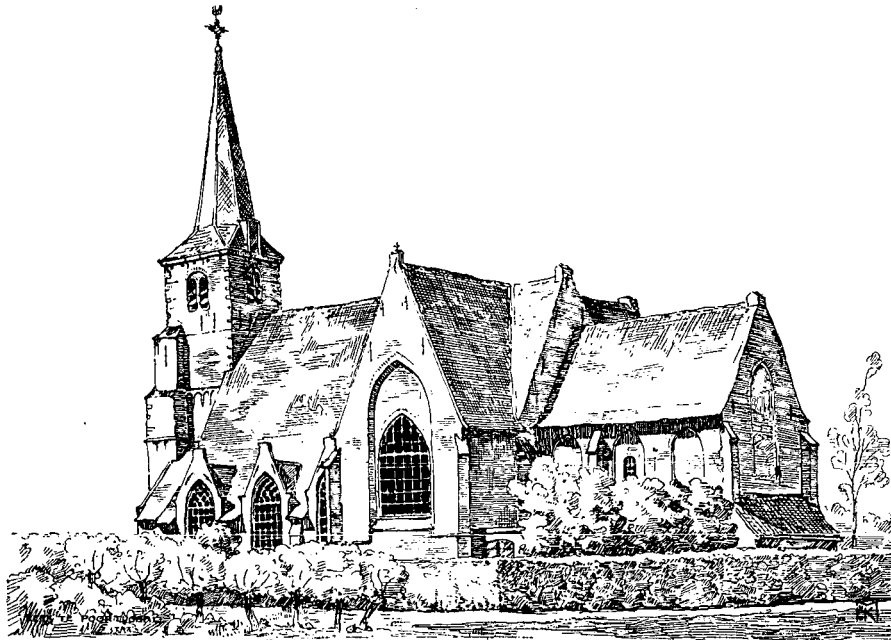
Toen nl. de in drie choorvensters aanwezige fragmenten waren uitgenomen en onder toezicht van den heer Schouten te Delft, aan wien de herstelling was opgedragen, uitgezocht, bleken zij te bestaan uit de, als een mozaïk samengevoegde, overblijfselen der beglazing van een zevental vensters. Er viel niet aan te denken met deze fragmenten opnieuw zeven vensters te beglazen.

Nadat de aanwezige overblijfselen zorgvuldig waren gerangschikt en in teekening gebracht, kon worden vastgesteld dat van een drietal vensters voldoende behouden was gebleven om de herstelling daarvan te kunnen beproeven. Dit zijn: a. een glas uit 1652 met de wapens van »Dijckgraef» en »Hooge Heemraden» van Delfland, nl. Albrecht van Wassenaer, hoogheemraad, Willem van der Hoeff, dijfgraaf, Jacob Fredrik van Sevender, Jacob van der Graef, Adriaan van de Mijle, Cornelis Musch, allen hoogheemraad, Mr. Cornelis de Jong, secretaris, Cornelis Soeters, penningmeester, en Willem Stalpart van der Wiele, hoogheemraad van Delfland; b. een glas met, als middenstuk, het wapen van Jacob van Zuylen van Nievelt, commandeur der Duitsche Orde te Maasland van 1616—1625, omgeven door de kwartieren: Zuylen, Renesse, Bloys van Treslong en Egmond; c. een glas met, als middenstuk, het wapen van Jacob Frederik van Sevender, heer van Kenenburg, omgeven door de kwartieren: van Sevender, van Dorp, Egmont en Croesinck.

De gekleurde cartons op de schaal 1 : 10 voor deze drie glazen zijn thans gereed en van al de overige fragmenten zijn eveneens teekeningen op dezelfde schaal gemaakt.

Voor het maken der cartons zijn langdurige onderzoekingen noodig geweest om de ontbrekende of onvolledige wapens te vinden. De heer Schouten ondervond daarbij veel hulp van de heeren Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland, secretaris van den Hoogen Raad van Adel, A. le Comte, directeur van het Museum—van Meerten te Delft, W. J. J. C. Bijleveld te Leiden, J. Post van der Burg, secretaris-rentmeester, en I. J. Mouthaan, chef ter Secretarie van Delfland, aan welke allen ook de Commissie gaarne haren dank betuigt.

Poortugaal. — De Ned. Hervormde kerk alhier is een zeer schilderachtig typisch-hollandsch dorpskerkje. Vooral de toren verkeert in zeer slechten staat. Voorts zijn enkele contreforten der kerk slecht. Afdoende herstelling zal vijf tot zesduizend gulden kosten, waartegen de burgerlijke gemeente, aan welke de toren hoort, schijnt op te zien. De

Ned. Herv. kerk te Poortugaal, uit het zuidoosten.
Naar eene penteekening van den heer v. d. Kloot Meyburg.

commissie vestigt daarom de aandacht op den bouwvalligen toestand van toren en kerk die een afdoende en oordeelkundige herstelling zeer waard zijn.

Woubrugge. — De in 1653 gebouwde kerk der Ned. Hervormde Gemeente alhier is een zeer merkwaardig gebouw, als voorbeeld van eene geheel voor de eischen van den Hervormden eeredienst berekende dorpskerk. Het plan herinnert eenigszins aan dat van de omstreeks denzelfden tijd door den architect Norwits gebouwde Nieuwe kerk te 's-Gravenhage (1649—1655). Bij eene binnenwerksche diepte van 22 M. en een breedte van 12.50 M., bestaat het plan uit twee rijen van vier kwadraten, met zijden van 4.60 M., waardoor een rechthoek ontstond met de verhouding van 1 : 2. Aan de beide smalle zijden

van dezen rechthoek en bij den onder- en bovenkant van zijn door vier kwadraten gevormd middendeel sluiten telkens drie zijden aan van een regelmatigen twaalfhoek, beschreven om een cirkel, met een straal van 6.40 M. getrokken. Deze zuiver geometrische grondslag van den plattegrond, opgemerkt door den Rijksarchitect voor de monumenten, den heer Ad. Mulder, geeft reeds op zichzelf aan het gebouw eene eigenaardige beteekenis. De ongewone grondvorm had ook tengevolge dat de kapconstructie eenige moeilijkheid bood, welke de bouwmeester vernuftig heeft weten op te lossen.

De kerk is een sobere baksteenbouw. Hare 0.70 M. zware muren zijn op de hoeken uitwendig met contreforten en inwendig met pilasters versterkt. De kerk vertoonde op verschillende plaatsen scheuren welke bij onderzoek bleken te zijn ontstaan door verzakking, gevolg van het wegteren van het houtwerk der fundeering. Door den Rijksarchitect voor de monumenten was een plan voor de verbetering der fundeering aan de hand gedaan, waarvoor *f*3500 noodig zou zijn. Kerkvoogden, die tevoren reeds uit eigen middelen drie der bedreigde contreforten hadden hersteld, waren niet bij machte deze kosten te dragen. Zij zouden subsidie kunnen krijgen van het Rijk en de Provincie, indien ook de Gemeente in deze restauratie wilde bijdragen, maar in zijne vergadering van 14 October 1909 had de Raad een daartoe strekkend verzoek van de hand gewezen.

Het Kerkbestuur richtte echter in 1910 een nieuw verzoek tot den Raad. De Commissie ondersteunde dit in een uitvoerig schrijven, en in de Raadszitting van 30 Mei werd aan haren voorzitter gelegenheid gegeven dit schrijven mondeling nog nader toe te lichten. De Raad besloot toen subsidie te verleen tot een maximum van *f*1000, uit te betalen in vier gelijke jaarlijksche termijnen, zoodat thans voor het behoud van deze kerk de weg is gebaad.

Een aantal afbeeldingen illustreeren de uitvoerige beschrijving der kerk.

ONTLEENINGEN ¹⁾.

VI. *Lucas van Leyden en Albrecht Dürer.*

Dürer's graveermanieren zijn, meer dan die van eenig Nederlandsch of Duitsch 15de-eeuwsch graveur, van beslissenden invloed geweest op de verschillende fasen van Lucas van Leydens technische ontwikkeling. In Ontleeningen V plaatste ik een reeds vrij rijp werk van Lucas, den Mordechai van 1515, naast Dürer's Ritter Tod und Teufel van 1513. Dat de knaap echter ook reeds eerder de beschikking heeft gehad over verscheidene vroege bladen van den Duitscher is verrassender, maar heb ik toch kunnen opmerken. Ook in zijn vroege en vroegste bladen heeft hij op gebrekkige en daardoor soms bijkans onherkenbare wijze getracht Dürer's techniek te imiteeren. Hier wordt dit aan een 1509

1) Andere ontleeningen wees ik aan in Bulletin VI, pag. 180—183; Tweede Serie II, pag. 151—153; III, pag. 203—206 en IV, pag. 8—12.

gedateerd prentje, de Vrouw met de Hinde (Bartsch 153) gedemonstreerd. Het is een der meest verrassende werken van den jongen graveur.

Een naakte vrouw draagt in een doek wat vruchten. Eèn daarvan voert ze een

Afb. 1.

Fortuna (Bartsch 78) gekregen. Het was hem waarschijnlijk niet bekend wat deze, wankel

hinde, wier kop en èene voorpoot ¹⁾ slechts, bij den plaatrand afgesneden, zichtbaar zijn. Men zou, meen ik, vergeefs naar een diepzinnige verklaring van de ongewone voorstelling zoeken. Slechts de poging een naaktfiguur te graveeren, hebben we hier waarschijnlijk voor ons. Maar ook deze poging is in de van Italiaansche invloeden nog bijna geheel vrije Hollandsche kunst dier dagen iets zeer bijzonders. Het zou verbazingwekkend zijn als de nauwelijks vijftien-jarige Leidenaar plotseling met een profane naaktvoorstelling van eigen vinding voor den dag was gekomen. — Dat is dan ook niet het geval. Zijn inspiratie tot het graveeren, op een kleine koperen plaat van hoog formaat, van een van terzijde geziene naakte vrouw heeft Lucas zonder twijfel voor Dürer's prentje uit de negentiger jaren der 15de eeuw, de Kleine

1) Die poot schijnt mij toe gecopieerd te zijn naar den rechter voorpoot van het hert op Dürer's S. Hubertus (Bartsch 57). Misschien mag men ook in den eigenaardigen kop van het dier een variant zien van Dürer's hertekop. Ook dat belangrijke blad kende Lucas dus reeds in 1509.

op een bol zich voortbewegende vrouw te beduiden had. Al Dürer's diepe zinnebeeldigheid: de bol, de lichte staf, missen we op Lucas prentje. Deze woudloopster — heeft Lucas misschien toch nog aan een Eva gedacht — staat vast en wat stijf op de niet zeer gelukkig geteekende beenen. De sierlijke, geschilde staf heeft plaats gemaakt voor een lange zware tak — of is het een jong boompje — die geen enkele bewerking heeft ondergaan.

Toch is er nog genoeg dat aan het voorbeeld herinnert. Men vergelijke de plaatsing van dit naakt voor den witten achtergrond, het door den wind bewogen haar en, als overtuigend, immers niet aan toevalligheid toe te schrijven detail: *de in een lange draperie uitwapperende hoofddoek*.

Is het dus, vooral door dit laatste detail wel bijna zeker, dat Lucas zijn sujet aan

Afb. 1.

Afb. 2.

de Kleine Fortuna ontleend heeft, bij de uitvoering van zijn plan heeft hij zich meer nog aan een iets later blad van Dürer, de beroemde Nemesis (B. 77) — ook wel met een anderen naam voor dezelfde godin de groote Fortuna genaamd — aangesloten. Dit blijkt uit tal van gegevens.

De Vrouw met de Hinde is naar denzelfden kant gekeerd als de Kleine Fortuna, wat bij den jongen Lucas niet voor een directe ontleening pleit. Daarentegen is ze in alle deelen, ook wat de belichting betreft, het spiegelbeeld van de Nemesis. Ze is, als de Nemesis en in tegenstelling met de Kleine Fortuna, van voren belicht, terwijl de rugpartijen in schaduw gehouden zijn. Haar bovenlijf is, als dat van de Nemesis geheel van terzijde gezien terwijl de Kleine Fortuna ons eenigzins den rug toekeert.

Dat Lucas tenslotte, toen hij het buriijn hanteerde, nog slechts naar Dürer's rijper blad gekeken heeft, blijkt ook uit de fijne graveer-techniek. Wanneer men origineele afdrukken van de Vrouw met de Hinde en van de Nemesis naast elkaar legt, wordt het duidelijk dat Lucas in 1509 trachtte Dürer's met fijne, rondende lijnen en aan de grens der lichtpartijen met puntjes modelleerende manier nabij te komen. Dit is een feit dat voor de ontwikkelingsgeschiedenis der Nederlandsche gravure van zeer groot belang is en daarom hier werd vastgelegd. Men heeft den invloed van den Duitscher op techniek en vormtaal van den jongen Lucas tot nu toe meestal niet opgemerkt — soms ook ontkend.

N. BEETS.

NOG EENS HET ALTAARSTUK VAN CORNELIS ENGEBRECHTSZ.

Een kleine rectificatie op het artikel van Mr. J. C. Overvoorde in het vorige nummer van het Bulletin zij mij vergund. Noot 3 op bladz. 303 bevat de voor de lezers weinig belangrijke mededeeling, dat ik het door Mr. Overvoorde beschreven stuk in 1906 op Offem gezien doch er nooit iets over gepubliceerd heb. De argelooze lezer zou zich den gang van zaken zeer goed als volgt kunnen voorstellen, dat de eigenaar den heer Overvoorde bij diens bezoek verteld had, dat ik het stuk reeds in 1906 had gezien. In dat geval zou de verwondering van den heer Overvoorde, dat ik met een dergelijke interessante vondst niet voor den dag gekomen ben, inderdaad gerechtvaardigd zijn. De gang van zaken is echter een geheel andere.

Bij een studie over de collectie Wittenhorst kreeg ik vermoeden, dat het bewuste stuk op Offem zou berusten. Mijn verzoek gericht tot den graaf van Limburg Stirum, om daar een onderzoek te mogen instellen, werd met groote bereidwilligheid toegestaan, en werkelijk vond ik er het thans door den heer Overvoorde gedeeltelijk afgebeelde fragment. Daar het plan bestond, over de geheele collectie Wittenhorst een groot geïllustreerd werk uit te geven, vond ik geen aanleiding, een der meest interessante details van te voren bekend te maken, maar — ik ben nu eenmaal niet gewoon een slot voor den mond te dragen, — nog denzelfden dag, dat ik op Offem geweest was, deelde ik op het archief te Leiden de pas gedane ontdekking mede. Ik kan mij niet meer herinneren, of ik toen den heer Overvoorde zelf gesproken heb, dan wel, of ik de mededeeling aan den heer Bijleveld heb gedaan. Zeker is het, dat de wetenschap ten Leidschen archieve, dat er op het nabijgelegen Offem een belangrijk werk van Cornelis Engebrechtsz. berustte, onmiddelijk aan mij te danken is, iets wat uit de mededeeling van den heer Overvoorde niet blijkt.

Wel blijkt uit zijne verdere behandeling van de stof, dat hij eenigzins onbeslagen op het ijs gekomen is, o. a. veroorzaakt, doordat hij den ouden inventaris der collectie Wittenhorst niet tot zijn beschikking gehad heeft en zich heeft moeten behelpen met de voorloopige en gedeeltelijk foutieve mededeeling van Dr. Friedländer — niet Dr. Dülberg — in Oud-Holland.

Toen Willem Vincent van Wittenhorst dien inventaris samenstelde, was het stuk wel degelijk nog in zijn bezit: »Een groot stuck ungenumereert met twee deuren, staende in het groot salet, sijnde de upenbaringe Johannes, up den huuse van Nienroide, geschildert van den vermaerden meester Cornelis Engelbrechtsen van Leyden, meester van Lucas van Leyden, waer in naert leeven geconterfeyt syn den heer Wilm van der Does up sijn knien met syn wapenrock aen ende sijn vrouw, weesende van den huuse van Poelgeest met haer wapenen int middelste tafereel ende sijn drie erffdogters in de eene deur ende syn drie swagers in de andere deur met haer wapenen ende wapenrocken, allegader als prianten.»

Waarom die beschrijving onjuist moet zijn, is mij niet duidelijk. Ook wijkt ze geenszins af van wat van Mander zegt, want zonder zich in het minst uit te laten over de verdeeling der personen, zegt hij alleen »Hier zijn oock te sien prianten en seer wel gedaen conterfeytselen der ghener die dit stuck in sulcken tijdt deden maecken.» En waar zouden de hoofdpersonen dan gestaan, of liever geknield hebben, als dit niet op het midden-tafereel geweest is? Op de deuren staan ze niet. En dat Willem van der Does en Hendrica van Poelgeest de hoofdpersonen waren, blijkt ten overvloede uit de plaatsing van hunne wapens op de buitenzijde der deuren.

»Over de lotgevallen van het altaarstuk zijn wij beter ingelicht dan over de daarop voorgestelde personen.» Aldus de heer Overvoorde. Het spijt mij, ook dit, ten minste wat hem betreft, in twijfel te moeten trekken. Ten eerste is Willem Vincent van Wittenhorst geen heer van Sonsfeld geweest. De aanzienlijke goederen van zijn vader werden na diens in 1617 voorgevallen overlijden zoo verdeeld, dat Herman, de oudste zoon, Sonsfeld, de tweede, Jan, Drongelen en Besoyen, en Willem Vincent, de jongste, Horst en Gansoyen kreeg. Een latere Herman van Wittenhorst, die volgens den heer Overvoorde, door erfenis in het bezit van de collectie van Willem Vincent zou zijn gekomen, heeft niet bestaan. Erfgename werd in werkelijkheid een dochter uit een later huwelijk; deze liet de collectie na aan een in maagschap vrij ver verwijderde nicht, een gravin van Fürstenberg, en van deze, die als stiftsdame ongehuwd overleden is, kwam de verzameling aan haren broeder, den bet-over-grootvader van den tegenwoordigen eigenaar.

De lotgevallen van de andere stukken der collectie Wittenhorst, een der merkwaardigste kunstverzamelingen die in ons land geweest zijn, bewaar ik begrijpelijkerwijze voor de in het begin door mij aangeduide studie. Hier slechts de mededeeling, dat het mij is gelukt, ook het tweede stuk van Cornelis Engebrechtsz. dat in den inventaris vermeld is, en dat den heer van Wittenhorst door zijn moeder geschonken was, terug te vinden.

E. W. MOES.

Na mijne terugkomst in het vaderland werd mijne aandacht gevestigd op de wenschelijkheid om voor den atlas der gemeente Leiden eene afbeelding te verkrijgen van het schilderij op Offem, en, toen ik door de welwillendheid van den eigenaar de gelegenheid kreeg om het altaarstuk van nabij te bezien en te doen afbeelden, vond ik dit te belangrijk om er niet in ruimer kring de aandacht op te vestigen. Had ik geweten, dat de Heer Moes

van plan was hieraan eene studie te wijden, dan had ik hem hiervan gaarne de primeur gelaten, doch nooit bleek mij van dit voornemen, ofschoon de Heer Moes wist, dat ik er over dacht om over dit schilderij in het Bulletin te schrijven. Ik vermeldde dat het reeds vroeger door den Heer Moes was gezien, omdat men niet zoude denken, dat ik mij eene *ontdekking* toeschreef, want van ontdekken was hier allermint sprake, daar het stuk niet alleen gesigneerd was, maar zoo geheel en al de hand van den meester verraadde, dat bij geen kenner hierover eenige onzekerheid kon bestaan, en de voorgestelde personen door de wapens waren aangewezen, zoodat het stuk bij eenige kennis van de literatuur terstond terecht te brengen was.

Wat de zakelijke opmerkingen betreft, die over de familie Wittenhorst laat ik gaarne ter beantwoording over aan den Heer Bijleveld, die mij deze genealogische gegevens verschafte, en de fout ontleend aan de raadpleging van een artikel in Oud-Holland ligt niet bij mij, maar bij de bron en bij den redacteur, die een onjuiste beschrijving der schilderijen opnam en op de fouten niet opmerkzaam maakte, nadat die hem bekend geworden waren.

Ik dank den Heer Moes voor de thans gepubliceerde rectificatie en het verheugt mij hem door mijn artikel voor zijne studie over de collectie Wittenhorst eenige gegevens verstrekt te hebben, die hem zonder grondige studie van het Leidsch archief wellicht onbekend gebleven zouden zijn.

J. C. O.

HUIZE TORENZICHT TE POELDIJK.

In het »Vaderland» las men kortgeleden: »Het oude slot Torenzicht te Poeldijk, dat daar lag als een verrassing achter de dichte boomen aan het eind van den dijk, is afgebroken. Zoo maar stiekum weg, zonder dat iemand er de lucht van had, hebben de eigenaars, die behoefte hadden aan uitbreiding van hun groententuin, het oude slot kalmweg afgebroken.

Van de mooie trapgevels met hun fraaie raamindeeling, van den zeskantigen toren, van het geestige zijmuurtje, niets is er meer van over dan groote brokken neergeslagen steen en enkele gaaf gebleven details, die echter vrijwel waardeloos zijn geworden nu zij van hun plaats zijn weggebroken.»

Wij hadden nog geen gelegenheid om op de plaats zelf een onderzoek in te stellen, doch daar het bericht in verschillende bladen is overgenomen en nergens is tegengesproken, vreezen wij wel te moeten aannemen, dat het bericht juist is, en dan is er weder een daad van vandalisme geschied, die niet genoeg is te brandmerken en die weder een nieuw bewijs levert van de noodzakelijkheid, dat de regeering niet te lang uitstelt om wettelijke maatregelen te treffen tot bescherming van de monumenten.

Onder den rook bijna van de residentie wordt een niet onbelangrijk monument gesloopt, waarvan aan den Burgemeester der gemeente meermalen op de beteekenis was

gewezen, zonder dat aan de Rijkscommissie of aan de Zuid-Hollandsche archeologische commissie enig bericht wordt gezonden. Hierdoor werden van tevoren alle pogingen uitgesloten, die tot behoud van het gebouw mogelijk waren, en treft ook aan het bestuur der gemeente het verwijt van, door geen kennis te geven van de voorgenomen of begonnen slooping, mede oorzaak te zijn, dat dit monument voorgoed aan de Nederlandsche monumentenschat is onttrokken.

Reeds vroeg schijnt Poeldijk bewoond te zijn geweest, althans reeds tusschen 1281

Torenzicht, aquarel door H. van Steenwijk in de Gemeenteverzameling te 's-Gravenhage.

en 1284 wordt een Poeldijk vermeld. Van een slot aldaar is echter nergens sprake en ook het hier besproken gebouw is nooit als slot ontworpen. Het is een jachthuis, waaraan de overlevering den naam van den raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt als bouwheer verbindt, zonder dat echter van een verband tusschen hem en dit jachthuis blijkt; een op mijn verzoek door Dr. P. B. Bos en Dr. H. E. van Gelder ingesteld onderzoek leverde althans geen bevestiging van deze overlevering.

Het is in het begin der 17de eeuw gebouwd en ontleende een deel van zijne bekring

aan het feit, dat het, hoewel zeer bouwvallig, toch nog geheel ongewijzigd verkeerde in den toestand van den bouw. Het was opgetrokken van baksteen met horizontale banden van zandsteen. De voorgevel was drie ramen breed, waarvan twee tot het hoofdgebouw behoorden en het derde tot den toren. Boven de op de afbeelding achter het struikgewas verborgen kelderverdieping was in het hoofdgebouw een groote kamer gebouwd van c. $5\frac{3}{4}$ Meter breedte binnen de muren bij een diepte van 7 Meter, waarvan echter later een deel voor bedstede en kasten is afgeschoten. Dit vertrek werd ook door zijramen verlicht en had door een trapje gemeenschap met de gelijkvloers gebouwde achterkamer van ongeveer $5\frac{1}{2}$ bij 5 Meter en was tevens door een deur verbonden met het kleine vertrek van ongeveer $2\frac{1}{2}$ Meter in het vierkant, dat onder den toren was gelegen. Boven de groote kamer was een laag vertrek en tusschen den toren en de achterkamer was eene vestibule; de achterkamer zelf strekte zich uit over de breedte van den toren en van ongeveer de helft van het hoofdvertrek ¹⁾).

De voorgevel vertoonde kleine kelderramen, waarboven drie groote kruisvensters, twee van de zaal en een van het torenkamertje, met blindarcaden overspannen door een boog met zandsteen sluitsteentjes. Door een cordonband was de ondergevel gescheiden van den trapgevel boven de zaal, en den geheel vrij hiervan staanden toren.

De twee onderste trappen, waarvan de onderste met ballen versierd, bevatten de lage bovenverdieping met 2 kruisvensters met blindarcaden, de derde trap den zolder met een door rechten strek afgedekt kruiskozijn en de vierde het topje met nisje tusschen twee pilasters met Ionische kapiteeltjes en afgedekt door een driehoekig fronton, waarin waarschijnlijk het jaartal stond vermeld, althans ik meende hierin nog de cijfers 16 . . te ontcijferen. In de penanten ter zijden van de ramen en den top waren teruggemetselde nissen en langs de trappen zandsteen vleugelstukken ter versiering aangebracht. Enkele goedgesmeede ankers verlevendigden den gevel.

De toren ging boven de hoofdverdieping in een achtkant over en was tot boven den top van den voorgevel opgetrokken, hij eindigde in een plat dak met een door een hekwerk omsloten terras. In het bovenstuk was een achtkant kamertje met acht halve kruiskozijnen, waardoor men, evenals van het terras een prachtig uitzicht had over het Westland.

In den zijgevel links (heraldisch) sloten bij den toren aan een deur en raam van de vestibule en twee ramen van de achterkamer, die ook van de andere zijde licht ontving. De toren was door een vleugelstuk met den gootlijst verbonden en in het midden van het niet opgetrokken gedeelte was een eenvoudig opzetgeveltje met trapgevel en zolderraam aangebracht. Het zadeldak stond recht op den voorgevel en was over het achterstuk slechts tot de halve hoogte opgetrokken; op het hooge dak prijkte een achtkante schoorsteen. De ramen hadden aan de beide zijgevels blindarcaden en bogen met sluitsteentjes. De achtergevel was onversierd en de rechterzijgevel had over de diepte van de zaal een trapgevel met een getorst gemetseld toppilastertje.

1) Zie den plattegrond en de afbeeldingen in aflev. 32 (1891) van »Bestaande Gebouwen.»

Het geheel verkeerde reeds bij mijn bezoek in 1902, in een zeer bouwvalligen toestand, doch met weinig moeite en niet te groote kosten had het geheel zoodanig versterkt kunnen worden, dat het nog jaren lang een sieraad had kunnen zijn van de omgeving. Men wist ter plaatse, dat door deskundigen waarde werd gehecht aan het behoud van dit sierlijk gebouw en dat waarschijnlijk niet te vergeefs een beroep zoude gedaan worden op geldelijken steun en deskundig advies voor de maatregelen, die vereischt waren om het voor verder verval te behoeden. De eigenaar had echter andere plannen en zonder eenige kennisgeving werd Torenzicht gesloopt, hetgeen kan geschieden dank zij het nog steeds ontbreken van bepalingen, die de monumenten onttrekken aan den willekeur van den toevalligen eigenaar. Dat zoo iets nog in 1912 in Nederland mogelijk was is ernstig te betreuren; moge het althans de oogen openen van den wetgever en het tot hem doen doordringen, dat er eindelijk een einde dient te komen aan den in Nederland heerschenden toestand van anarchie op het gebied van monumentenzorg.

J. C. OVERVOORDE.

VOORLOOPIG BERICHT OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN.

Negen jaar geleden las een van de kerkvoogden der Zuiderkerk te Enkhuizen, de Heer Lakenman in Brandt's Historie der vermaarde Zee- en Koopstadt Enkhuizen, blz. 22 de volgende aanteekening van Blaeuhulk: »Omtrent den jare 1423 of 1424 begost men de kerke buitens dijks, volgens het verlot van den Grave, op te breken en binnens dijks te setten. Men timmerde de selve beoosten aen de kapelle van St. Pancras, die eenigen tijdt te voren binnens dijks was gesticht; Dese nieuwe kerke, naderhand tot een Prochiekerke gemaakt en ter eere van St. Pancras gewijdt, wierdt met twee kappen recht doorgaande gebouwd, doch over drie gedeeltens, op verscheiden tijden, gelijk men lichtelijk kan merken aan het onderscheidt van balken, stijlen, glasen en metselwerk. De twee kappen, beiden even lang strekten sich eerst tot aen 't glas dat daer de Timmerluyden naderhandt in den jaere 1602 gegeven hebben Den tooren van dese kerke begon men in den jare 1450 te bouwen, gelijk te sijner tijdt sal worden verhaelt ¹⁾.

Van binnen is de kerk in den jaer 1484, toen 't verwelvt geheel beschooten was, met verscheiden historien uit den ouden en nieuwen Testamente beschildert; en den meester voor sijn werk van Stads wegen sekre prove of inkomsten toegestaen, daer hij eerlijk van mogt leven en sijn huis onderhouden."

De Heer Lakenman vestigde er de aandacht zijner medebestuurders op en men nam een proef met het verwijderen der harde driedubbele laag olieverf die de geheele

1) De toren, pas in 1450 begonnen, maakt het dus onmogelijk bij van Eyck in de *Heures de Milan* Enkhuizen te herkennen, zooals ik onlangs in *Onze Kunst* heb voorgesteld. Maar welke havenstad is dan het voorbeeld geweest?

kap bedekte. Het was een moeilijk werk dat na eenige proefnemingen nog het best met het schraapijzer bleek te geschieden.

De schilder, S. Vijselaar, die de eerste proeven nam, heeft het werk ook verder uitgevoerd, met lust en liefde en heeft al doende hoe langer meer van de oorspronkelijke beschrijving weten te behouden.

Maar ik zou vooruit loopen. Kerkvoogden wisten de belangstelling van den heer van Riemsdijk te wekken, die mij uitnodigde met hem de genomen proef te gaan zien. Er werd een begroting opgemaakt, die om de uitgestrektheid van de bekapping in de duizenden liep en de kerkeraad kon er maar even zoovele honderden aan besteden. Medewerking werd aan het Rijk gevraagd, aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en aan de Vereeniging Rembrandt. Na jaren lang onderhandelen werd eindelijk de jaarlijksche bijdrage van een ieder vastgesteld. De Vereeniging Rembrandt en het Kon. Oudheidkundig Genootschap maakten de voorwaarde, dat indien ooit de gevonden schilderijen weer overschilderd zouden worden, zij hun bijdragen zouden terugkrijgen. In de Commissie voor dit werk benoemde de Regeering den Commissaris der Koningin in Noord-Holland, Rembrandt Dr. A. Pit, het Genootschap den ondergeteekende en de kerkvoogdij te Enkhuizen de heeren: G. P. de Vos, J. W. Lakenman, G. J. van Batenburg, J. G. Moll uit haar midden, en de heeren H. J. van der Meulen, G. M. Tamson, N. Sluis Tzn. en M. Vlasveld uit de belangstellende burgerij van Enkhuizen.

Een paar jaar geleden werd toen het werk weer opgevat. In de oorspronkelijke begroting was een zeer belangrijk bedrag uitgetrokken voor het bijschilderen van wat gevonden zou worden. Het bleek evenwel dat dit niet uitvoerbaar was zonder willekeur. Op voorstel van den heer Pit werd eenstemmig besloten niets bij te schilderen. Alleen door lakken worden de gevonden overblijfselen beter zichtbaar gemaakt. Later bleek het beter de matte vlak, voor een groot deel uit was bestaande, enkel door was te vervangen.

Aangezien ook de balken¹⁾ en karbeelen van verf ontdaan zijn, prijkt nu allengs een groot deel van de bekapping in de deftige pracht van oud eikenhout, wat zeer mooi staat.

Meer ziet men met den eersten oogopslag nauwelijks, maar kijkt men aandachtig, sluit men het licht der vensters, dat verblind, af, dan begint men allengs de oude kapbeschildering te onderscheiden; hier wat duidelijker, waar meer over is, daar wat moeilijker, waar meer verloren ging en meer planken vernieuwd zijn, wat niet zoo heel veel voorkomt of waar de oude planken vertimmerd zijn, zooals daar waar later een dwarsbeuk is uitgebouwd. Daar zijn de klauwen van den duivel niet aan zijn pooten vast, daar is het hoofd van Maria in een ander vak terecht gekomen dan dat van Josef en den hoogepriester, die ze trouwt.

Het meest spreekt, in wat er over is, het wit, dat zeldzaam is aangebracht, dan het prachtige rood, hier en daar van een kleed. Het grauw van de harnassen, de vleeschkleur,

1) Alleen op één balk werden overblijfselen van opschriften gevonden.

het zwart van de teekening staat weinig duidelijk uit tegen het oude eikenhout, waarop het zonder ondergrond is aangebracht. Hoe handig de driedubbele laag ijzerharde olieverf ook moge verwijderd zijn, het spreekt vanzelf dat dit niet heeft kunnen geschieden zonder dat de eiwitverf daaronder ook wel eens wat geleden heeft. Zoo zijn in den algemeenen indruk der kerk deze schilderingen niet meer dan een verlevendiging van het donkerbruin der kap, die men met behulp van kijker en photographiën, daarvoor door het kerkbestuur in gereedheid gehouden, moet bestudeeren om ze geheel te onderscheiden.

Te Enkhuizen werd in den Heer A. Dekema een *photograaf* gevonden, die het moeilijke werk heeft verricht van die donkere, glimmende, gebogen vlakken, boven de balken, goede photographische opnamen te maken, van groote afmetingen, *meest 38 × 29 c.M.* die voor den bescheiden prijs van f 3.— per stuk bij hem zelf op aanvraag te verkrijgen zijn. Verschillende van die voorstellingen waren mij geheel onverklaarbaar gebleven, tot ik de oplossing van het raadsel vond in »De Spieghele onser Behoudenis», waarvan Johan Veldener, juist het vorig jaar, in 1483 te Culenborch een nieuwe Hollandsche uitgaaf had bezorgd. Ik heb de reproducties van de oude houtsneden bij Berjeau, **Speculum humanae saluationis** kunnen vergelijken met de photographiën, zoover die er reeds zijn, en mijn herinneringen en geef dus de volgende voorloopige lijst, waarin het een en ander nog onzeker moet blijven, maar *een sterretje aanduidt wat in photographie te krijgen is.*

In de koorapsis is een boom van Jesse, niet naar den Spieghele. In het midden *Jesse slapend en daar boven Maria met het kindeken, mooi van lijn. In twee vakken beiderzijds zes figuren waaronder David aan zijn koningskroon herkenbaar is. In kleeding zijn deze mannen gelijk aan een anderen die vrijelijk aan den Spieghele zijn ontleend, wat in de lange puntschoenen het eerst in het oog loopt. Daardoor maakt het geheel ook een ouderen indruk dan de werkelijke tijd waaruit het is.

Noordzijde.

Zuidzijde.

1. Drie koningen die de ster zien. Matth. 2. 2. Aanbidding van de drie koningen. Matth. 2. * 3. De Geboorte. Lucas 2. * 4. } Maria boodschap. Lucas 1. * 5. } (6. Huwelijk van Josef en Maria¹⁾. Matth. en Luc. 1 (alleen de koppen zijn over). * 7. De verzoeking van Jesus. Matth. 4. (8. De gevangeming van Jesus. Johan. 18. 6. 9. Laatste avondmaal. Marc. 14).	1. De drie helden van David die hem het water uit de put van Bethlehem brengen. I Kronieken 11. 2. De troon van Salomo (vermoedelijk, want er zijn veel nieuwe planken). I Koningen 10. 3. De droom van den schenker van Pharao. Genesis 40. * 4. Gideon. Richteren 6. 37. 38. * 5. Rebecca. Genesis 24. * 6. De toren Baris. 7. David en Goliath. I Samuel 17. 8. Samgar die 600 Filistijnen met een ploegschaar verslaat. Richteren 5. 31. 9. Mannarapen. Exod. 16.

1) De kop van Maria thans in 4.

Het onderling verband van deze tafereelen zal allicht niet een ieder, die den tekst van den Spieghe! onser behoudenisze niet voor zich heeft, duidelij! zijn en het zou een geringe moeite wezen de nieuwsgierigheid van mijn lezers te bevredigen. Maar zulk een prikkel heeft zijn nut en ik meen gevoegelij! te kunnen wachten tot de geheele schilderingen zijn blootgelegd om dan ineens bij de afbeeldingen der oude houtsneden het verband van alle typen en antitypen te kunnen uiteenzetten en de minder of meerdere afhanke!lijkheid van het voorbeeld vast te stellen. Al deze voorstellingen in de breedere of smallere traveeën — niet de boom van Jesse — worden gevat in randen van Gothische bogen, distelachtige bloemen verbindend, mooie breede ornamenten vormend, die veel aan ver!luchte handschriften doen denken, zonder toch zoover ik weet, in hun regelmatige dichtheid daarin een sprekend voorbeeld te vinden.

J. SIX.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Openluchtmuseum. — Den 24^{en} April werd te Arnhem eene vergadering gehouden tot oprichting van eene vereeniging tot het stichten van een Openluchtmuseum aldaar. De voorzitter van het oproepingscomité, de Heer F. A. Hoefler, zette het doel en de inrichting uiteen en wees op de groote voordeelen, die de ligging van Arnhem hiervoor biedt en het schitterend aanbod van het Dagelijksch Bestuur om, onder nadere goedkeuring van den Raad, hiervoor een uitgestrekt terrein, aan de Waterberg, dicht bij de Rotterdamsche vacantie-kolonie, ten Noorden van den Schelmschen weg beschikbaar te stellen. Op de vergadering gaven velen door hunne opkomst blijk van hunne belangstelling in het plan. De vertegenwoordiger van de Landbouwschool te Wageningen wees op het nut van dit museum voor deze inrichting en de voorzitter van den Nederl. Oudheidk. Bond getuigde van de algemeene sympathie, waarmede het plan onder deskundigen was begroet, mits men zich onthield van het onttrekken van voorwerpen aan plaatsen, waar die nog goed bewaard werden en beter tot hun recht kwamen dan zelfs in dit museum mogelijk zoude zijn.

Museumplannen te Deventer. — Een aantal ingezetenen, uitmakende een voorloopig comité om, in plaats van het bestaande kabinet van zeldzaamheden, een Deventer waardig museum te stichten, hebben een adres aan den Raad gericht, waarin zij verzoeken, hun voor dit doel het vrijkomend Waaggebouw, het bekende vroegere stadhuis, onder nader te stellen voorwaarden af te staan.

In een bij het adres gevoegde memorie van toelichting wordt er op gewezen, hoe reeds in vele plaatsen in Nederland aan de uit vroeger eeuwen bewaard gebleven voor-

werpen een passend verblijf is ingeruimd en hoe het Waaggebouw door zijn ligging bij uitstek voor een museum geschikt is. Voorts worden de plannen van adressanten, die o.a. ook het stichten van een plaatselijke vereeniging tot het in stand houden van dit museum omvatten, er nader in uiteengezet. _____ N. R. Ct. 19 Jan. 1912.

Delft. — Het Huis de Handboog aan de Koornmarkt te Delft, met een fraaie vroeg renaissance gevel, is door den eigenaar den Heer Rodenburg gerestaureerd naar een ontwerp, verstrekt door de Afdeeling K. & W. van het Ministerie van Binnenl. Zaken. Eene uitvoerige beschrijving met afbeelding en met eenige kritiek over de wijze, waarop de restauratie is uitgevoerd, is opgenomen in het »Bouwk. Weekblad» van 20 April 1912.

Oude gebouwen te Dordrecht. — Over Dordrecht schijnt een ware afbraakwoede te zijn losgebarsten. Eerst viel de gothische gevel van het pand Wijnstraat 104 (Oude Gebouwen No. 10), een verminkt en overpleisterd fragment van een gevel uit het eind der 15de eeuw, dat nog slechts eene herinnering bewaarde van hetgeen het vroeger was, doch dat oorspronkelijk een huis van bijzondere beteekenis moet geweest zijn, blijkens de kraagsteenen, waarop de beelden eerst rustten. Daarna werd het aardige trapgeveltje aan de Voorstraat 312 uit 1683, bekend als het huis de Twee vergulde Beilen (Oude Gebouwen No. 220), met afbraak bedreigd, een aardig voorbeeld van het Dordtsche type, met een gevelsteen, waarop twee gekruiste bijlen en het jaartal waren afgebeeld. Van verschillende zijden werden pogingen gedaan tot behoud van den gevel en ook het stadsbestuur bleek bereid om hiervoor eene

Gevel Voorstraat No. 11 te Dordrecht 1).

subsidie te geven, doch alles stuitte af op gebrek aan medewerking van den eigenaar. Ook voor den gevel aan de Wolwevershaven No. 43 (Oude Gebouwen 201) schijnen de dagen geteld, al is daar alle hoop op behoud nog niet vervlogen. Het is een eenvoudige natuursteenen gevel uit de tweede helft van de 17de eeuw van een voor Dordrecht afwijkend type, in het fronton prijkend met het wapen van den bouwheer Rudolf van Braemken. Hiermede is de lijst nog niet volledig: er bestaan plannen om een der oude gebouwen aan het Hof te sloopen om een nieuwe kerkeraadskamer te

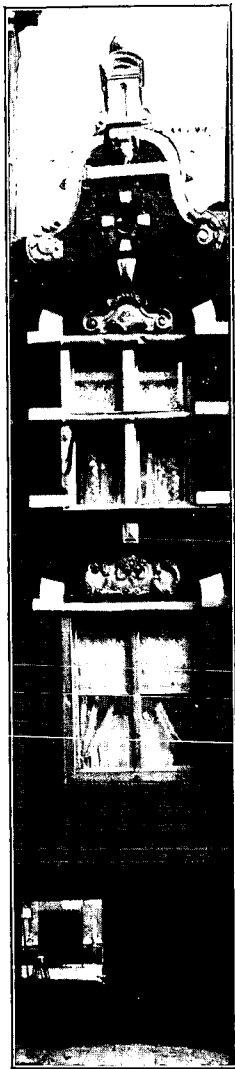
1) De twee cliché's van Dordtsche gevels zijn welwillend ten gebuike afgestaan door den uitgever van »Oude Gebouwen te Dordrecht».

bouwen, waardoor de schilderachtige omgeving van het Hof kan geschaad worden, al is de bedreigde gevel zelf ook van minder overwegend belang, en thans komt weder bericht van plannen tot afbraak van een eenvoudig gemutileerd trapgeveltje uit het midden van de 17de eeuw, aan de Hil No. 39 (Oude Gebouwen No. 143) en van een interessant

fragment van een gevel uit omstreeks 1620 aan de Voorstraat No. 11 (Oude Gebouwen No. 92). Deze gevel, met vlakke pilasters in de penanten tusschen de ramen en aardig metselmozaiek boven de rechte strekken, herinnert aan het mooie geveltje aan de Nieuwstraat No. 33 en vertegenwoordigt een type, waarvan te Dordrecht nog slechts enkele voorbeelden worden aangetroffen. (Zie afb. blz. 52).

Een ander dreigend gevaar is door het ingrijpen van het stadsbestuur nog gelukkig voorkomen. Ook voor het aardige hangende geveltje boven den Donkeren Steiger, tusschen Voorstraat 207 en 209 (Oude Gebouwen No. 121) bestonden plannen tot afbraak, doch het gevaar is afgewend, doordat de stad het perceel voor 1500 gulden heeft gekocht en met den eigenaar van het belendend perceel eene overeenkomst heeft gesloten over de bewoning. Het geveltje, dateerend van 1632, bezit eene speciale bekoring door de wijze, waarop de bouwmeester voor dit kort bestek eene gelukkige oplossing wist te vinden. De top is afgedekt door een gebogen rollaag, eindigende in voluten, en wordt door een sierlijk topje bekroond. De gevel, die slechts één raam breed is, is van baksteen opgetrokken, met banden en versieringen van zandsteen; de ramen worden door vlakke togen met diamantkopjes overspannen en in de toogvelden zijn sierlijke cartouches aangebracht. De bovenverdieping heeft nog een kruiskoosijn.

Door dit interessant geveltje voor ondergang te bewaren heeft het stadsbestuur aan de oudheidkenners een dienst bewezen en voor de stad eene bekoring behouden. Moge het hier gegeven voorbeeld ook aan de bedreigde gevels aan de Wolwevershaven en aan de Voorstraat No. 11 ten goede komen. J. C. O.

Gevel Voorstraat
207-209 te Dordrecht.

Restauratie van de Groote kerk te Dordrecht. — In het afgelopen jaar werd de restauratie van de Munterskapel voltooid in- en uitwendig en werd de tot trouwkamer ingerichte kapel in den oorspronkelijken toestand teruggebracht door het uitbreken van de later aangebrachte zoldering. Hierbij werden twee lichtgaten voor de trap blootgelegd. Twee lichtbogen werden hersteld. Voor het jaar 1912 staat op het program de restauratie van de verdere lichtbogen, en van de daken boven de kapellenkrans. In het verslag wordt een warm woord van hulde gebracht aan den overleden penningmeester den Heer F. Stoop.

Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. — In de vergadering van den gemeenteraad van Maandag 29 April l.l. werd eene verordening vastgesteld voor het Gemeentemuseum. Een uitvoerige discussie ontstond over het eerste artikel, waarbij voorgesteld werd een tijdelijken directeur te benoemen en hieraan toe te voegen een adjunct-directrice, in het bijzonder voor de beschrijving van den atlas der gemeente, met de uitgedrukte bedoeling om het tijdelijk directeurschap op te dragen aan den gemeente-archivaris Dr. H. E. van Gelder.

De Heer Jurriaan Kok wenschte een definitief directeur aan te stellen op een salaris van f2500.— en achtte de verbinding van de twee functies van archivaris en museum-directeur ongewenscht. Hierdoor toch zoude eene voorloopige toestand geschapen worden, die allicht blijvend zoude worden en waardoor gevaar kan ontstaan dat de oude sleur bestendigd werd.

Hiertegenover werd door verschillende sprekers en door den wethouder Jansen er op gewezen, dat voorloopig aan het museum geen werkring is voor een afzonderlijk directeur, zoolang de stichting van een nieuw museum nog niet te verwachten is. Ook achtte men voor een stedelijk museum gelijk dit ten zeerste gewenscht een man, die èn op het gebied van kunst èn op dat van wetenschap en plaatselijke historie ontwikkeld is.

Van andere zijde, en in het bijzonder bij den Heer Vas Dias, bestond bezwaar tegen het benoemen van een adjunct-directrice, hetgeen men eene overbodige luxe achtte.

Deze dubbele oppositie maakte dat artikel 1 slechts met eene stem meerderheid werd aangenomen (17 tegen 16), waarna de verdere verordening zonder hoofdelijke stemming werd goedgekeurd.

Goes. — Te Goes is — naar »De Zeeuw» meldt — bij het restaureeren van een muur ten stadhuize een deur gevonden en geopend, waarin aanwezig bleek te zijn een eikenhouten beeld, voorstellende aartshertog Maximiliaan (1482) met de attributen van ridder van het Gulden Vlies en op de borst geschilderd de dubbele adelaar. Het beeld is 60 centimeter hoog en is vermoedelijk een gevelbeeld geweest. Hiermede in verband wordt eraan herinnerd, dat Keizer Maximiliaan eenmaal te Goes heeft gelogeed. In het huis, waar hij toen zijn intrek nam, is het wapenbord van den vorst, nl. de twee arenden, geplaatst en bleef daar jarenlang, en gaf aan het huis den naam van »het huis met de twee arenden». Of dit beeld met dit huis en de geschiedenis van het verblijf in dit huis verband houdt, is niet bekend.

Leur. — Naar de »N. R. Ct.» van 24 Februari l.l. bericht, is door den architect Ludewig te Nijmegen een spoor van oude beschildering ontdekt bij de restauratie van het oude kerkje te Leur bij Wychen. Baron van Balveren te Arnhem, die tot de restauratie der kerk de opdracht gaf, heeft order gegeven om de verdere beschildering bloot te leggen. Vermoedelijk is de geheele kerk van binnen beschilderd.

De Grootte doorbraak te Rotterdam. — In de raadsvergadering van 22 April l.l. werd het plan van B. en Ws. aangenomen met 26 tegen 15 stemmen. Bij de behandeling

van het voorstel werd er door den Heer van Wessem op gewezen, dat bij de uitvoering van dit plan het Museum Boymans moet vallen, hetgeen hij om den mooien gevel en de historische beteekenis van het gebouw zou betreuren.

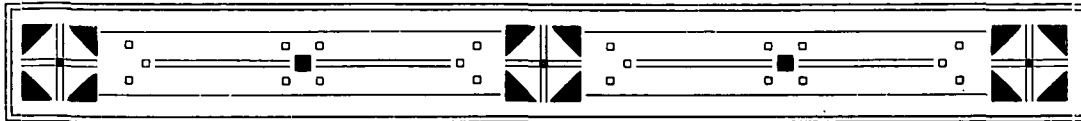
Een vluchtige blik op de in de »N. R. Ct.» gepubliceerde situatiekaart van de te onteigenen perceelen, toont duidelijk aan, dat de uitvoering van het groote plan een ernstig gevaar oplevert voor het voortbestaan van dit belangrijk gebouw. Gelukkig heeft ook de Rijksregeering hierin een woordje mede te spreken, daar zonder onteigeningswet het plan moeilijk uitvoerbaar zal blijken. Op de Regeering rust thans de plicht om het verleenen van een onteigeningswet van de Gemeente waarborgen te eischen, dat bij de uitvoering der plannen het behoud van het Boymanshuis verzekerd worde.

De Latijnsche school te Tiel. — De vroegere Latijnsche school te Tiel, gebouwd in 1563 aan den Achterweg, is dezer dagen onder sloopershanden gevallen. In 1656 verloor het gebouw zijn bestemming, daar toen de kerk van het St.-Agnietenklooster tot pro-gymnasium werd ingericht. *Arnh. Ct.*

Zwolle. — De halfronde stadsmuur aan het einde der Diezerstraat, een overblijfsel der in de 17de eeuw vernieuwde Dieserpoort, zal afgebroken worden.

N. R. Ct. 13 Febr. 1912.

PROGRAMMA DER JAARVERGADERING

OP 4, 5 EN 6 JULI TE LEEUWARDEN.

DONDERDAG 4 JULI 1912.

n.m. 7¹/₂ uur. Samenkomst in het tramstation aan den Westersingel en vertrek per extra-tram naar Heringa-State te Marssum, waar na bezichtiging van deze stins en van het Popta-Gasthuis de Jaarvergadering wordt gehouden (alleen toegankelijk voor de leden en corresponderende leden van den Bond).

10.18 of 10.37 per gewone tram terug naar Leeuwarden.

10.31 of 10.50 aankomst te Leeuwarden.

VRIJDAG 5 JULI.

10 uur. Officieele ontvangst ten stadhuize.

10¹/₄ uur. Bezichtiging van het stadhuis en rondgang door de stad in groepen, onder leiding van eenige leden van de ontvangstcommissie, bestaande uit de heeren Mr. W. J. van Welderen baron Rengers, eere-voorzitter, Mr. J. A. N. Patijn, burgemeester, voorzitter, Jhr. Mr. P. A. J. van den Brandeler, Mr. W. B. Buma, Mr. P. C. J. A. Boeles, Mr. M. J. P. D. baron v. Harinxma thoe Slooten, Mr. J. G. de Hoop Scheffer, secretaris, allen te Leeuwarden en A. Draaisma de Vries, burgemeester van Franekeradeel te Franeker. Bezichtiging van: het stadhuis, de Oranje-zaal in het voormalige Stadhoudelijke Hof, van het Oud-Prinsesse-Hof (woning van Jhr. Mr. van den Brandeler), de Oldehove. Vervolgens langs de oude Waag en de Kanselarij naar het Friesch Museum.

1¹/₄—2¹/₄ uur. Lunch in hotel »De Phoenix» à f 1.— per couvert.

2¹/₂ uur. Van het tramstation per extra-tram naar *Franeker*.

3.15. Aankomst aldaar. Rondgang ter bezichtiging van: de Maartenskerk (grafzerken, pilaarschilderingen), Martena-huis, het Stadhuis (oudheidkamer), het Planetarium, oude gevels.

5.15 per extra-tram terug naar Leeuwarden.

6 uur. Aankomst aldaar.

6.45. Maaltijd in hotel »De Nieuwe Doelen» à f 2.50 per couvert. Na afloop bijeenkomst in den Prinsentuin waar vermoedelijk een concert zal worden aangeboden.

ZATERDAG 6 JULI.

8.40 Van het spoorwegstation per lokaalspoor naar het dorp Ferwerd ten N. van Leeuwarden.
9.24 Aankomst aldaar. Bezichtiging van de afgraving van de zeer groote terp aldaar, onder leiding van Mr. P. C. J. A. Boeles. Het Friesch Genootschap laat toezicht houden op deze afgraving. Een restant van de merkwaardige Hoogebeintumerterp met de kerk er boven op is van Ferwerd af duidelijk zichtbaar. Bezichtiging van de kerk te Ferwerd.

10.54. Per lokaalspoor terug naar Leeuwarden.

11.38. Aankomst aldaar en zoo noodig nadere bezichtiging van de terp-verzameling in het Friesch Museum (vondsten uit Ferwerd).

Als hotels te Leeuwarden worden o.a. aanbevolen »De Nieuwe Doelen» aan de Korenmarkt, »De Phoenix» in de Sint Jacobstraat, »Amicitia» aan den Wirdummerdijk, »Het wapen van Friesland» aan het Groot Schavernek. Goed zijn ook nog het »Oranje-hotel», »De Klanderij» en »De Kroon», deze laatste drie in de nabijheid van het station.

Voor deelneming aan de lunch en het diner te Leeuwarden en het bezoek aan Franeker (voor de extra-trammen) gelieve men zich voor 1 Juli te wenden tot den heer Mr. J. G. de Hoop Scheffer, Emmakade Z.z. te Leeuwarden. Ook de leden van het Friesch Genootschap en van andere aangesloten vereenigingen, die hieraan wenschen deel te nemen, gelieven zich tijdig aldaar aan te melden.

JAARVERGADERING

OP 4 JULI OP HERINGA-STATE TE MARSSUM.

AGENDA:

1. Opening door den voorzitter.
2. Jaarverslag van den secretaris.
3. Verslag van de Commissie voor het nazien van de rekening.
4. Bestuursverkiezing wegens periodieke aftreding van de H.H. F. A. Hoefer en Dr. W. Vogelsang.
5. Verkiezing van de Redactie van het Bulletin.
6. Mededeelingen over de Nederlandsche monumenten in Ned. Indië door Mr. Dr. J. C. Overvoorde.

Leden of corresponderende leden die hierna eenig onderwerp van oudheidkundig belang wenschen te bespreken, worden verzocht hiervan uiterlijk drie dagen vóór de vergadering kennis te geven aan den Secretaris van den Bond.

Namens het Bestuur van den Ned. Oudhk. Bond,
Dr. H. E. VAN GELDER, *secretaris*.

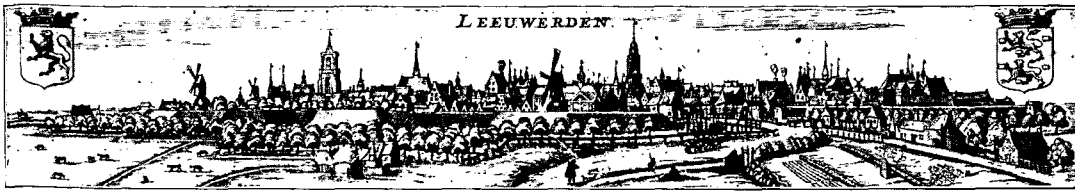

Fig. 1. Gezicht op Leeuwarden in 1664.

IETS OVER LEEUWARDENS VERLEDEN.

Aan de uitnoodiging van de Redactie van dit Bulletin om, ter gelegenheid van de jaarvergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Leeuwarden, eene korte schets te geven van de geschiedenis dezer stad, heb ik met eenige aarzeling voldaan. Aan den eenen kant toch mag Leeuwarden, — indien het waar is, dat diegenen het gelukkigst zijn, die geene geschiedenis hebben, — eene zeer voorspoedige stad heeten: strategische beteekenis heeft zij nooit bezeten en is daardoor van de rampen van den oorlog bevrijd gebleven, al heeft de burgerkrijg in de middeleeuwen wel eens haar bestaan bedreigd; haren staatkundigen invloed, als zetel van het Friesche Stadhoudelijke Hof en als hoofdstad van een der Geünieerde Provinciën, heeft zij in de 18de eeuw moeten derven, zonder dat hevige beroeringen haren bloei te gronde hebben gericht; ernstige ongeregeldheden hebben er zelden plaats gehad en groote onheilen hebben haar niet getroffen. Aan den anderen kant echter zou eene studie van Leeuwardens verleden, indien men dieper in hare geschiedenis doordrong, zeker belangrijk zijn, als die van de eerste stad in een gewest, dat, zoowel gedurende de middeleeuwen, als tijdens de Republiek, in verschillende opzichten afweek van de overige Nederlanden. Doch, daarvoor is het hier de plaats niet en zoo moet ik er mij toe bepalen, u een vluchtig overzicht te geven van de langzame en gelijkmatige ontwikkeling van een welvarende provinciestad.

Leeuwarden heeft zijn ontstaan te danken aan de uitmonding van twee stroomen in de Middellzee, n.l. het Vliet, dat de wateren uit het zuiden en oosten van Oostergoo opnam en afvoerde en de Ee, die de Lauwerszee met de Middellzee verbond. Deze zeeboezem maakte hier een inham, welke eene natuurlijke haven vormde. Aan zijne drassige oevers werden drie terpen opgeworpen: op de westelijkste ontstond het dorp Oldehove, terwijl de beide terpen ten noorden en ten oosten van den inham samen het aanzijn hebben gegeven aan Nijehove, of het latere Leeuwarden. In beide plaatsen werden kerken gebouwd: die van Oldehove, aan St. Vitus gewijd, stond onder het patronaat van het geslacht van Burmania, dat aan den voet van de terp zijne stins had; Onze Lieve Vrouwe-kerk te Nijehove ressorteerde onder het klooster Corvey in Westfalen.

Langzamerhand ontwikkelden zich de beide dorpen en namen, dank zij hunne

gunstige ligging, in bloei en welvaart toe. Toen de Middellzee in den loop der 13de en 14de eeuw door aanslibbing verdween en Leeuwarden, dat weleer zijne koopvaarders naar de Oostzee zond¹⁾, van zeeplaats een landstadje werd, behield het de voordeelen, welke de samenvloeiing van Vliet en Ee haar waarborgden. Deze stroomen stuwden voortaan hare wateren door bevaarbare geulen zeewaarts en zoo bleef Leeuwarden het natuurlijke verbindingspunt tusschen Oostergoo en Westergoo.

Wanneer heeft Leeuwarden stedelijke rechten verkregen? Dat ligt in het duister. In Friesland, dat buiten den Keizer geen heer erkende, werden stadsrechten niet door feodale heeren verleend, zooals in andere gewesten. Gewoonlijk kenden de besturen der gooën, der grietenijen of der andere steden deze hier toe. Zoo machtigden op 19 Juni 1392 de grietmannen van vijf deelen den Olderman en Schepenen van Leeuwarden om ten eeuwigden dage alle misdadigers naar hun stadrecht te berechten, gelijk zij dit van ouds hebben gedaan. In 1368 treft men Leeuwarden voor het eerst aan als zetel van den

Fig. 2. Stadszegel in de 15e eeuw:
Secretū civitatis Leovverdie.

landdag, welke door afgevaardigden uit Oostergoo en Westergoo wordt gehouden; in 1412 komt hier eene kerkvergadering bijeen tot vaststelling van belangrijke bepalingen omtrent het rechterlijk en geestelijk bewind; in 1417 wijst de Roomsche Koning Sigismund Leeuwarden aan als plaats, waar de Keizerlijke munt door zijne muntmeesters zal worden geslagen en waar de grietmannen de door hen ingevorderde schatting moeten storten; omstreeks 1453 heeft de stad drie jaarmarkten en in 1477 verkrijgt zij den eigendom van vier sluizen in den Leppedijk, die de zuidelijke waterkeering van Oostergoo vormde.

Dit alles wijst op stijgenden invloed. Leeuwarden was dan ook in de 15de eeuw in grootte en in macht aanzienlijk toegenomen. In den aanvang van dit tijdperk lagen er nog twee dorpen in de onmiddellijke nabijheid der stad: het bovengenoemde Oldehove en Hoek, dat op de gronden van de heeren van Cammingha aan de oostzijde der stad was ontstaan. Deze heeren hadden het dorp met eene kapel begiftigd, die, aan de heilige Catharina gewijd, onder de Lieve Vrouwe-kerk van Nijehove ressorteerde. Ook Oldehove behoorde thans »te Leeuwarden ter kerke,” en daar de stad de opname der beide dorpen in haar gebied zeer wenschelijk achtte, trachtte zij van deze betrekking gebruik te maken om eene vereeniging tot stand te brengen. Zonder moeilijkheden ging dit niet; de dorpen vreesden toch, dat het voordeel der aansluiting niet zou opwegen tegen het verlies hunner onafhankelijkheid. De Regeering van Leeuwarden droeg daarop hare belangen voor in eene vergadering van de Gemeene Raden van Oostergoo en Westergoo, eenige grietmannen en de vertegenwoordigers van acht steden, die in Augustus 1426 te Bolsward bijeen waren.

1) Zie Telting, »Het Oud-Friesche Stadsrecht”, blz. 53.

gekomen. Deze besloot, dat »Oldehove en al hetgeen binnen de stadsgracht van Leeuwarden ligt en Hoek, met deze stad, onder één stadsrecht zullen staan.» Zoo voetstoots kwam de vereeniging echter niet tot stand, want, nadat de dorpen van inzicht veranderd en genegen waren, zich bij de stad aan te sluiten, verhinderde de ijverzucht van den grietman van Leeuwarderadeel de voorgenomen verbintenis. Eindelijk, op 21 Januari 1435,

Fig. 3. De Oldehove.

traden de beide dorpen tot het verbond toe: Hoek als eigendom van Pieter van Cammingha en zijn geslacht, Oldehove als zelfstandig dorp. Merkwaardig zijn de voorwaarden, waarop Oldehove zich aansloot: het zou geene boete behoeven te betalen voor het verzuim, dat het zich niet vroeger onder het stadsrecht begeven had; van 1 November tot 1 Mei zou hier geen ander bier gebruikt mogen worden, dan hetgeen

in de stad gebrouwen was, en geen Hollander mocht hier ooit het burgerrecht verkrijgen.

Zoodra de vereeniging met de beide dorpen een feit was geworden, breidde de bebouwde kom van Leeuwarden zich snel uit. De wallen, welke oud-Leeuwarden hadden omsloten, werden geslecht en de grond ter bebouwing uitgegeven. Zoo ontstonden er nieuwe straten langs de oude gracht, welke voortaan als binnengracht de stad doorsneed; o. a. de noordzijde van de Nieuwestad, die tot aan het Burmaniahuis doorlopend, met de doorgetrokken Bagijne- en Grootte Kerkstraten, de samensmelting van Leeuwarden met Oldehove bewerkstelligde. Tevens besloot het Stedelijk Bestuur tot eene uitlegging der stad op het »Nieuwland,» zooals de aangeslibde gronden van de voormalige Middelsee genoemd werden. Deze uitbreiding werd, bij de voorgenomen nieuwe omwalling der stad, noodzakelijk door den uitspringenden hoek, dien de oude stadsgracht langs de Weaze vormde. De Regeering hield in het nieuwe stadsgedeelte een ruim marktplein open, omdat de oude stad daartoe geene gelegenheid aanbood. Zoo ontstond de markt buiten de St. Jacobspoort en hier verrees de stadswaag, die in 1486 het eerst wordt vermeld en in 1595 vervangen is door het Renaissance gebouwtje, dat thans nog het Waagsplein versiert.

Deze nieuwe buurt komt in 1456 het eerst onder den naam van Nieuwestad voor. Zeer duidelijk is het merkbaar, dat het Stedelijk Bestuur zich destijds reeds bemoeide met den aanleg der straten; men mocht niet meer naar eigen willekeur te werk gaan, maar moest zich onderwerpen aan de bepalingen eener bouwpolitie, die de richting der straten en den afstand der huizen onderling voorschreef. Waarschijnlijk heeft de groote brand, die in 1483 de stad teisterde, aanleiding gegeven tot de stedelijke keur, dat er geen huizen gebouwd mochten worden, dan op een houtvoet afstands van elkaar, terwijl de rietbedekking verboden werd en men door gunstige bepalingen den bouw van steenen huizen aanmoedigde.

Leeuwarden telde in dezen tijd reeds verscheidene vrome en liefdadige gestichten. Hieronder noem ik slechts het St. Anthony-Gasthuis, dat nog steeds zijn ouden roem handhaaft en het Jacobijner-klooster, dat, tusschen de jaren 1228—1245 gesticht en in 1392 bij eene overrompeling der stad door de Schieringers verwoest zijnde, in het begin der 15de eeuw op grootere schaal herbouwd werd en zooveel ruimte aanbood, dat Albrecht van Saksen er bij zijne komst alhier in 1499 zijn intrek nam en de Staten er sedert 1493 vergaderden.

Zoo won Leeuwarden met de toenemende welvaart meer en meer in aanzien en beteekenis. Doch de niet versterkte stad kreeg ook haar aandeel in de rampen, welke de anarchie in de 14de en 15de eeuw over Friesland bracht. In 1392 werd het Vetkoopersgezinde Leeuwarden overvallen door de Schieringers, die het noord-oostelijk gedeelte der stad in de asch legden. In 1421 viel zij op nieuw in hunne handen. Daarna volgde er een lang tijdperk van rust, zoodat men bleef dralen met het graven eener gracht en het opwerpen van wallen rondom de nieuwe stad, totdat een aanval der Schieringers in 1481 tot krachtig optreden dwong. Deze, ijverzuchtig op den voorspoed

der stad en fel op haar gebeten, omdat zij haren economischen invloed over het platteland trachtte uit te breiden en zelfs in Slooten eene boterwaag wenschte opgericht te zien, om de Sneeker markt afbreuk te doen, vielen haar aan de noordzijde aan, doch werden teruggedreven. Nu haastte Leeuwarden zich door een verbond den vrede te bevestigen en de stad te versterken. De gracht was echter nog niet voltooid en de oostzijde lag nog open, toen er in de stad een hevig oproer uitbrak, veroorzaakt door de verbodsbepalingen omtrent het drinken van uitheemsch bier. Eenige landlieden, die deze overtraden, raakten met de brouwers handgemeen en vluchtten voor de overmacht naar het Amelandshuis, dat aan den Schieringer edelman Pieter van Cammingha toebehoorde. Deze, die zijne partijgenooten niet wilde uitleveren, zag zijne stins door het oproerige volk bedreigd. Op het gerucht hiervan snelden de Schieringers uit Oostergoo en Westergoo hem ter hulp en tastten den 25^{en} Juli 1487 de stad aan. Zij werd ingenomen en geplunderd. »Daer nae menich jaer was die stad Liewerden in groet liden ende verdriet, dat sie leden van den Schyringhen houelingen,» schrijft Pieter van Thabor. Hierdoor werd Leeuwarden er, hoewel noode, toe gebracht om in 1492 een verbond te sluiten met de stad Groningen. Deze beijverde zich steeds vaster voet in Friesland te verkrijgen en bedong thans, — wat zij het vorige jaar ook in Dokkum bereikt had — dat zij hier een »castellein» zou aanstellen, die, als vertegenwoordiger van den Groninger Raad, in de stedelijke regeering zitting zou nemen en door Leeuwarden moest worden gesalarieerd. Bovendien zou van alle zaken, te Leeuwarden berecht, hooger beroep zijn op den raad van Groningen.

Toen Leeuwarden zich door dit verdrag van de geleden ramp herstelde, zette het Stedelijk Bestuur in 1492 het afgebroken werk der versterking van de stad voort. In 1498 was dit nog niet geheel voltooid, daar de Regeering op den 3^{en} Maart van dit jaar aan den grietman van het Noordertrimdel (het noordelijk gedeelte van Leeuwarderdeel) om hulp verzoekt bij het graven van de gracht. Nog tweemaal hadden de Schieringers in dien tusschentijd de stad te vergeefs aangevallen, doch daarna was het gedaan met de Friesche vrijheid, die in volslagen regeeringsloosheid was ontaard. Albrecht van Saksen veroverde het land in 1498 en onder het krachtig bewind der Saksische hertogen genoot Friesland eindelijk die rust, waaraan het zoo dringend behoefte had.

Leeuwarden heeft onder het Saksisch bestuur een tijdperk van grooten bloei gekend. Dit bewind, dat zijne zorgen wijdde aan dijken en sluizen, ondernam ook de verbetering van de waterwegen in Friesland, welke, hoe dikwijls ook in de 15de eeuw beproefd, steeds schipbreuk had geleden op de onderlinge veeten en het woeden der partij-schappen. De Ee, die Leeuwarden met Dokkum en de Lauwerszee verbindt, lag op enkele punten droog: in 1503 begon men met de slatting van dezen stroom; het vaarwater, dat van Leeuwarden over Franeker naar Harlingen liep, maakte een grooten omweg: in 1507 werd er eene nieuwe vaart gegraven tusschen genoemde steden. Ook schijnt er omstreeks dezen tijd een betere verbinding te water met Sneek en Bolsward tot stand

gekomen te zijn. Voor Leeuwarden was de vernieuwing van deze verkeerswegen van groot belang. Zijn handel werd er door bevorderd en het aantal inwoners nam toe. In 1518 verklaart de Stedelijke Regeering dan ook: »dat bij tijden van den Hertoch van Saxon die voorsz. stede meer ende bet met huysen ende woensteden betymmerd ende gebout is, dan te voren.» Thans ook vindt men voor het eerst melding gemaakt van een raadhuis, dat met het daaraan verbonden vleeschhuis, aan de oostzijde van de Groote Hoogstraat stond. Overigens moet men zich geen te hoog denkbeeld maken van de grootte der stad: uit het floreenregister van Oostergoo van omstreeks 1511 blijkt, dat het aantal belastbare huizen, buiten de adellijke stinzen en geestelijke gestichten, toen 773 beliep.

Ten behoeve van het Saksisch Bewind stichtte men hier voorts twee regeeringsgebouwen: het Blokhuis, dat in 1499 verrees op de plaats, waar thans de strafgevangenis staat en eene canselarij, welke töt zetel verstrekte aan het Gerechtshof, dat in 1504 bij de Saksische Ordonnantie werd ingesteld en den door Albrecht van Saksen opgerichten Raad verving. Het Blokhuis, dat Leeuwarden gedurende ruim 80 jaar bedreigd en in bedwang gehouden heeft, werd volgens de bepalingen van de overgave der stad op 23 October 1498, op kosten der inwoners gebouwd en met eene gracht omgeven. Binnen de vesting had de stadhouder zijne woning¹⁾ en hield het gerechtshof zijn eerste zittingen. Spoedig echter verkreeg dit lichaam eene afzonderlijke canselarij aan de westzijde van de gracht²⁾. Zoo werd Leeuwarden onder het Saksisch bestuur als residentie van den stadhouder, als zetel van het gerechtshof en als vergaderplaats van de Staten des Lands, de hoofdstad van Friesland.

De hertogen van Saksen hebben zich slechts kort in dit gewest staande kunnen houden. Zij putten hunne krachten uit tegen Groningen, dat steun had gezocht bij Edzard II van Oost-Friesland. Zoodra hunne macht verzwakte, staken de partijen hier het hoofd weder op en riepen de hulp in van Karel van Gelder, die in 1514 met talrijke benden in Friesland viel en met weinig moeite het zuidelijk gedeelte veroverde. Georg van Saksen droeg daarop in 1515 zijne rechten op deze provincie over aan Karel van Oostenrijk.

Nu had Friesland weer de rampen van een binnenlandschen krijg te verduren en Leeuwarden, dat steeds de zijde van prins Karel hield, leed mede onder den druk der tijden. In 1516 doorstond de stad een beleg van de Gelderschen. Ter belooning van hare getrouwheid schonk Karel haar verschillende privilegiën, die hare raadsbestelling, rechtsgebied, justitie en waag betroffen; zij werd vrijgesteld van de belasting op het in de stad gebrouwen bier, terwijl de accijns op den invoer van vreemd bier, wijn en laken in het vervolg voor de helft in de stedelijke kas zou vloeien »ten einde tot der Stadts bouw ende reparacie» aangewend te worden. In 1517 verkreeg zij nog de verbeurd verklaarde goederen van eenige edellieden tot bevestiging en versterking der stad. Dank zij deze gunstige

1) De Stadhouder hield echter meestal zijn verblijf in Camminghahuis, op den hoek van de Groote Kerkstraat en de Beyerstraat.

2) Dit gebouw werd in 1542 afgebroken. Sedert vergaderde het Hof weer in het Blokhuis en betrok daarna het ziekenhuis van het Galileër klooster, totdat het in 1571 weer een eigen canselarij verkreeg.

bepalingen en de algemeene rust, die in Friesland weerkeerde, nadat de Geldersche troepen

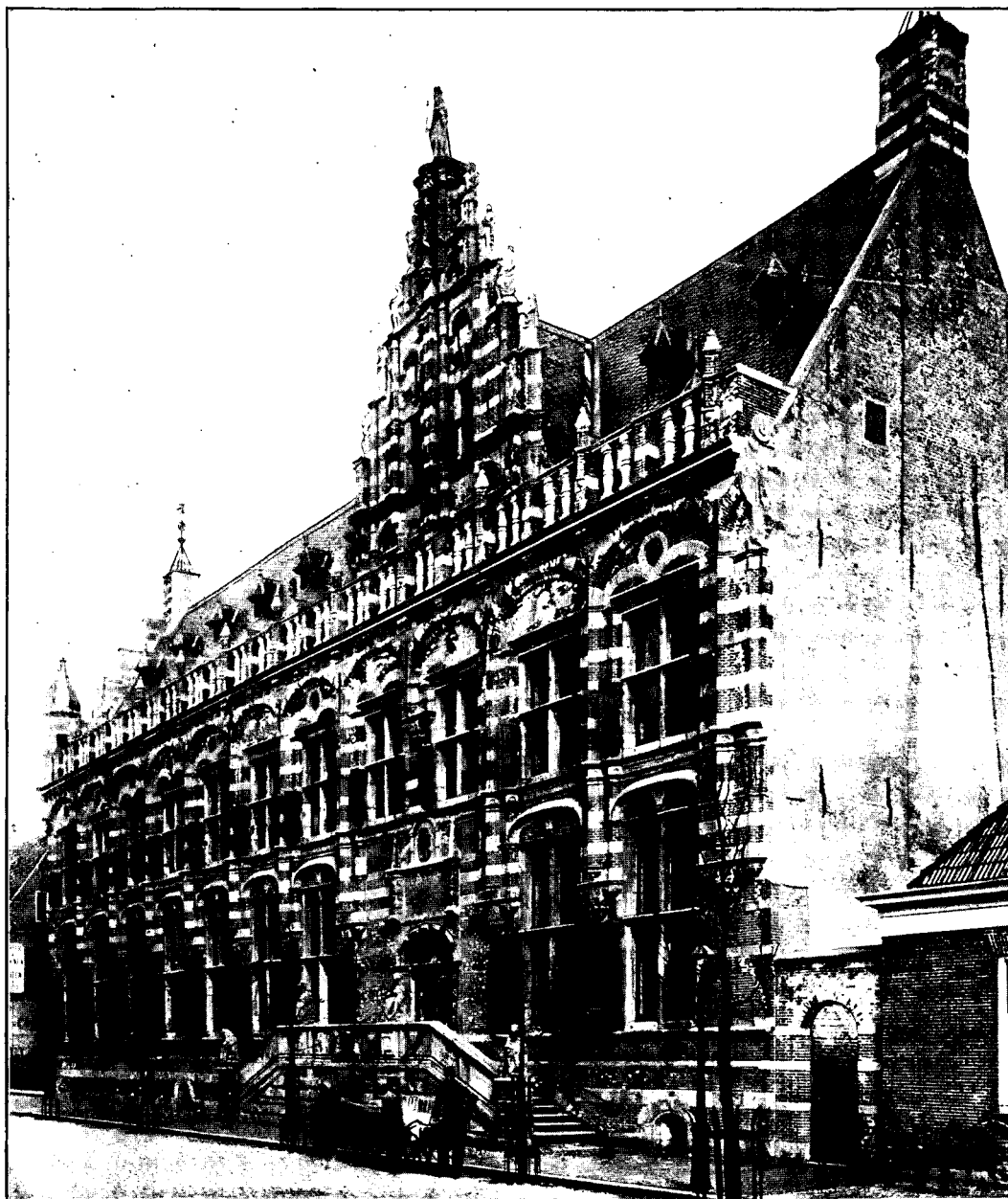

Fig. 4. De Kanselarij.

in 1524 dit gewest ontruimd hadden, herstelde Leeuwarden zich langzamerhand van de geleden schade.

Uit deze eeuw dateeren de schoonste bouwwerken, die Leeuwarden thans nog kan aanwijken, n.l.: de Oldehove, de Canselarij en de Waag, terwijl een ander monument uit dezen tijd, de Nieuwetoren, in 1883 is afgebroken, omdat hij gevaar voor de omgeving opleverde. Aan armenzorg en onderwijs wijdde men zijne krachten: de Voogden van het St. Anthony-Gasthuis bouwden bij het gesticht eene afzonderlijke ziekenzaal, »de Beyer», aan, waarin ook doortrekkende vreemdelingen voor korten tijd huisvesting konden vinden; hofjes werden gesticht; een Lazarushuis zorgde voor de melaatschen en

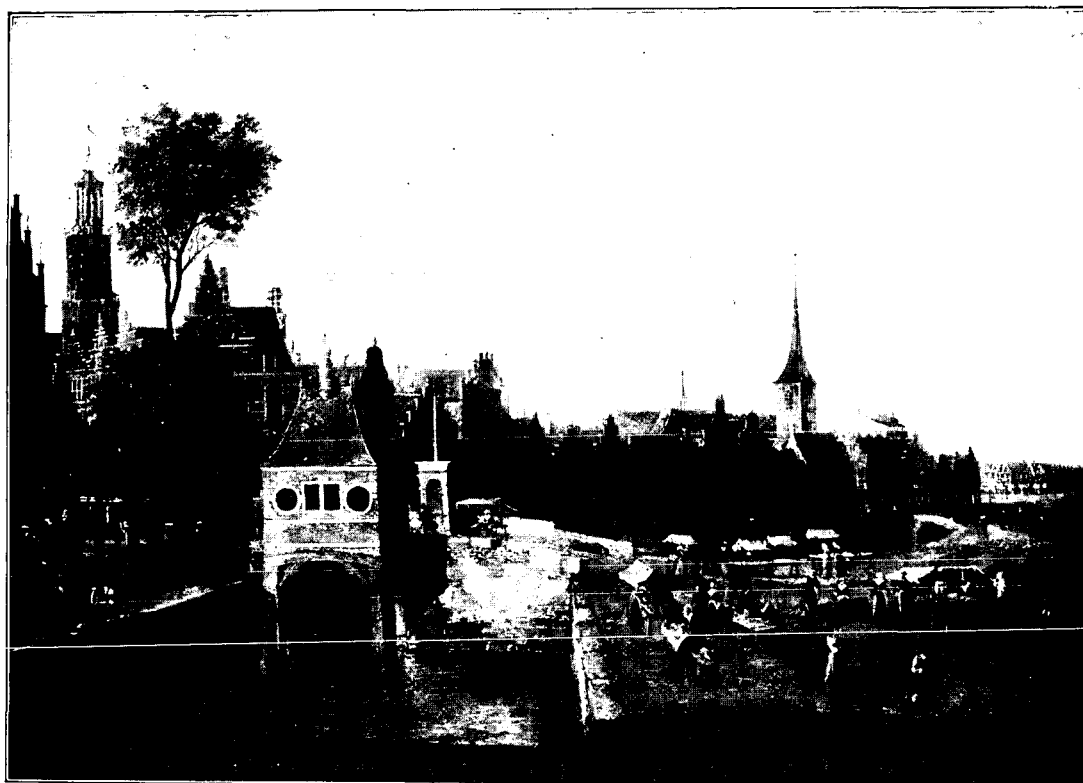

Fig. 5. De »Kaackbruch» (Brol en Kelders) te Leeuwarden, naar de schilderij van 1662 door A. Beerstraaten, in het Friesch Museum.

de ouderlooze kinderen van Leeuwarder burgers vonden sedert 1535 een tehuis in het Old-Burger-Weeshuis. Naast de bestaande kloosterscholen opende men nieuwe inrichtingen van onderwijs; een daarvan, in 1525 opgericht, werd door den stadhouder George Schenk zoo begunstigd, dat hij den grietmannen opdroeg de ingezetenen bekend te maken, dat de nieuwe schoolmeester »die kinderen soe wel, oft bet leren ende instrueren sal, dan oft zij buyten Lands waren.» Deze hooge verwachting is echter niet in vervulling gegaan.

Als handelsstad bleef Leeuwarden vermaard om zijne paarden, zijn vee en zijne zuivelproducten. De jaarmarkten trokken vele vreemdelingen als »Vlaminghe, Brabanders,

Hollanders, Ghelrelanders ende Stichteslude, zelfs Westphalingers, Fransoysen, Engelschen ende Scotten.” In 1531 werd het verkeer te land met Groningen verbeterd door den aanleg van den Zwarte Weg.

In eenigen bepaalden tak van nijverheid blonk Leeuwarden niet uit; toch bloeiden de bedrijven, daar de druk, op het platteland uitgeoefend, de ambachten in de stad ten goede kwam. In den aanvang der 16de eeuw ontstond er eene nieuwe buurt aan de oostzijde der stad langs het Vliet. In deze nijvere streek treft men in den loop dezer eeuw, koren- en lijnzaadmolens, steenbakkerijen, een sloopstimmerwerf en eene zoutkeet aan. Doch de keuren der stad drukten zoo sterk op hare omgeving, dat het den bewoners van het Vliet niet vergund werd een eigen bakkerij, of brouwerij te hebben.

Overall vindt men blijken van opgewekt leven, van ondernemingszucht en gisting op elk gebied en de tachtigjarige oorlog, die weldra zou uitbreken, staalde den moed en rijpte de geestkracht. Ook te Leeuwarden bestreden de partijen elkaar met afwisselend geluk. Nu eens werd de Katholieke eeredienst in de stad afgeschaft, (Sept. 1566—Jan. 1567) dan weer vluchtten de Protestantsche edelen en burgers voor den toorn van den stadhouder. Leeuwarden, dat bij de Pauselijke bul van 12 Mei 1559, tot bisschopsstad was verheven, heeft gedurende enkele jaren zijn bisschop bezeten: Cunerus Petri bekleedde hier die waardigheid van 1570—1578. Doch, toen de tijd, in verband met de gebeurtenissen in de overige Nederlanden, rijp was, schudden ook de Friezen de Spaansche heerschappij af. Den 31^{en} Januari 1580 machtigden de Gedeputeerde Staten den Leeuwarder burgemeester Aedje Lammerts, om het Blokhuis, dat hun op 27 September 1578 reeds schriftelijk door Matthias van Oostenrijk was overgedragen, aan te vallen: den volgenden dag werd het vermeesterd en ontmanteld.

Al had Friesland nu zijne onafhankelijkheid heroverd, verre was het er van af, dat er onder de Regeering dadelijk rust en eensgezindheid hebben geheerscht. Hevig is de strijd geweest, voordat zoowel de samenstelling van de Staten, als de bevoegdheid van het Hof, geregeld was. Bij de oneenigheid van binnen, dreigde gevaar van buiten. De vijand toch, die Groningen en Steenwijk nog bezet hield, viel herhaaldelijk in Friesland en verontrustte zelfs den omtrek van Leeuwarden. In 1581 sloeg men dan ook weer de hand aan de versterking der stad. Ofschoon na den val van Groningen de vrees voor een beleg nagenoeg geweken was, besloot de Magistraat in 1618 nieuwe vestingwerken rondom de stad aan te leggen naar een plan van fortificatie, door Willem Lodewijk ontworpen. Dit is echter niet geheel uitgevoerd: de beide ontworpen dwingers aan de oostzijde der stad en het ravelijn bij het Blokhuis hebben nooit bestaan. Leeuwarden heeft er trouwens ook geen behoefte aan gevoeld, want nimmer is er meer een vijand voor hare wallen verschenen. In 1672 en in 1787 zijn deze versterkt, doch in 1791 reeds werden de borstweringen en verschansingen afgeworpen en het geschut verkocht en in de 19^e eeuw zijn wallen en poorten alle geslecht.

Met de verkeerswegen te land zag het er in de 17de en 18de eeuw nog treurig voor Leeuwarden uit. Nog altijd was het 's winters »quaet to Lewerden to comen, met

dat het land al vnder water lach," zooals Jancko Douwama reeds in 1526 getuigde¹⁾. Doch de aanleg der trekwegen naar Harlingen, Dokkum, Bolsward en Sneek bracht in de 17de eeuw eene groote verbetering in de reisgelegenheid.

Wat den economischen toestand der stad aangaat, deze hangt geheel samen met dien van Friesland. Leeuwarden, dat zijn voornaamste bron van welvaart steeds gevonden heeft in zijne veemarkt en zijn handel in landbouw- en zuivelproducten, ging in deze eeuw snel vooruit, toen de boeren zich, dank zij den vrede en de voltooiing der zee-

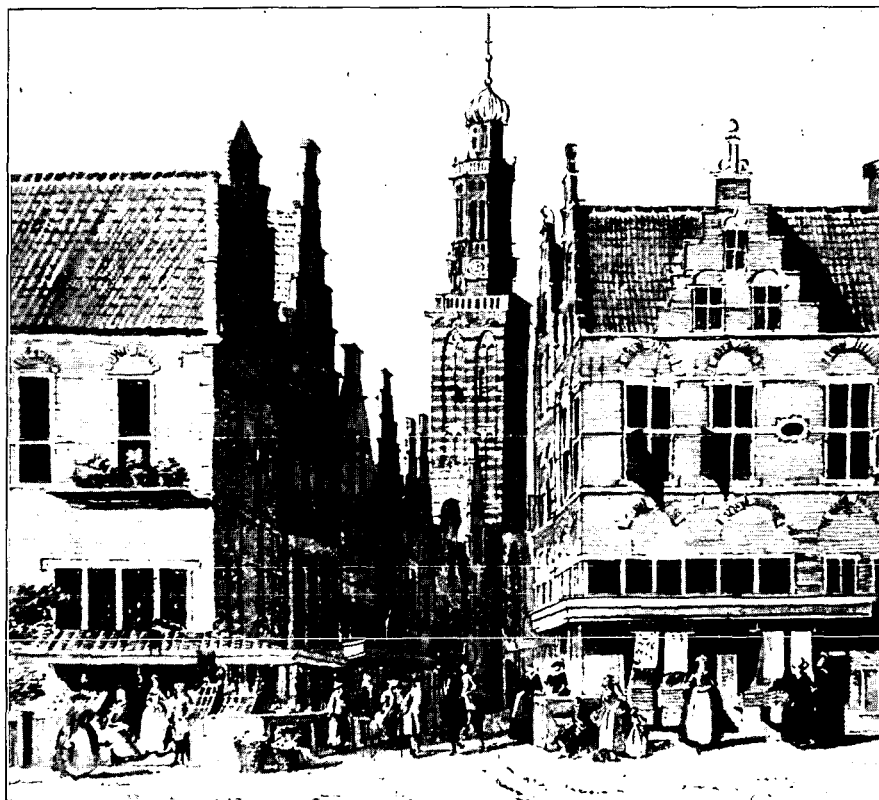

Fig. 6. De voormalige Nieuwetoren, naar eene teekening van C. Pronk in het stedelijk-archief (1742).

weringen, met kracht op hun bedrijf konden toeleggen en de veestapel in Friesland vermeerderde. De veemarkt, die sedert 1564 op de Nieuwestad bij de Waag gehouden werd, bracht men in 1697 naar het ruimere Zaailand over.

De ambachten bloeiden. Als een bijzondere tak van nijverheid zij hier de klokgieterij vermeld, welke in 1571 reeds voorkomt. In 1619 werd de voormalige parochiekerk van Nijehove tot giethuis ingericht en hier goten Hans Falck van Neurenberg en

1) 't Boeck der Partyen. blz. 201.

Jacob Noteboom de klokken van den Oldehove, die thans nog hare zware tonen over de stad laten weergalmen. Van Regeeringswege werd de lakenbereiding bevorderd; de Staten van Friesland stonden daartoe het Martena-huis als lakenfabriek en -hal af, eerst aan Engelsche, en daarna aan Fransche manufacturiers, doch, hoezeer de Magistraat deze poging steunde, zij is op niets uitgelopen.

De welvaart bracht, met de weelde, de beoefening der schoone kunsten met zich. Leeuwarden, dat een schilder kan aanwijzen als Wybrand de Geest, blonk ook uit door zijn drijfwerk in edele metalen. De Poptaschotel en zooveel andere meesterstukken in goud en zilver zijn daar om te bewijzen, hoe hoog deze kunst hier in de 17de eeuw stond. De aanwezigheid van het Stadhouders Hof, dat den Frieschen adel en vele aanzienlijke vreemdelingen naar Leeuwarden trok, is niet zonder invloed gebleven op de ontwikkeling der stad, terwijl de Regeeringscolleges en het Hof van Vriesland hunnen stempel drukten op haar intellectueel leven.

Doch op deze jaren van voorspoed, volgde er in de 18de eeuw een tijdperk van achteruitgang. In 1714 brak er voor het eerst een hevige runderpest in Friesland uit; deze vertoonde zich in 1744 op nieuw en bleef bij afwisseling tot 1786 heerschen, waardoor de veestapel zeer werd gedund en de algemeene welvaart in de provincie verminderde. Dit, gevoegd bij vele andere oorzaken, waaronder het vertrek van het Stadhouders Hof, deed de stad kwijnen¹⁾ en de Fransche overheersching verergerde dien toestand nog.

Sinds is er eene eeuw verlopen. 1812—1912! hoeveel is er in dit tijdperk niet veranderd. Voor het verkeer te land van Leeuwarden met de overige provinciën was de aanleg der straatwegen in de eerste helft der vorige eeuw reeds een feit van groote beteekenis. En nu ligt dat tijdvak van diligences en trekschuiten reeds ver achter ons. Stoombootverkeer en spoorwegverbindingen waren hier in het midden der 19de eeuw nog onbekend; de eerste schroefstoomboot werd in 1855 op de Dockumer Ee in de vaart gebracht en de eerste spoorweg, die naar Harlingen, in 1863 geopend. Thans is de stad een uitgangspunt van spoor- en tramwegen en voeren talrijke booten vee en landbouw- en zuivelproducten ter markt. De veemarkt van Leeuwarden heeft ook in het buitenland een goeden naam en is, na die van Rotterdam, de eerste in ons land²⁾.

Het meerdere handelsverkeer, het uitstekend onderwijs, de zucht tot centralisatie trokken vele plattelandsbewoners naar de stad. Van veel belang is het ook voor Leeuwarden geweest, dat het, bij de opheffing der provinciale gerechtshoven, zijn gerechtshof heeft behouden. Het bevolkingscijfer is in deze eeuw van 16500—37500 gestegen, terwijl het aantal woonhuizen van 3633—7817 krom.

1) Welk een demoraliseerden invloed deze achteruitgang op het volk had, bleek op 17 Augustus 1795, toen het gemeen, zonder dat de Overheid zich daartegen verzette, in den roes der revolutie, de graven schond der Nassausche vorsten, nadat het reeds te voren de graftombes van Willem Lodewijk en zijne gemalin Maria had verwoest.

2) Daar de marktplaats op het Zaailand te klein werd, is zij in 1874 verlegd naar een terrein bij het station, dat sinds herhaaldelijk werd vergroot.

Het uiterlijk voorkomen der stad heeft zich in dit tijdvak sterk gewijzigd. Grachten, die als verkeerswegen hare beteekenis hadden verloren, werden gedempt en nieuwe kanalen zijn gegraven ten behoeve van de steeds toenemende scheepvaart. Hieronder moet in de eerste plaats het Nieuwe Kanaal genoemd worden, waardoor Leeuwarden eene betere aansluiting verkreeg op het grootscheepsvaarwater van Groningen naar Stavoren en de Lemmer. Twee belangrijke uitbreidingen, één naar de zuidzijde en één naar den oostkant hebben de stad, die hare wallen heeft verbroken, aanmerkelijk vergroot. Ook elders verzeen nieuwe wijken, terwijl oude stadsgedeelten, welke bouwvallig of voor de gezondheid nadeelig waren, zijn gesloopt. Verscheiden schilderachtige plekjes moesten daarbij worden opgeofferd en lommerrijke wandelingen en fraaie beplantingen zijn verloren gegaan. Doch Leeuwarden heeft nog zijn Prinsentuin, dat erfdeel onzer Friesche stadhouders, en bezit sedert 1906 eene nieuwe wandelplaats in het Rengerspark.

Ondanks deze uitbreidingen en de gestadige toename der bevolking blijft Leeuwarden het karakter behouden van eene rustige provinciestad, die slechts op marktdagen eene groote levendigheid ontwikkelt.

R. VISSCHER.

BESCHRIJVING DER LEEUWARDER MONUMENTEN.

Wopke Eekhoff, de enthustiaste archivaris van Leeuwarden, gaf in 1846 eene geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden. Dit werk, geschreven met eene bewonderenswaardige kennis van alles wat er destijds uit archieven of op andere wijze betreffende dit onderwerp bekend kon zijn, is volgens onze tegenwoordige opvattingen al te karig en gebrekkig geïllustreerd. Juist daarom was het aangekondigde bezoek van den Ned. Oudheidkundigen Bond eene welkome aanleiding om thans een rijker geïllustreerd overzicht van die monumenten te geven, in verband ook met onderscheidene, niet onbelangrijke, na 1846 bekend geworden gegevens en vondsten.

Waar uit de zeer vroege middeleeuwen geen Leeuwarder bouwwerken of zelfs archivalia zijn overgebleven, willen wij aan de eigenlijke beschrijving der monumenten vooraf laten gaan eene bespreking der meest belangrijke oudheidkundige voorwerpen, hier ter stede ontgraven of tot onze stad betrekkelijk.

Het terrein, thans ingenomen door Leeuwarden, werd reeds omstreeks de eerste eeuwen n. C. bewoond. De daar liggende terpen mogen immers, nu zulks in het algemeen met deze hoogten het geval is, geacht worden in oorsprong minstens tot die tijden terug te gaan. Eerst in den Karolingischen tijd bereikten zij hunnen tegenwoordigen omvang en hoogte. Hunne hellingen zijn duidelijk te herkennen, o. a. in de Groote en in de Kleine Hoogstraat. Dat de Oldehove op een terp gebouwd zoude zijn, zooals dikwijls aangenomen werd, is m. i. niet aannemelijk, althans ontbreken daarvoor de zekere gegevens.

Enkele voorwerpen, bij het graven van fundamenten voor den dag gekomen,

herinneren nog aan die eerste bewoners en wel eenige Romeinsche munten¹⁾ en een fraaie Merovingische gesp (fig. 7), welke laatste gevonden is in de Koningstraat, niet ver van zijn tegenwoordige verblijfplaats, het Friesch Museum. Dit voorwerp, hier ten eersten male afgebeeld, is niet alleen voor Leeuwarden maar voor ons geheele land een unicum en vertoont een type dat hoofdzakelijk alleen bekend is uit Bourgondische graven o. a. in Frankrijk en Zwitserland²⁾. De vijf geheimzinnige menschelijke figuren, waarvan drie naar rechts zien, met opgeheven hand, de andere hand steunend op een staf of zwaard, behooren mee tot de oudste voorstellingen van den mensch in de Germaansche kunst,

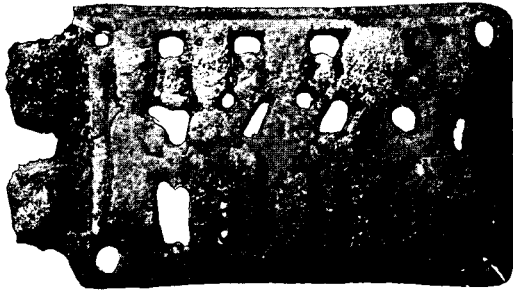

Fig. 7. Merovingische gesp.

voorstellingen die reeds doen denken aan vroeg-Romaansche kunstwerken. Het beweegbare voorstuk met de eigenlijke gesp ontbreekt. De openingen in de hoeken dienden om het voorwerp aan een der einden van een gordelriem te kunnen bevestigen.

Niet minder interessant is een eenige eeuwen jongere, blauw-grijze kan van gebakken, onverglasde aarde, met ingeknepen voet en ingedrukte banden van zuiver Romaansch ornament (fig. 8), thans in het Friesch Museum.

Het vroeg-middeleeuwsche vaatwerk is zóó zelden gekenmerkt door bepaald dateerbare ornamenten, dat onze versierde kan zelfs door buitenlanders gewaardeerd wordt, gelijk onlangs nog bleek bij een bezoek van Prof. Dr. Max Schmid, kunsthistoricus te Aken.

Deze kan is gevonden omstreeks 1880, vijf meter onder den beganen grond, in de Groote Kerkstraat, bij de verbouwing van het in zijn oorsprong onnaspeurbare Sint Anthonij-gasthuis, welks oudste archivalia uit 1406 dateeren.

Leeuwarder munten uit de elfde eeuw. De belangrijkste herinneringen aan Leeuwarden in den Romaanschen tijd zijn evenwel de kleine, dunne zilveren muntjes, die de graven van Brunswijk n.l. Bruno III (1038—57), Egbert I (1057—1068) en Egbert II (1068—1090) aldaar als leenmannen van den Duitschen keizer lieten slaan, evenals zij zulks deden te Dokkum, Bolsward en Staveren.

Deze Bruno- en Egbert-muntjes zijn, merkwaardig genoeg, in hoofdzaak alleen bekend uit vondsten in Skandinavië, de Oostzeestrekken, Rusland en

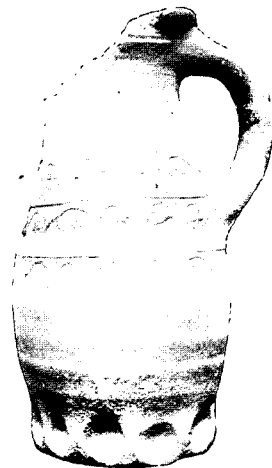

Fig. 8. Romaansche kan.

1) Een Romeinsche kleinbrons, eenige jaren geleden gevonden in de terp, op den hoek van Groote Kerkstraat en Kleine Hoogstraat, ging helaas verloren, gelijk de eigenaar mij dezer dagen mededeelde.

2) Zie de afbeeldingen bij Lindenschmit, »Handbuch der Deutschen Altertumskunde, I Abbild. 329—331.

Italië, waarheen ze door den internationalen handel hun weg vonden, in gezelschap van vele andere munten o. a. van Deventer. Zoo kreeg het Friesch Museum er 58 stuks uit een groote muntvondst bij Novogorod ¹⁾. Acht anderen werden aangekocht te Kopenhagen ²⁾.

Juist over de door den bekenden numismaat van het Friesch Genootschap, Mr. Jacob Dirks, aan Leeuwarden toegeschreven exemplaren is er heel wat strijd gevoerd, die thans ten zijne gunste is beslecht ³⁾. De niet minder scherpzinnige Hooft van Iddekinge schreef ze toe aan het nimmer op den voorgrond getreden gehucht Leeuwte bij Vollenhove.

Onze afbeelding (fig. 9) toont een Leeuwarder Bruno muntje, met borstbeeld van den keizer en omschrift *Henricus Rex* op de voorzijde; *Brun(o)* en den plaatsnaam *Liun* (inverso en retrograde) *vert*, op de keerzijde. Dit Liunvert, dat in zeer verschillende spellingen voorkomt op deze muntjes,

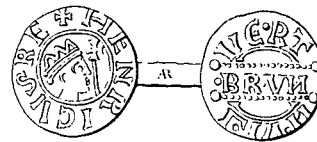

Fig. 9.

Fig. 10. Versierde tegel.

is dan de oude naam van Leeuwarden, dat o.a. op het straks te noemen priesterstempel (fig. 11) »Liwert» heet.

Na dezen muntslag in de elfde eeuw volgt er een lang tijdperk waaruit geen Leeuwarder munten bekend geworden zijn. Eerst in 1417, toen keizer Sigismunt last gaf tot het slaan van munten hier ter stede, komt er verandering. De unieke bij van der Chijs pl. XVIII n°. 2 afgebeelde Leeuwarder stuiver, thans berustende in het Leeuwarder kabinet, schijnt uit dien tijd te stammen; terwijl de oudste gedateerde munt het jaartal 1472 vertoont.

Versierde tegel uit de veertiende eeuw. Wij keeren weer een eeuw terug om een met het hoofd eener non versierden rooden vloersteen (22.5 × 22.5 × 4 c.M.) te bezien. Hij is afkomstig uit het Jacobijner-klooster,

1) 45e Verslag van het Friesch Genootschap, blz. 104.

2) 52e Verslag, blz. 4.

3) Dirks ontwikkelde zijn theorie voornamelijk in »de Vrije Fries» IV, 339 v.v., waar hij o. a. wijst op een brief d.d. 1149 van den abt van het klooster Corvey, waaruit blijkt dat de kerk van de parochie *Lienward* of Leeuwarden eene bezitting van de abdij van Corvey was. Afbeeldingen en beschrijvingen van Friesche Bruno- en Egbertmuntjes geeft v. d. Chijs, in navolging van Dirks, in zijne »Munten van Friesland, Groningen enz.» blz. 46 en pl. I, II en III. Hooft van Iddekinge bestreed Dirks in »Friesland en de Friezen» bl. 75 v.v.. Prof. Blok in zijne studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen en Buitenrust Hettema »Friesche plaatsnamen» 105, kozen de partij van Dirks, evenals alle numismaten, die dit onderwerp behandelden.

waarvan nog over is een gewelfde kruisgang, behorende bij de kosterij der Ned. Hervormde Gemeente. Het oppervlak van den tegel heeft sporen van dunne, licht bruine glazuur, terwijl de teekening van hoofd en dubbel rechthoekige omlijsting eerst uitgegroefd en daarna opgevuld is met een witte substantie, die aardig afsteekt bij het bruine fond (Friesch Museum, fig. 10).

Fig. 11. Priesterzegel.

Zegel uit omstreeks de veertiende eeuw, in het museum. Eene andere kerkelijke oudheid, het fraaie, diep ingesneden stempel van geelkoper, dat Liudo priester van Liwert (Leeuwarden) gewoon was te gebruiken (fig. 11) kwam voor den dag uit de terp, tevens begraafplaats van het Nonnen-klooster Bethlehem bij Wijns ten Noorden van Leeuwarden. Het randschrift luidt S(igillum) Liudonis sacerdotis de Liwert.

Houten groepje uit het derde kwartaal der vijftiende eeuw. Van alle sculptuur waarmede de Leeuwarder kerken in de middeleeuwen versierd waren, heeft de beeldenstorm ons weinig meer overgelaten dan een gepolychromeerd houten groepje, voorstellende Christus met gebonden handen, geleid door krijgs-

knechten, die beter gemodelleerd zijn dan de oppervlakkig behandelde hoofdpersoon. Volgens overlevering werd het gered uit de tot 1595 aan de Oldehove verbonden St. Vitusdom (Friesch Museum, fig. 12).

Gevelsteen »Aed Leuwerd.» Ten slotte een woord over een interessante gevelsteen in een huis in de Groote Kerkstraat, tegenover het reeds genoemde Sint-Anthonijgasthuis, een steen die getrouw compareert in alle berichten omtrent den oorsprong der stad, van Occo Scharlensis tot Buitenrust Hettema. Wij mogen van deze traditie niet afwijken! De steen (fig. 13) vertoont een stins met torens aan iederen hoek van het dak, het wapen van Leeuwarden en het onderschrift »Aed Leuwerd,» ten slotte het jaartal 1171, dat in verband met het onderschrift wel geschikt is om de phantasie van den geschiedschrijver te prikkelen. Eekhoff beschouwde hem als een dokoment uit de twaalfde eeuw. De gebogen deksteen en het onderschrift met de inscriptie: 1171 ⁴¹ M B. Vernieut 1762 zijn er in laatst gemeld jaar aan toegevoegd. Gabbema geeft in zijn »Verhaal van Leeuwarden» van 1701 nog eene afbeelding van den oorspronkelijken toestand, waaruit blijkt dat onder »Aed Leuwerd» op een thans verdwenen gedeelte, toen reeds het jaartal

Fig. 12. Houten groepje.

1171 voorkwam. Blijkens stijl van wapen en werk is de steen een zestiende eeuwsch product, waarschijnlijk eene herinnering aan de »Olde Stins» die daar ter plaatse stond, boven op een der reeds genoemde terpen, dus inderdaad in een der oudste kernen van de stad. Of Gabbema en de vernieuwer van 1762 het jaartal 1171 goed gelezen hebben is niet meer uit te maken, maar onmogelijk schijnt het niet dat er 1571 stond. Een oude vijf is wel meer voor het cijfer één aangezien en de steen kan zeer goed in 1571 vervaardigd zijn.

Thans verdwenen middeleeuwsche huizen aan de »kelders» o.a. een houten huis, zijn duidelijk waar te nemen op het fraaie stadsgezicht van A. Beerstraaten van 1662 (fig. 5), in het Friesch Museum. Uit 1617 is het aardige wachthuisje van de bierdragers dat op deze schilderij zoo op den voorgrond treedt. Het is alweer verdwenen. Gelukkig heeft Franeker iets dergelijks bewaard in zijn straks te noemen zakkendragershuisje.

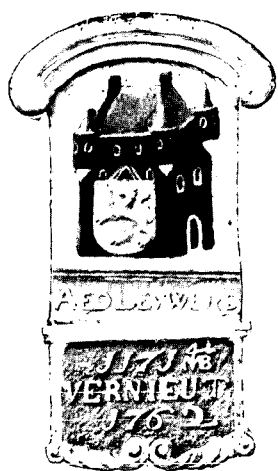

Fig. 13.

Na deze inleiding gaan wij over tot de meest belangrijke der nog bestaande monumenten, eene beschrijving die zeker voor aanvulling vatbaar is, doch wij vreesden het doel van deze regelen uit het oog te verliezen, indien gestreefd werd naar eene volledige en daardoor allicht te dorre inventaris van al het ouds, dat in onze goede stad bewaard bleef.

De Oldehove. Betreffende dit machtige, ongeveer 39 meter hooge baksteen-monument kunnen wij kort zijn na de recente, uitvoerige en rijk geïllustreerde publicatie van den heer W. C. A. Hofkamp, directeur der gemeentewerken te Leeuwarden.

Den 28^{en} Mei 1529 werd door het stedelijke bestuur en de kerkvoogden van Olde Hove met meester Jacob van Aken een contract gesloten waarbij deze laatste aannam een nieuwen toren en nieuwe kerk te Olde Hove voor den patroon St. Vitus te bouwen.

De oude St. Vitusdom moest blijkbaar afgebroken worden, doch dat is eerst aan het einde der zestiende eeuw geschied, zonder in de plaatsstelling van eene nieuwe kerk. Al spoedig werd met den bouw van den toren een aanvang gemaakt. Nog vóór de voltooiing overleed van Aken, misschien wel uit hartzeer over de verzakking, die zich reeds tijdens den bouw voordeed. Cornelis Frederiks volgde hem op en bracht het werk ten einde.

De tegenwoordige groote klok werd in 1633 ter zwaarte van »seven dusend ponden» gegoten door den van 1617—1634 te Leeuwarden resideerenden klokkengieter Mr. Hans Falck van Neurenberg en wel »van goed copen, wesende Ungarse platen, ende fijn Engels onvermengd tin,» met zes jaar garantie. De levering moest plaats hebben aan de stadswaag.

In de jaren 1910—11 onderging de Oldehove, onder leiding van den heer Hofkamp, belangrijke herstellingen, die voornamelijk ten doel hadden te behouden wat er was. De muren, die hier en daar scheurden zijn versterkt met 27 ijzeren ankers van 5 tot 7½ c.M.

in diameter, waarvoor op vernuftige wijze, thans onzichtbare gaten in het muurwerk zijn geboord, welke openingen later met cement-specie zijn volgespoten.

De klokken zijn nu opgehangen in een nieuwen klokkenstoel van profielstaal, waardoor de toren zelf weinig hinder meer kan ondervinden van het luiden. Aan den zuidkant is in den buitenmuur een grafzerk ingemetseld met afbeelding, ten voeten uit, van Pieter van Dekama en Catherina van Loo, overleden respectievelijk in 1568 en 1581.

De kanselarij. Deze voormalige zetel van het Hof van Friesland, opper-gerechtshof, tevens adviseerend lichaam en in de zestiende eeuw ook bestuurscollege, dat den stadhouder des keizers bij diens afwezigheid verving, thans depôt der rijksarchieven in de Provincie Friesland en Provinciale bibliotheek werd gebouwd in de jaren 1566—1571, op last van Philips II (fig. 4).

Als een der voornaamste scheppingen der vroeg-renaissance hier te lande verdient de kanselarij alle aandacht, te meer waar straks bij het iets latere raadhuis van Franeker de verdere ontwikkeling van den nieuwen stijl kan worden nagegaan, zooals kort geleden, ook in verband met het nog latere Bolswarder raadhuis, geschiedde door den heer A. Boeken in een lezenswaardig artikel in de Januari-afl levering van »Onzekunst.» Terwijl de Oldehove (fig. 3) in zijn totaal effect nog geheel den indruk maakt

van een gothiek bouwwerk, waaraan slechts bij nadere beschouwing in enkele profielen den invloed der renaissance valt te ontwaren, is het bij de kanselarij reeds bij den eersten aankijk duidelijk dat gij voor een werk der renaissance staat. Het spitsboogornament ontbreekt en vooral de kranig gekapte kraagsteenen zijn echte producten van den nieuwen stijl.

Den loop der onderhandelingen ¹⁾ in aanmerking genomen kan het eerste ontwerp

Fig. 14. De Vierschaar.

1) Eekhoff; Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden II en daar aangehaalde bronnen.

kwelijk ouder zijn dan 1560 toen de Friesche Staten eene bouwsubsidie toekenden. De voorwaarde dat er dan een zaal moest komen voor die Staten bleef onvervuld, en het

Fig. 15. De waag (foto »Friesche Bouwkring«).

gebouw is daardoor nimmer voltooid. De roode baksteen afgewisseld door natuursteen, met een steeds weer verbazenden rijkdom van profileering en détails, de ver uitgemetselde, statig oprijzende en zich tot arkaden welvende contraforten toonen een fijn gevoel voor

kleur en schaduw. Het meest worden wij aan de gothiek herinnerd door den, in afwijking met Franeker's raadhuis, naar achteren springenden topgevel met pynakel slanke beelden, waarvoor thans een balustrade loopt, die den overgang vormt tusschen hoofdgevel en dak. Curieus is het den heer Boeken met het oog op die balustrade, die eene al te horizontale afsluiting geeft aan dit in opgaanden stijl geconcipieerde werk, te hooren betoogen dat de meester hier onontkoombaar verward raakte in de beide stijlen. Immers is de tegenwoordige balustrade zuiver een werk van de na te noemen restauratie, waarvoor de zekere gegevens ontbraken. Reeds op de teekening van Pronk van 1754, voorkomende in de »Tegenwoordige Staat van Friesland'' ontbreekt de balustrade! Dat Bartholomeus Janszoon »Coninklijcke Majesteits bouwmeester'', de architect is geweest mag wel als zeker aangenomen worden, daar hij in Juli 1571 te Leeuwarden gesignaleerd werd, in gezelschap van een raad van den Hove, den aanleg van een nieuwe straat *ten gerieve van de kanselarij* voorbereidend. Die straat, de tegenwoordige Koningstraat, met het museum als hoekhuis, is er inderdaad gekomen.

Het aardige bordes met de schilddragende leeuwen draagt het jaartal 1621. Het gaf toegang tot de groote zaal met de »Vierschaar,'' waar het Hof zijn zittingen hield in burger-

lijke en in strafzaken. De gegraveerde titelprent (fig. 14), van het jurisprudentiewerk van den raadsheer van de Sande toont ons die vierschaar omstreeks 1670. Van de latere inrichting van de kanselarij, omstreeks 1785, geeft de »Tegenwoordige Staat'' eene zeer nauwkeurige beschrijving. Bij de lezing voelt men eene zekere ergenis bij zich opkomen. Immers van de fraaie balie voor de advocaten met kolommen naar de korintische orde, zeer fraai met lofwerk van wijngaardranken besneden; van het »net eiken plafond'' dat de geheele Vierschaar overdekte en geschraagd werd door zich krommende beelden; van de schouw, met schilderstuk, verbeeldende Salomon's eerste recht, zelfs van de door Viglius van Aytta ten geschenke gegeven albasten poort, is er niets meer over, behalve een bezijden de Vierschaar aan den muur geplaatste, uitstekende vuist van eikenhout, met daarbij behorende memoriesteen van 1574 (Friesch Museum). Een en ander werd geplaatst ter herdenking, dat Carste Luitjes van Oosterwolde zijnen Grietman Rommert Friesema na

Fig. 16. Détail van de Waag.

smadelijke woorden ook feitelijk weerstaan heeft door hem ter aarde te slaan. Carst, die preventief gezet was, moest bovendien een boete betalen van 300 caroliguldens en op een solemneele rechtsdag van den Hove blootshoofds en barvoets in zijn linnen clederen, hebbende een brandende toortse in de slinkerhand en de rechterhand gebonden, op de knieën God en de Justitie om vergiffenis bidden. Er zat toch wel tekening in die oude straffen!

De groote raadkamer, thans werkkamer voor de bezoekers van het archief schijnt de oude proporties en balkenzolder bewaard te hebben. Hier hingen o. a. de nu in het

museum prijkende, fraai omlijste portretten der Friesche zeehelden Tjerk Hiddes deVries en Augustus Stellingwerf, kopergravures van Blotelingh, op zijde afgedrukt. Ook bleef bewaard de karakteristieke wenteltrap met schroefvormige zandsteen en prachtig overhuidend kruisgewelf van rooden baksteen, verwant aan dergelijke details in het Poptaslot te Marssum. Na 1811 diende de kanselarij tot militair hospitaal, kazerne, huis van bewaring! In 1892 en volgende jaren had een grondige restauratie plaats onder leiding van den rijksarchitect J. van Lokhorst.

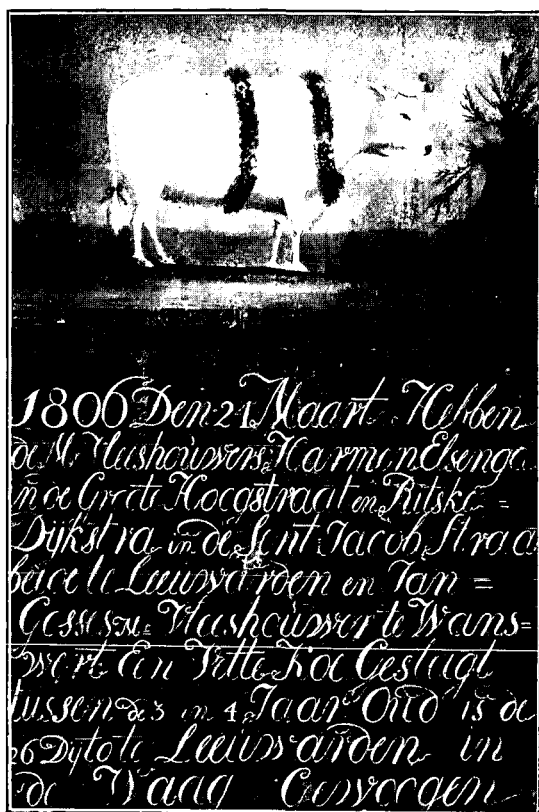

Fig. 17. Paaschos.

van af een fraaie stellage, den 26^{en} Mei 1648, op plechtige wijze den burgers van Leeuwarden de vrede van Munster verkondigd. Een tafereel dat door een zeldzame prent vereeuwigd is¹⁾. De bouw valt tusschen 1595—98. Het voornaamste ornament is een zandsteen lijst met door triglyphen gescheiden engelenkopjes, schedels van ossen (fig. 16) met hangers aan de horens enz. versierd, welk motief ook waar te nemen is op een der sierlijsten van het ongeveer gelijktijdige raadhuis te Franeker. De scherpe hoeken bij het samenkomen

De Waag. Dit fleurige renaissance-gebouw, waar de zon zoo aardig op kan schijnen, beheerscht door zijn geheel vrije ligging de drukke Nieuwestad, waar 's avonds de pantoffel-parade krioelt voor de hel verlichte winkels en het Vrijdags bij de kramen en dissen wemelt van boeren en fraai uitgedoste boerinnen. Bij regenweer zijn de breede luifels van de Waag een toevlucht voor den man van de straat, de schutterij kwam er samen bij uitslaande branden en hier werd

1) Andreae, *Friesland bij den Vrede van Munster*. »De Vrije Fries», XIX 435 v.v.

der gevels, worden gelukkig gebroken door vier schilddragende leeuwen, die tevens de sierlijst schijnen te schragen.

Sedert de oprichting van het nieuwe, nuchtere beurs- en waaggebouw van 1880, heeft de oude waag zijne vroegere bestemming verloren. Enkele typische herinneringen uit den ouden tijd o.a. afbeeldingen van extra zware en traditioneel versierde koeien (fig. 17) en zelfs van een hond, gingen naar het museum evenals een verveerd eikenhouten bord met de namen van boterhandelaren en de afbeelding van de door hen gebruikte botervatmerken, zoogenaamde »ritsen,» overeenkomende met de bekende huismerken.

Het Stadhoudelijke Hof, thans woning van den Commissaris der Koningin in

Fig. 18. Het Stadhoudelijke Hof.

Friesland, heeft van zijn oorspronkelijk karakter al heel weinig behouden. Hoe het er in 1633 uitzag toont ons gedeeltelijk een der zeer fraaie gegraveerde prenten der lijkstatie van den stadhouder Ernst Casimir (fig. 18). De rechtervleugel en de muur voor het binnenhof vertoonen nog gothiek ornament boven de ramen. De linkervleugel en de poort met typisch zestiende-eeuwsche karyatiden schijnen reeds uit de tweede helft van laatstgemelde eeuw te zijn. Sierlijk gesmede ijzeren korven beschermen de ramen. Met de punt van de piek bij den rechervoet staat de lijfwacht tusschen het volk van Leeuwarden en de uit het voorplein komende lijkstoet. Alleen de rompen van het gebouw zijn thans nog bewaard gebleven. De rijzige trapgevels en hooge daken zijn vervangen door platte daken en een pleisterlaag bedekt wat er mogelijk van de oude muren overbleef. De Staten van Friesland

kochten het gebouw in 1587 van Boudewijn van Loo, raad- en rentmeester-generaal van Friesland en bestemden het tot Hof voor de stadhouders, als hoedanig het gediend heeft tot 1747, toen Willem IV tot stadhouder van alle gewesten verheven werd.

Fig. 19. De burgemeesterskamer.

Betreffende de oorspronkelijke inwendige inrichting bevat het koninklijke huisarchief in den vorm van lijsten van boeken, meubelen enz. nog vele interessante gegevens, die aan de hand der kunstverzamelingen van het Koninklijk Huis eene nadere bestudeering overwaard zijn. Enkele doeken o. a. van Philip van Dijk, Lievens en Roos versieren nu

het Mauritshuis. In 1633 beliep het getal der schilderijen reeds niet minder dan 288. Zelfs in 1786 toen de schrijver van den »Tegenwoordige Staat van Friesland'' het nog slechts af en toe bewoonde paleis beschreef, was de meubileering en stoffeering herinnerend aan de statielievende Anna van Hannover, de gemalin van Willem IV, nog zeer rijk. De tegenwoordige eetzaal of oranjezaal herinnert nog het meest aan den ouden toestand. De acht in het beschoot gevatte geschilderde portretten van Oranje-vorsten schijnen nog dezelfde te zijn, die er o. a. in de 18de eeuw hingen. Z. M. Koning Willem III gaf ze in 1880 met de losse schilderstukken ten geschenke ¹⁾ aan het Friesch Genootschap, dat in 1877 in dit paleis zijn luisterrijke Historische Tentoonstelling van Friesland had gehouden. Deze losse stukken zijn over gebracht naar het museum, terwijl de vaste doeken op voorwaarde van restauratie weder in bruikleen werden afgestaan aan het Rijk tot luister van de woning der commissarissen des Konings. Hopman heeft ze alle verdoekt.

Dat Wybrandt de Geest voor het Friesche Hof gewerkt heeft wist zelfs Vondel die rijmde:

O Geest, die in het Vriesche Hof
 Het leven geeft aan asch en stof,
 En zweeft, met geestige penseelen
 En verf, op doecken en paneelen.

Bewaard, doch niet te Leeuwarden, bleef ook het groote houten tongewelf van omstreeks 1600, uit de dansaal, beschilderd met symmetrische gouden grotesken in den stijl van H. Vredeman de Vries, op

bruinen grond; men vindt het in het Rijksmuseum te Amsterdam (Ned. Museum), evenals het chineesche beschoot uit de eerste helft der 18de eeuw, waarmede een kabinetje naast de slaapkamer van »Hare Hoogheid'' was gestoffeerd ²⁾.

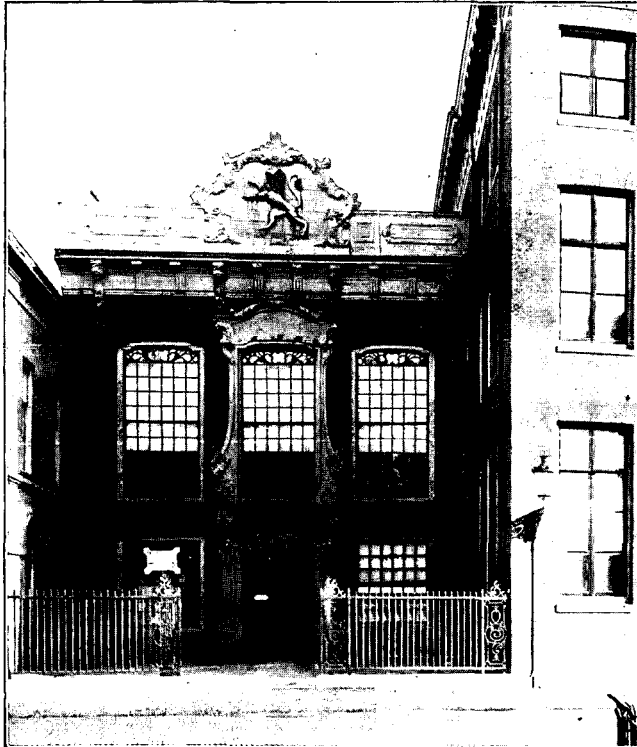

Fig. 20. De raadzaal.

1) 52e Verslag van het Friesch Genootschap, blz. 15, waar deze stukken worden beschreven. Van de naar het museum overgebrachte doeken zijn er onderscheidene gereproduceerd in het door Gebr. Cohen uitgegeven werk »Orange-Nassau Galerij'', o. a. de groote, door Johann Valentin Tischbein in 1751 geschilderde portretten van Willem IV en Anna van Hannover.

2) Dit plafond is afgebeeld door Prof. Vogelsang, »Hollaendische Moebel'', pl. XII, waar ook voor het eerst de juiste herkomst vermeld wordt. Het chineesche beschoot wordt door hem beschreven en afgebeeld in den »Catalogus van meubelen in het Nederlandsch Museum'' No. 36 en pl. XVIII.

Fig. 21. Het Oud-Prinsesse-Hot.

Portretten der staf-officieren van het regiment Oranje-Nassau, in 1731 en '32 door B. Accama geschilderd, hingen op de bovenverdieping, in de antichambre van Zijne Hoogheid en thans in het trapportaal van het Museum. Bij de omwenteling in 1795 wist de sequestor van de vorstelijke goederen T. Joha de schilderijen te redden¹⁾. De meubelen werden evenwel publiek verkocht. In 1816 kocht koning Willem I het gebouw terug, dat inmiddels in particuliere handen was geraakt. In 1906 verrees voor dit paleis een bronzen standbeeld van Graaf Willem Lodewijk van Nassau, naar een ontwerp van Bart van Hove.

Fig. 22. Eetzaal in het Prinsesse-Hof.

Het raadhuis, een eenvoudig maar deftig gebouw van drie verdiepingen, werd gebouwd in 1715 onder leiding van Claes Bockes Balck. Een aardig achtkantig torentje bekroont het dak, terwijl ook de driehoekige frontispice met beelden boven de breede daklijst en eene monumentale omlijsting van het raam boven den hoofdingang een waardig uiterlijk geven aan dezen zetel van het stedelijk bestuur. De ruime vestibule werd in 1724

1) Eckhoff II, 295 v. v.

door de Italianen Joseph Barberino en Batista Albisetti versierd met een plafond van kunstig pleisterwerk. Een massieve eikenhouten trap met goed gesneden balusters leidt naar de verdieping met de fraaie burgemeesterskamer (fig. 19), die nog vertoont de in 1718 aangebrachte gobelins, boven een laag, witgeschilderd lambris. Het plafond is geschilderd. In dit vertrek staan nog eenige goede zeventiende eeuwse stoelen, met geslingerde notenhouten pooten en een fraaie Friesche kast. In 1760 werd de nieuwe raadzaal (fig. 20)

Fig. 23. Gevel in de St. Jacobstraat (foto »Friesche Bouwkring«).

bijgebouwd met verdienstelijken gevel, een werk van P. de Swart, architect van den Prins van Oranje. Het eiken beschot van de nieuwe raadzaal is door goed gesneden rococo-ornament verdeeld in vakken, die tot 1795 gevuld waren met de portretten der Friesche stadhouders. In de 19de eeuw zijn die vakken langzamerhand weder gevuld met de portretten van Maria Louise, Willem I, Willem II, Willem III, de Koningin-moeder door C. Bisschop (1893) en de Koningin door J. H. Jurrens (1906).

Op de derde verdieping vindt men de goed geordende stedelijke bibliotheek en een deel van het archief, alsmede eene belangrijke, op Leeuwarden betrekking hebbende topografische atlas.

Het Prinsessehof. De fraaiste particuliere woning in Leeuwarden is wel het zoogenaamde prinsessehof (fig. 21) in de Grootte Kerkstraat. Een gebouw van warm getinten rooden baksteen, rijk versierd met zandsteen ornament. De vlakgemetselde pilasters met gehouwen corinthische kapiteelen en de guirlandes boven de ramen herinneren sterk aan den stijl van het Amsterdamsche Paleis-Raadhuis. Waarschijnlijk dateert de bouw dan ook uit het midden der 17e eeuw,

toen het geslacht van Aylva eigenaar werd van deze plek waar vroeger een deel der Papinga-stins zich verhief. De schelpen en dolphijnen, in de driehoekige nissen boven vier der ramen en boven den ingang maken wel is waar een ouderen indruk, doch dit ornament kan in het Noorden zeer goed tot omstreeks 1650 stand gehouden hebben. Geheel analoge dolphijnen, met inelkaargeslingerde staarten, komen nog voor in de driehoekige zandsteenen bekroningen van twee ramen in het in de volgende aflevering voorkomende Franeker postkantoor van 1662. De zolderverdieping met kleine ramen,

waartusschen fraaie zandsteen consoles ter schraging van de dakgoot, zijn omstreeks 1731 aangebracht toen de Prinses Maria Louisa bij het meerderjarig worden van den lateren Prins Willem IV, haren zoon, het stadhouderslijk hof verliet en zich hier vestigde. Hoewel in den stijl van 1730 uitgevoerd, vloekt die zoldergevel volstrekt niet bij den ouderen onderbouw. Een voorbeeld voor restaurateurs, hoe men zonder angstvallig den ouden stijl te volgen, toch een goed effect kan bereiken.

Het fraaie gebouw, dat in den laatsten tijd dringend behoefte had aan reparatie, werd kort geleden door de goede zorgen van den tegenwoordigen bewoner Jhr. Mr. P. A. J. van den Brandeler, Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Leeuwarden, zoowel in- als uitwendig, zorgvuldig en met groote pieteit gerestaureerd. Behalve de linker voorkamer, waar de oude 17^e eeuwse balkenzolder weder voor den dag kwam, vertoont het inwendige geheel het karakter van de door Maria Louisa omstreeks 1731 gedane vertimmering. De Lodewijk XIV stijl domineert bij de schouwen, de plafonds en portieken. Uit dien tijd dateert ook het gouldederen behang in de eetzaal (fig. 22).

Voor verdere bijzonderheden verwijzen wij naar de betrouwbare en rijk geïllustreerde beschrijving voorkomende in het tijdschrift »Buiten» (1 en 8 April 1911).

Huis in de Sint Jacobstraat. Niet minder fraai is de 1635 gedateerde gevel (fig. 23) van eene bakkerij in de Sint Jacobstraat, vroeger, blijkens het in zandsteen gehouwen ornament, de woning van een boekdrukker. Eekhoff vermoedt dat de bekende uitgever Claude Fontaine dit huis liet zetten. Eenigszins in strijd daarmee is het, dat zijne drukkerij volgens den titel van de door hem uitgegeven »Oprechte Coopmans Almanack voor 1635» in de Grootte Kerkstraat gevestigd was. Mogelijk is hij in dat jaar verhuisd.

Ook de naast gelegen gevel van het hotel de Phoenix verdient onze aandacht.

Het Friesch Museum. Ten slotte een woord over het Leeuwarder museum, waarvan het hoofdgebouw in 1781 werd opgetrokken voor Jhr. F. J. van Eysinga. De benedenverdieping geeft nog een goed denkbeeld van eene patricische woning uit dien tijd. De tegenwoordige bestuurskamer en de zoogenaamde Oranje-zaal met aardig plafond, dessus de porte in vergulde omlijsting, fraaie schouw en met goed snijwerk versierde betimmering, zijn nog geheel intact.

Ten aanzien van de rijke verzamelingen van dit museum van het Friesch Genootschap verwijzen wij naar onzen in 1899 verschenen en met 24 platen geïllustreerden catalogus der meest belangrijke voorwerpen, met uitzondering der schilderijen. Eene uitgave, die ook door middel van den boekhandel verkrijgbaar is.

Leeuwarden, Mei 1912.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

DE TERP TE FERWERD.

Nu in verband met de te Leeuwarden te houden algemeene vergadering van den Ned. Oudheidkundigen Bond ook een uitstapje naar de terp te Ferwerd op het programma is gesteld, kan het o. i. van nut zijn enkele voorloopige mededeelingen te doen betreffende deze zeer groote terp die sedert het voorjaar van 1908 wordt afgegraven.

Ferwerd ligt ongeveer 18 kilometer ten noorden van Leeuwarden en is gemakkelijk per lokaalspoor te bereiken. Het station ligt in de onmiddellijke nabijheid der terp of liever van het complex van terpen. Dezelfde menschen die Hoogeteintum, dat er twintig minuten gaans van verwijderd is, hebben afgegraven, zijn nu werkzaam te Ferwerd en zoo bestond er voor het Friesch Genootschap gereede aanleiding om het in 1905 te Hoogeteintum, voor het eerst, in praktijk gebrachte toezicht bij het afgraven eener terp, hier voort te zetten. Het toeval wilde zelfs dat de heer J. P. Wiersma, ondervoorzitter van de Friesche Maatschappij van landbouw, die ook eenige jaren te Hoogeteintum toezicht hield, te Ferwerd woonde, op de glooiing der terp. Na zijne verhuizing naar Leeuwarden is hij met deze, met liefde en groote nauwgezetheid vervulde taak, tegen eenig honorarium, tot heden belast gebleven.

De volledige zekerheid, de fijne waarneming van het inwendige eener terp, die eene geheel systematische afgraving onder voortdurend toezicht van deskundigen geeft, wordt op deze wijze natuurlijk niet steeds bereikt. Toch maakt de stadige samenwerking van inspecteur en gravers, onder leiding van het Friesch Museum, het materiaal uit Hoogeteintum en Ferwerd zeer bruikbaar.

De volledige, systematische afgraving zoude de finantieele krachten van het Genootschap verre te boven gaan en eischt de medewerking van verschillende deskundigen. Een voornaam resultaat van het meer eenvoudige toezicht is wel dat men met zekerheid kan nagaan welke typen van oudheden, en in welke hoeveelheden, er in de terp voorkomen en waar ze gevonden zijn. Belangrijke scherven gaan hier niet verloren en daar de vindplaatsen geregeld op een plattegrond worden genoteerd, is óók vast te stellen welke *gedeelten* van de terp het oudste zijn; terwijl ook goede gegevens voorhanden zijn betreffende den ouderdom der verschillende lagen. Of iets onder, in of boven de mestlaag gevonden is — indien ter plaatse ten minste een mestlaag voorkomt, — wordt ook zoo goed mogelijk naast de absolute hoogte genoteerd, al is dat een eenigszins subjectief werk. Immers de mestlagen zijn niet altijd gemakkelijk te onderscheiden van andere donkere lagen, dikwijls ook wisselen klei- en mestlagen elkaar buitengewoon grillig af.

Een voorbeeld van den vooruitgang in kennis sedert dit toezicht levert b. v. het terra-sigillata. Eerst Hoogeteintum en Ferwerd hebben doen zien in welke hoeveelheid dit bekende roode Romeinsche vaatwerk bij de eenvoudige terpbewoners werd geïmporteerd. Vóór Hoogeteintum waren er uit geheel Friesland slechts 46 fragmenten van dit vaatwerk bekend. Uit de Groninger terpen was er in het Groningsch museum zelfs geen enkel

stukje te vinden. Hoogebeintum leverde alleen reeds 48 fragmenten, terwijl de Ferwerder terp, die nog lang niet geheel afgegraven is er reeds veel meer bleek te bevatten. Door meerdere oplettendheid wordt het nu in bijna alle terpen, zoowel in Groningen als in Friesland in even groote hoeveelheden gevonden. Een zaak van groot cultuur-historisch belang omdat daarmee bewezen is dat de wel eens al te primitief gedachte terpbewoner reeds in de tweede en derde eeuw n. C. behoefte had aan dergelijk betrekkelijk hoogstaand vaatwerk en tevens dat bijna alle terpen *minstens tot die tijden* terug gaan. Door mij kon ook vastgesteld worden ¹⁾ dat het voornamelijk het latere sigillata, uit fabrieken in de Rijnstreken, vooral uit Rheinzabern was, dat hier door den handel werd geïmporteerd. In ons land is voorshands van sigillata-fabrieken niets bekend geworden. Een der scherven uit Ferwerd draagt b. v. een gedeelte van het stempel van den te Rheinzabern, in de tweede helft der tweede eeuw n. C. gesignaleerden pottenbakker Comitalis en wel in spiegelschrift, daar het in de matrijs is afgedrukt en zoodoende telkens omgekeerd uitkomt op de met behulp van de matrijs gevormde kommen.

6

De Ferwerder terp is ongeveer 4 M. hoog en vertoont vooral in het dezer dagen aangesneden gedeelte mooie zwarte lagen, tot een hoogte van ongeveer 2.75 M., terwijl de bovenste deklaag, ter dikte van ongeveer 1.25 M., uit grijze klei bestaat, waarin zelden iets gevonden wordt. De ouderdom van dien laag bleek o. a. in April en Mei van dit jaar, door eenige bij uitzondering daarin ontgraven vondsten o.a. een glazen beker zonder voet, een ijzeren zwaard, soort scramasax, te zamen bij een geraamte gevonden en uit een typische bolvormige pot met ingedrukte driehoekjes, alles wijzende op den lateren frankischen tijd.

De heer C. Broekema, lid van het bestuur van het Friesch Genootschap, die zich evenals zijn vader onledig houdt met de studie van de fauna der terpen, publiceerde ²⁾ twee zeldzame schedelstukken uit Ferwerd, die zeer karakteristiek den tammen Primigenius (oeros) vorm weergeven, de eersten van dien aard uit de terpen, waarin door deze onderzoekers ook een ongehoord rund, in meerdere exemplaren, is aangetroffen.

In Mei 1912 beliep het aantal oudheden uit Ferwerd reeds 914 nummers.

Dit weinige zij voldoende om het belang van deze terp te doen uitkomen en tot een bezoek aan te sporen.

Leeuwarden, Juni 1912.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

1) *Friesische Keramik und Terra Sigillata aus den Niederländischen Terpen*: »Römisch-germanisches Korrespondenzblatt«, 1911, S. 60 f.f.

2) *Cultura*, October 1910.

KORTE MEDEDEELINGEN.

□ *Urnenvondst te Bakel.* — De smid H. Rutten—Bergmans heeft te Bakel een urnenveld ontdekt, waaruit reeds een gave urn is te voorschijn gebracht.

N. R. Ct. 10 Juni 1912.

Kasteel Doorwerth. — Op voorstel van het bestuur heeft de Vereeniging Doorwerth in hare laatste vergadering in April l.l., zich neergelegd bij de beslissing van den Minister van Binnenlandsche Zaken om de restauratie van het kasteel te doen geschieden volgens de door Jhr. de Stuers en Dr. Kuypers aangegeven plannen. Als gevolg hiervan zullen de gang en vestibule worden afgebroken.

Museum te Gorinchem. — Den 1^{en} Juni werd het museum van de Vereeniging Oud-Gorcum geopend. Het is geplaatst in het kortgeleden gerestaureerd huis »Dit is in Bethlehem» aan de Gasthuisstraat aldaar, waarvan de krachtige renaissance gevel uit het jaar 1566, met subsidies van Rijk en Provincie werd gerestaureerd volgens de plannen van den Heer Ad. Mulder.

Gebouw voor het Departement van Binnenlandsche Zaken te 's-Gravenhage. — Met Augustus zal het ministerie van Binnenlandsche Zaken tijdelijk naar dat van Buitenlandsche Zaken worden overgebracht, nadat dit laatste ministerie naar het Plein zal zijn verhuisd. Het oude gebouw zal dan worden afgebroken en door een nieuw vervangen, in het karakter van de regeeringsgebouwen aan den Vijverberg. Het bekende Torentje aan den Vijver, zal blijven bestaan.

Bouwk. Weekbl. 13 April 1912.

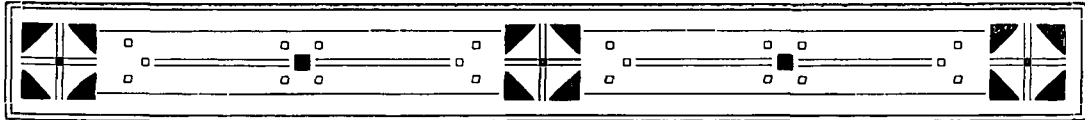
R. K. kerk te Halsteren. — Na den bouw van een nieuwe R. K. kerk, werd het oude kerkgebouw te Halsteren buiten gebruik gesteld. Thans is besloten, dat dit zal gerestaureerd worden met behulp van subsidies van Rijk en Provincie, waarna het zal gebruikt worden als gemeentehuis, waartoe het aan de gemeente is afgestaan. De kosten van de restauratie worden geschat op 20.000 gulden, waarvan het Rijk de helft en de gemeente $\frac{2}{5}$ zal betalen. Door Gedeputeerde Staten zal worden voorgesteld om het resteerend een vijfde ten laste te brengen van de Provincie.

N. R. Ct. 10 Juni 1912.

St. Walburgskerk te Zutphen. — Het onderzoek naar de crypt in onze St. Walburgskerk is afgelopen. Veel bijzonders heeft dat onderzoek niet opgeleverd. Alleen werden de basementen van vier pilaren en eene fundeering gevonden, welke zeer waarschijnlijk van een altaar afkomstig is.

De toegang tot de crypt bleek aan de noordzijde te wezen.

N. R. Ct.

HERINGA-STATE EN HET POPTA-GASTHUIS TE MARSSUM.

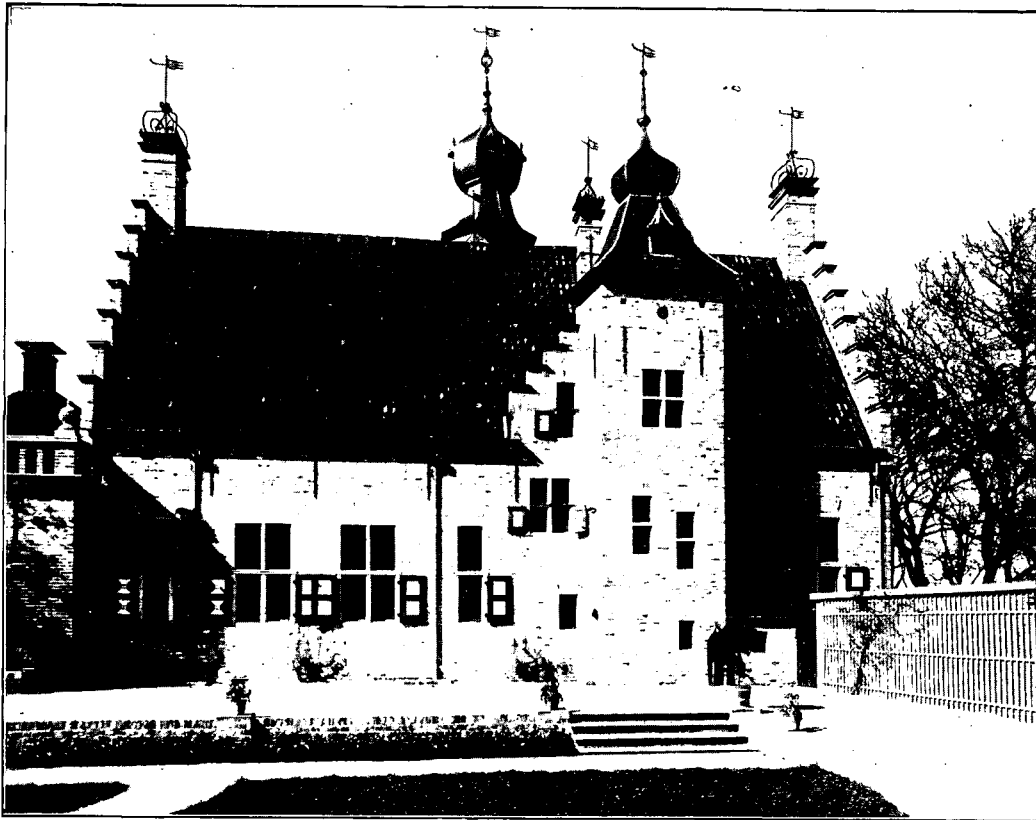

Fig. 24. Heringa-state.

Vier kilometer ten westen van Leeuwarden, aan den rijksweg naar Harlingen, ligt het dorp Marssum, met zijne huizen en kerk eene groote terp geheel bedekkend, alsof het beangst is, dat ook daar de spade van den terpgraver haar verwoestend werk zal beginnen, gelijk reeds plaats had bij zoo menig, ergerlijk geschonden dorp in Friesland.

Aan de zuidelijke helling verheft zich het gastvrije Heringa-state, als eenig overgebleven representant der adellijke huizen ten plattenlande in Friesland, omgeven door zorgvuldig onderhouden tuinen met frissche gazons en schilderachtig begroeide grachten.

Wij hebben dit slot te danken aan den laatsten eigenaar Dr. Henricus Popta, oudste advocaat van den Hove van Friesland, die het bij zijn versterven in 1712 naliet als eene stichting, waaraan verbonden is het op korten afstand gelegen in 1710 door hem opgerichte gasthuis, een typisch rustig hofje, met monumentale poort van zandsteen.

In de jaren 1906—1908 is de state grondig gerestaureerd door den Haagschen architect J. F. L. Frowein, bij welke gelegenheid de van herstellingen afkomstige kleine steen der buitenmuren geheel vervangen is door zoogenaamde »oude Friezen" in het zware formaat ($0.32 \times 0.16 \times 0.09$ M.), afkomstig van elders afgebroken gebouwen, o.a. van den ouden toren te Peins.

De toren, die in de 19de eeuw een nieuwen mantel kreeg, werd ter wille van een

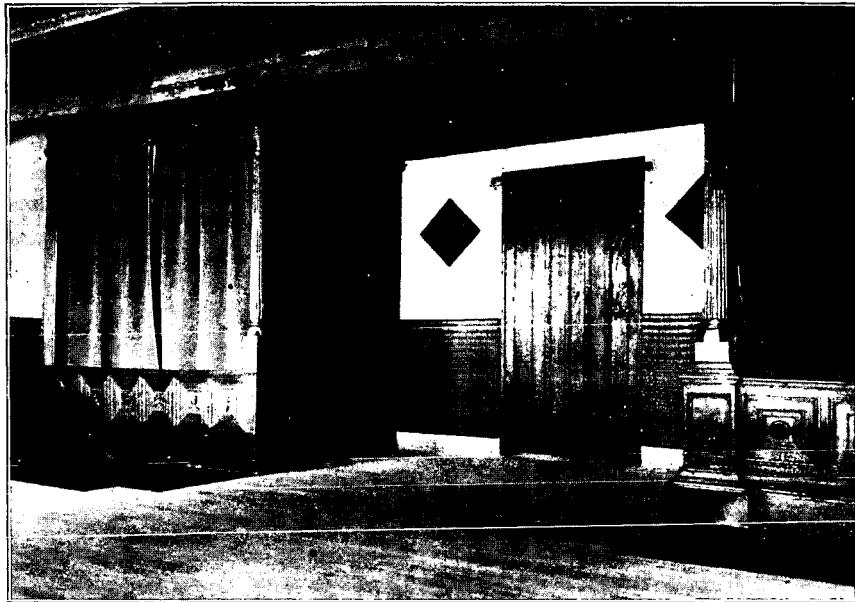

Fig. 25. Zestiende eeuwse ledikanten.

uniform aspect tot den grond toe afgebroken en weder opgetrokken uit voormelden zwaren steen. Boven een gedeelte van de hoofdgang is nu een insteekverdieping aangebracht, waarvoor de architect aanwijzingen vond in het muurwerk. Voogdenkamers en de groote zaal werden verrijkt met nieuwe lambrizeeringen van eikenhout.

In hoofdzaak zijn, behalve deze jongste restauratie, twee bouwperiodes te onderscheiden. De oudste, waarin het slot gebouwd werd, valt omstreeks het tweede kwartaal der zestiende eeuw, den tijd alzoo, waarin de Oldehove en de karakteristieke toren van het naburige Deinum ontstaan zijn. Aan deze periode herinneren in het bijzonder twee eikenhouten ledikanten (fig. 25) op de bovenverdieping en misschien de tegelvloeren in de beide voogdenkamers links van den hoofdingang.

De beide ledikanten, die gelukkig, evenals alle eikenhout van het slot, ongeverfd

bleven krachtens een gebod in Popta's testament, zijn uit éézelfden tijd. De borstweringen, elk met zes gevoelig geprofileerde vakken, werden o. a. versierd met onder de schouders afgesneden profielkoppen, telkens van een man en eene vrouw. Het binnenschot van de rechtsche bedstede eindigt, juist boven de plaats waar de hoofden ter ruste werden gelegd, in een reeks van vijf compartimenten, gevuld met bijzonder rijk en fraai snijwerk; weer een mans- en vrouwekop en profiel, in medaillons en de ook door hunne initialen ge-

Fig. 26. Snijwerk in een der ledikanten.

kenmerkte wapens der eerste slotbewoners: Eelcke Heringa en diens tweede vrouw Womck Jongema (fig. 26).

Waar het oudste ledikant van het Nederlandsch museum uit omstreeks 1580 dateert zijn deze strenge, ernstige meubelen, waarvan het eene door het ornament zoo aardig het kenmerk draagt van eene adellijke echtkoets, zeer zeker van meer dan plaatselijk belang. Of de eer, o. a. van het nobele snijwerk, toekomt aan een Fries is moeilijk te beslissen. Vooral in de zestiende eeuw vond menig vreemdeling, als Vincent Lucas, de maker van

grafzerken, met rijke renaissance-constructies in perspectief versierd, en Heinrich Hagart, de man van de kraak te Oosterend, hier zijn 'emplooi' 1).

De mozaïekvloeren van bonte tegeltjes, die bij de restauratie ontdekt werden onder latere houten vloeren, herinneren nog geheel aan de bekende ingelegde vloeren op 15de en

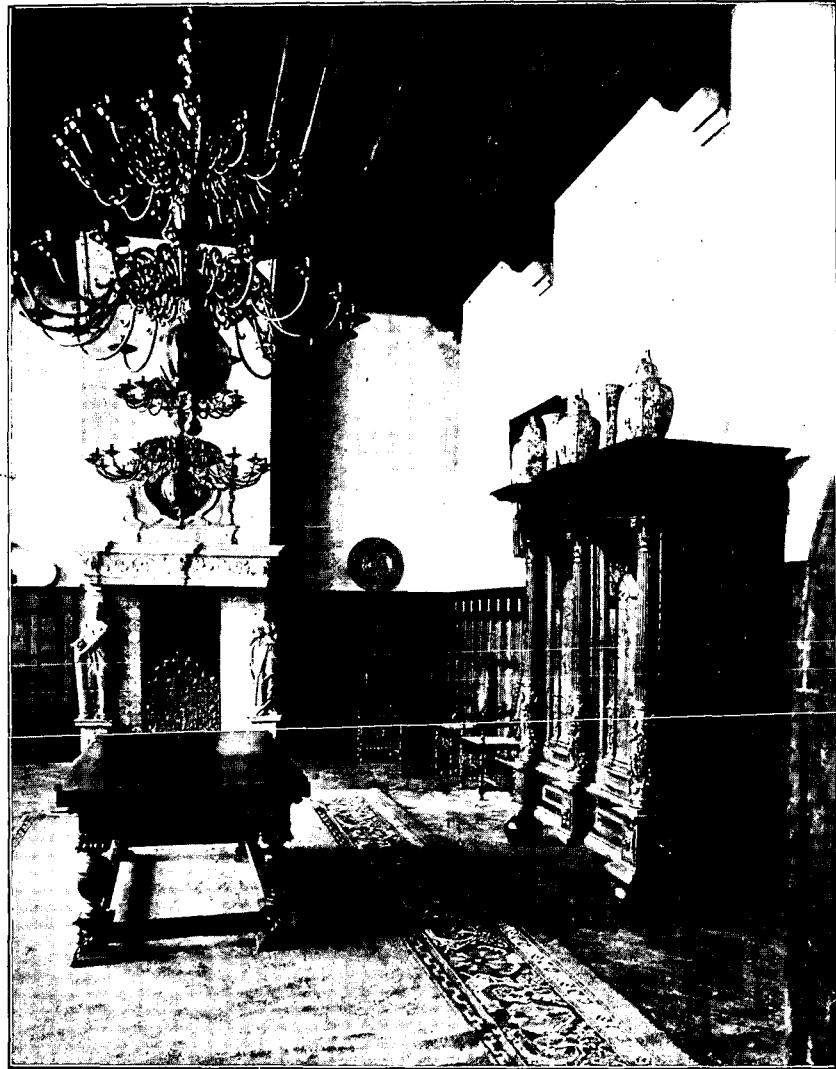

Fig. 27. Groote zaal in Heringa-state.

16de eeuwse schilderijen en aan den fraaien 14de eeuwse tegelvloer in het stedelijk museum te Utrecht. Om hunne zeldzaamheid mogen zij wel worden gewaardeerd. Misschien behooren

1) Boeles, *De kraak te Oosterend*, »Bulletin" IV, blz. 109 v.v.

zij reeds tot de tweede bouwperiode van 1631. In de meest westelijke kamer bestaat het patroon uit een bruingeel-verglaasde vierkante tegel, die omgeven wordt door vier groen-verglaasde, langwerpige zeshoeken, eene indeeling die ook dikwijls aangetroffen wordt bij in lood gevatte ruiten. De andere vloer heeft zeer kleine gele vierkantjes omringd door grootere groene achthoeken. Deze laatste vloer is behoudens onbeduidende restauraties intact gebleven, de eerste werd vervangen door eene nabootsing. Eene proeve van het origineel is nog te vinden op de insteekverdieping.

In 1630 ging het Friesland voor den wind en Jhr. Tjalling van Eijsinga, de toenmalige bezitter, was dan ook niet meer tevreden met de oude inrichting. Een sierlijk omlijst opschrift boven de monumentale schouw in de groote zaal herdenkt de groote veranderingen door hem in 1631 aangebracht. Deze schouw en de portiek, beide met levensgrootte, zij het ook niet van leven tintelende beelden, als caryatiden, zijn uit dien tijd, evenals de hoofdingang in den toren. De heer Weissman, de kenner en beschrijver van Noord-Holland's oudheden, was de eerste, die in eene vergadering der leden van het Friesch Genootschap de aandacht vestigde op den invloed van het werk van den beroemden Hendrik de Keyser, die hier te bespeuren valt in voormeld beeldhouwwerk. Als tegenhanger in Friesland kunnen wij wijzen op het helaas vernielde grafmonument, dat in 1625 in het koor der groote kerk te Leeuwarden werd opgericht voor Willem Lodewijk. Een schets er van, door Pieter de Keyser, den zoon van den grooten Amsterdamschen bouwmeester, komt voor in eene publicatie van diens werk, de bekende »Architectura moderna" (1631). De uitvoering werd toevertrouwd aan een leerling.

Ook uit deze periode is er zeer fraai eiken meubelwerk bewaard gebleven, mijlpalen voor de Friesche kunstgeschiedenis, omdat dit werk is gebleven ter plaatse, waar het door den besteller werd gebracht en gebruikt. Wij hebben op het oog de muurvaste ledikanten in de beide voogdenkamers met de tegelvloeren, en de portiek in de meest westelijke dier kamers. Alles is van één hand, met de voor Friesland typische, ver uitspringende kap en aan een kwispedoor herinnerend profiel, dat vooral ook uitkomt in de drie vooruitspringende verkroppingen aan de kap der meest westelijke bedstede, verkroppingen die men in dezen vorm o. a. ook vindt aan de groote, van Dr. Popta afkomstige Friesche keeft (fig. 27) in de groote zaal, aan beschotten in de kerk te Marssum en aan een schouw in de oudheidkamer te Franeker. De zuiver gecanneleerde halve kolommen hebben rijk met vogel- en bladornament versierde basementen. Bij deze meubelen is er geen twijfel of wij hebben met lokaal, waarschijnlijk Leeuwarder werk te doen.

Een belangrijk overblijfsel uit de periode 1631 is het geheel vrijstaande poortgebouw, waardoor men aan de westzijde het rustige slotplein betreedt. Deze buiten de jongste restauratie gehouden poort wint het met haar uit het lood gezakte lijnen in schilderachtigheid van het zeer correct gemetselde slot.

Aan den zuidkant wordt het laag ommuurde pleintje genoeglijk afgesloten door

het bewaardershuis, de voormalige boerderij of »koehuis,» waarin in aansluiting aan de groote zaal van het slot, kort geleden een met smaak gemeubelde ontvangkamer, in Lodewijk XVI stijl, is ingericht, naar een voorbeeld op Harsta-state te Hoogebeintum. De voogd Mr. Buma, aan wiens toewijding voor een niet gering gedeelte de tegenwoordige zoo verzorgde inrichting van Heringa-state te danken is, had ook hier de leiding. De heer Frowein bouwde er een serre aan in den trant der gaanderijen rondom het Haagsche binnenhof.

Fig. 28. Het Popta-zilver (kandelaar, schotel, kan en snuiter). Uit Boeles, Catalogus van het Friesch Museum.

Behalve dat alles heeft men aan Popta's stichting ook nog te danken het beroemde Popta-zilver (fig. 28), dat sedert 1881 in bruikleen werd afgestaan aan het Friesch Museum. Hiervoor kan in hoofdzaak verwezen worden naar de nos. 99—104 van mijnen geïllustreerden catalogus van het genoemde museum, waar ook de merken gepubliceerd zijn. Al dit zeer fraaie drijfwerk werd te Leeuwarden vervaardigd. De beide kandelaars in 1670 door Claes Mensma, de groote schotel en kan in 1651 of 1671 door een nog niet met

zekerheid¹⁾ vastgestelden Leeuwarder meester; onder den invloed o. a. van het werk van Paulus van Vianen, blijktens een door Dr. Pit aan dezen toegeschreven looden plaketafel in het Nederlandsch museum, geheel overeenkomende met eene voorstelling van Mercurius door Jupiter afgezonden om Argus te doodden, voorkomende op den grooten schotel. De prachtig geteekende dolphijn, die tot handvat dient voor de kan, is weer geheel gelijk aan het oor van eene in 1655 door Johannes Lutma gedreven schenkkant, in hetzelfde museum.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

DE FRANEKER MONUMENTEN.

Franeke met zijne indrukwekkende kerk, zijn schilderachtig stadhuis, oude stinsen en wallen is een der aardigste oude stadjes, die men hier te lande kan bezoeken.

Op de stille grachtjes en in de deftige Voorstraat hangt nog zoo echt de atmosfeer van het oude akademieleven. Men voelt dat daar studenten hebben gehuisd en waardige professoren.

Eenig zijn ook de herinneringen aan den machtigen Frieschen adel, zooals die hier in het laatst der 15de en vooral in de 16de eeuw huisde in betrekkelijk kleine ridderhuizen of stinsen. Alleen het voormalige geheel uit het water opgetrokken Sjaerdema-slot, met twee zware ronde torens op de hoeken, maakte eene uitzondering door zijne meer forsche afmetingen.

De andere stinsen hebben of hadden meer het uiterlijk van Heringa-state te Marssum: breede dwarshuizen met hoog zadeldak, smalle zijgevels en een traptoren aan den achterkant, waar soms een vleugel aangebouwd was. Zoo vertoont zich nog het Martenahuis; terwijl een Botniahuis te herkennen is in het tegenwoordige diaconie-weeshuis; de stins van Sicke Sjaarda in het logement de Valk. De sierlijke plattegrond, in 1598 gegraveerd door Pieter Bast, geeft nog heel wat meer van dergelijke ridderhuizen, en in den ommevang der Maartenskerk staan steen aan steen, als een imposante historische galerij, de forsche en rijk bekapt grafzerken van al die machtige eerbare en eerentveste Heeren en Juffrouwen,

1) In eene studie, getiteld »*De Poptaschat in het museum te Leeuwarden, en wie was de Meester,*» voorkomende in de »*Navorscher*» 1911, blz. 534 v.v., tracht de heer F. Bakkers, rustend zilversmid te Leeuwarden, aan te toonen dat Hillebrand Brongersma, die in 1646 meester werd te Leeuwarden en het laatst vermeld wordt in 1666, de maker zoude zijn. Waar deze schrijver zelf vermoedt dat Brongersma in 1670 reeds overleden was, is het met zijne theorie in strijd, dat zich in het bezit der familie van Eysinga bevinden twee gedreven kandelaars (catalogus der Leeuwarder zilvertentoonstelling van 1900, no. 218), in den stijl van die van Mensma, welke het meesterteeken van den Popta-schotel hebben en de o.a. in 1670 gebezigde jaarletter, terwijl hun stijl niet toelaat aan te nemen dat deze jaarletter een twintig jaren vroeger ingeslagen werd. Een tweede onopgelost bezwaar is dat het meesterteeken van Brongersma, behalve een onduidelijk overgeleverde figuur, dat dan het bekerteeken van den Popta-schotel zou moeten zijn, bestond uit de letters H. B., die op het bewuste zilver niet voorkomen, een en ander volgens de eenige bekende afbeelding van dat meesterteeken, op een houten bord met dergelijke Leeuwarder merken in het gemeente-archief aldaar.

Fig. 29. Het Stadhuis te Franeker.

die deze stinsen bewoonden, telgen van de oudste Friesche geslachten: de Cammingha's, Botnia's, Dekema's, Sjaerdema's, Herema's, Hettinga's, soms ook de zerken der aangehuwde vreemdelingen.

De Hoogeschool en het athenaeum. Men begrijpt Franeker niet, wanneer men zijn hoogeschool niet kent, waarvan de geschiedenis zoo voorbeeldig is beschreven in het bekende werk van mijnen vader¹⁾. De behoefte aan hervormde predikanten was na de reformatie, in 1585, een der hoofdmotieven voor de stichting. Dat Franeker de zetel werd van deze Friesche universiteit en niet het meer belangrijke Leeuwarden, had deze laatste stad te wijten aan hare houding in den strijd der steden tegen het platteland tot het verkrijgen van eene stem in het staatsbestuur. Om diezelfde reden werden in dien tijd zelfs een paar landdagen te Franeker gehouden.

Het oude kruisbroedersklooster werd ingericht tot

1) Mr. W. B. S. Boeles, »Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker.» Leeuwarden, 1878—1889.

academie. Vooral aan het einde der 17de en in het begin der 18de eeuw liet de bloei van deze hoogeschool, die zelfs onderscheidene vreemdelingen tot zich trok, niets te wenschen over. Tegenwoordige verhoudingen in aanmerking genomen, klinkt het haast ongelooflijk — en toch is het zoo — dat tusschen 1685—1715 hier in het kleine Franeker meer studenten ingeschreven werden dan te Utrecht en te Groningen. De statistiek uit de jaren 1685—1695 geeft b.v. in totaal voor Leiden 3224, Franeker 1169, Groningen 696 en voor Utrecht 615 ingeschrevenen ¹⁾).

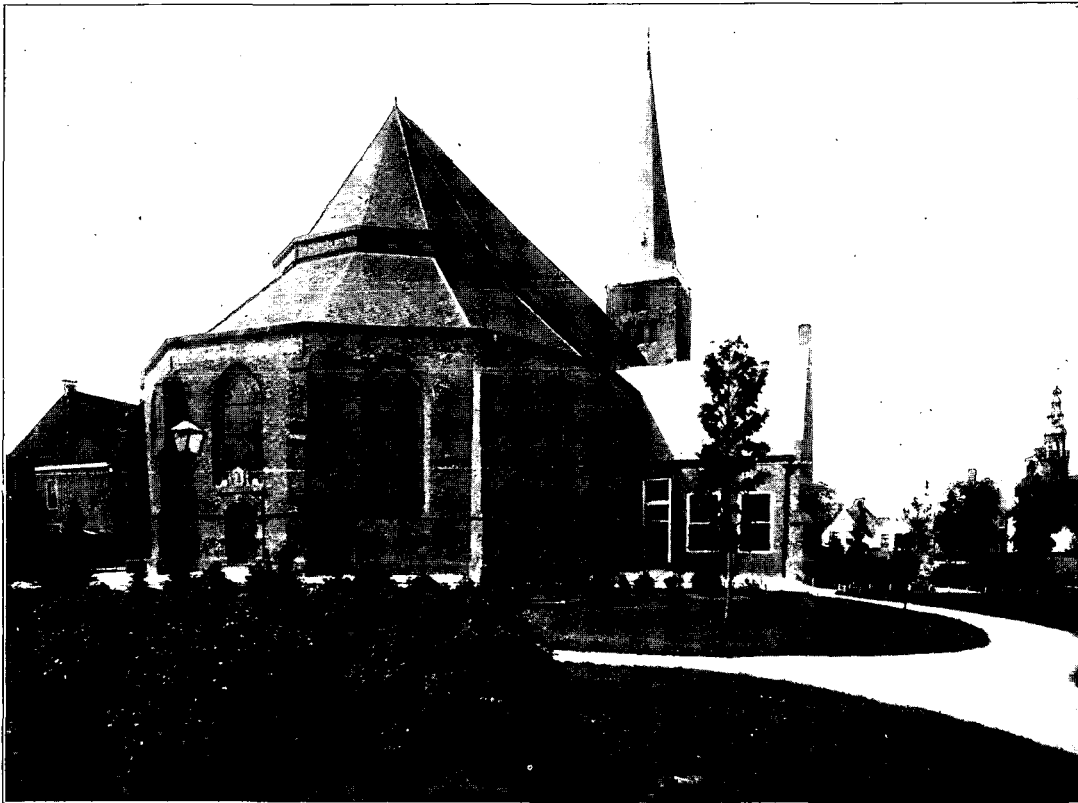

Fig. 30. De Sint Maartenskerk.

Bij het begin der 18de eeuw was de toestand, ook al tengevolge der verwarde tijden, recht kwijnend. Napoleon, doortastend als gewoonlijk, hief deze hoogeschool op, na zich door Cuvier en Noëll behoorlijk te hebben laten inlichten betreffende de gestichten van openbaar onderwijs in Nederland. Den 24^{en} Juni 1811 stapte Cuvier, de groote geleerde, af op Klein-Lankum, een buitenplaats bij Franeker, als gast van Camper, zoon van den beroemden professor Petrus Camper, die op ditzelfde Klein-Lankum met

1) Alsvoren, I, blz. 70.

niemand minder dan Goethe correspondeerde over een anatomisch onderwerp ¹⁾ en er zijne belangrijke collectie fossielen aanlegde, waarbij o. a. de thans in Teylers Museum te Haarlem bewaarde fossiele schildpad uit de steengroeven van den Pietersberg bij Maastricht, die later eenigen tijd in de gangen der Groninger Academie vertoefde, waar de studenten »zich somtijds nederzetterden op dit fossiel, vooral als zij uit de rijschool kwamen en zij nog sporen aan de laarzen hadden" ²⁾).

De groote onderscheiding, waarmede Cuvier te Franeker werd ontvangen, heeft die academie niet kunnen redden. Na de restauratie kreeg Franeker, evenals vele andere plaatsen hier te lande, een athenaeum, een hoogeschool van den tweeden rang, die reeds

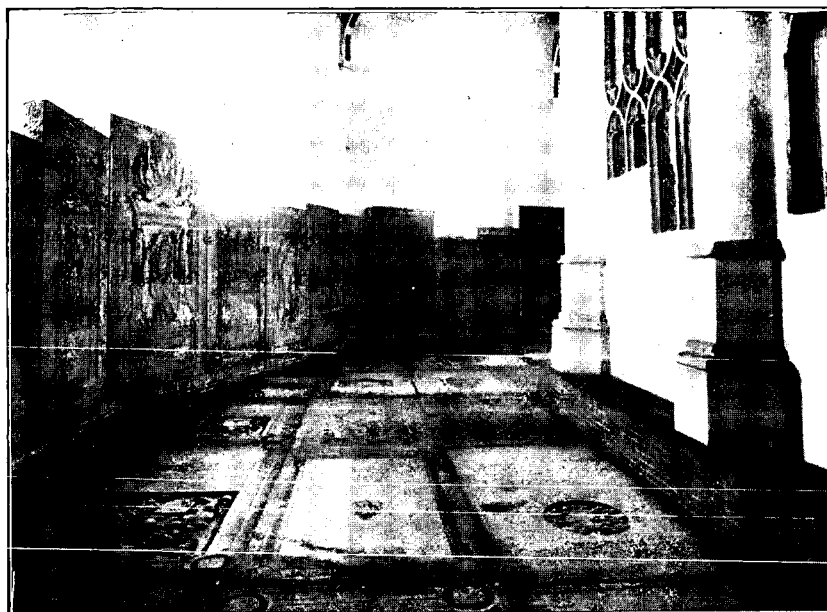

Fig. 31. Grafzerken in de Maartenskerk.

in 1843 werd opgeheven. De eens vermaarde academie, het vrome kruisbroedersklooster, werd een geneeskundig gesticht voor kranke geesten.

De Sint Maartenskerk onderscheidt zich van de Friesche dorpskerken, evenals de Bolswarder Martini-kerk, slechts door de grootere afmetingen. De groote charme, die van dezen geheel vrijliggenden, door talrijke steunbeeren harmonisch geleden steenreus uitgaat, zit vooral in de ongereptheid van het muurwerk van zware gele en hier en daar licht

1) De veelzijdige dichter zond in 1786 aan Camper ter beoordeeling zijne beschouwingen over een tuschenkaaksbeen, dat volgens hem ook bij den mensch voorkwam, doch volgens Camper alleen bij dieren. Zie: Daniels »Het leven en de verdiensten van Petrus Camper", blz. 67.

2) Winkler, »Teylers Museum." »Gids voor de versteeningen," 1892, blz. 87.

roode oude Friezen. Er heerscht nog een ware middeleeuwsche stemming op dat rustige kerkpleintje, dat men ten oosten uit een straatje kan betreden, met gezicht op het breede, rond afgesloten koor en het als een kleine zijbeuk aangebouwde priestervertrek of consistoriekamer (fig. 30). De bovenhelft van den toren schijnt alleen vernieuwd te zijn, overigens slechts onbeduidende restauraties; een gaafheid die wel gewaardeerd mag worden.

De Sint Maartenskerk is gebouwd omstreeks 1421 en in 1876 op rijks kosten, voornamelijk inwendig gerestaureerd.

Het middenschip heeft de dubbele breedte van de beide zijschepen, waarvan het wordt gescheiden door 16 slanke pilaren, waarop met forsche spitsbogen een tonvormig en van boven met hout bekleed gewelf rust. De zijschepen vereenigen zich ten oosten tot een ommegang om het koor. In de kerken te Bergum, Bolsward en Workum zit meer stemming en rust dan in dit middenschip, met zijn rood en wit geverfde balken en al te regelmatige traceeringen van rooden baksteen in de ramen, waarmee de pilaren aan Oost- en Westkant tijdens de restauratie zijn gevuld. Ook schijnt het licht wat al te overvloedig. In de reeds genoemde, veel aardiger kooromwegang de grootsche reeks van rechtstandig tegen den buitenmuur, of als plaveisel op den grond rustende zerken, meerendeels van blauw arduin (fig. 31). Ook oudere liggen er, bescheiden nog van formaat en van rooden zandsteen, met toegespitste wapenschilden. In het begin der zestiende eeuw schijnt de roode grafzerk, dikwijls deksel van een zandsteen lijkst, geheel verdrongen te zijn door de reuzenzerken van blauwen steen. Er zijn er van 3.20×2.20 M. Men krijgt hier bijna een volledig overzicht van de ornamentatie der Friesche zerken, een overzicht dat begint met het stichtingsjaar der kerk, zich aansluitend bij de nog oudere zandsteen grafplaten van het Friesch Museum uit de voormalige kerk te Beets en den Epposten van 1341,

Fig. 32. Pilaarschildering uit de 15e eeuw, in de Maartenskerk, naar eene teekening in het Friesch Museum.

uit Rinsumageest afkomstig. De werkzame en voor de Friesche kunstgeschiedenis zoo verdienstelijke Eekhoff gaf reeds in 1875 in plaat een overzicht van dergelijke Friesche zerken als men hier vindt¹⁾. De renaissance-zerken wedijveren hier in rijkdom van heraldisch ornament en architectonische perspectieven à la Vredeman de Vries, een enkele maal is ook de begravenen ten voeten uit weergegeven. Helaas heeft het opzetten van de zerken, waardoor dit alles zoo goed te zien is, ook zijne reeds algemeen bekende bezwaren. Er zijn er enkele — gelukkig nog maar enkele — b.v. een prachtzerk van Vincent Lucas, die vreeselijk beginnen af te brokelen. De horizontale structuur van blauw arduinen steenen eischt als van nature eene platte ligging, overeenkomende met den stand in den steengroef. De steenen drogen dan ook minder uit, bladeren minder af, door eigen gewicht samengeperst.

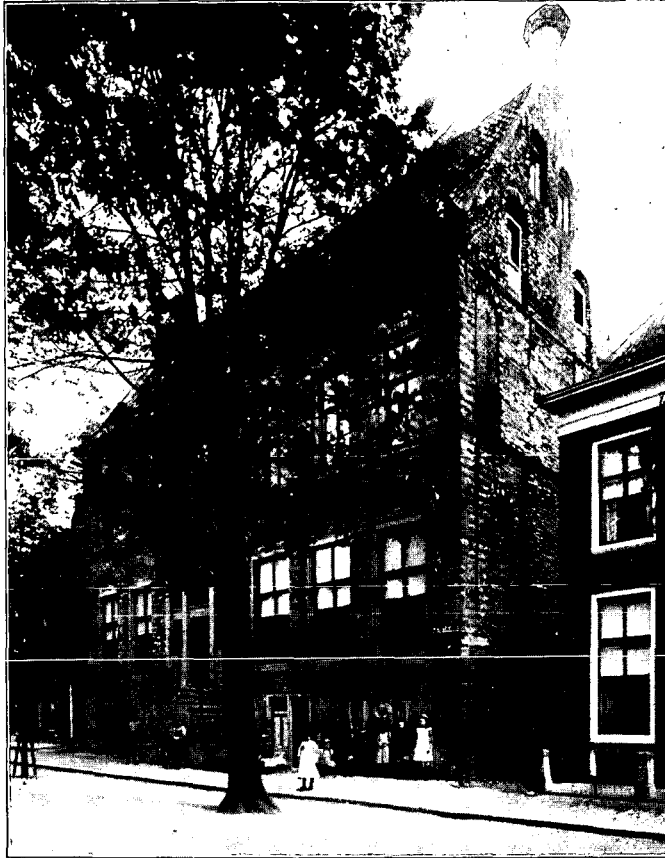

Fig. 33. Martena-huis.

Enkele interessante pilaarschilderingen, in 1860 ontdekt, geven met hunne lichte pastelkleuren nog een indruk van de vijftiende eeuwse versiering der kerk. Zij stellen o.a. voor den heiligen Hubertus, de heilige Apollonia, den heiligen Rochus enz. In het middenschip zijn ze door een kleedje bedekt, om mogelijke ergenis bij de kerkelijke gemeente te voorkomen (fig. 32).

Martena-huis aan de Voorstraat werd in 1498 gesticht door Hessel van Martena, de rechterhand van den hertog van Saksen, machtig bendevoofd in den strijd der Schieringers en Vetkoopers, opperbevelhebber van Franeker tijdens het beleg in 1500.

Terwijl Heringa-state te Marssum aantrekt door zijn vrije omgeving, zijn inrijpoort en rijke interieurs, is Martena-huis vooral belangrijk door zijn uitwendig aanzien, zijn prachtig en oorspronkelijk muurwerk van horizontaal afwisselende rijen gele en roode reuzenmoppen

1) »Friesche Oudheden,» uitgave van het Friesch Genootschap. Van vele Franeker zerken zijn er teekeningen in het prentenkabinet van het Friesch Museum.

en den zeldzaam gaven toren. De voorgevel schijnt, volgens de overigens voor dergelijke détails hoogst onbetrouwbare plattegronden, met in vogelvlucht geteekende huizen, twee dakgeveltjes gehad te hebben. Zekerder is het dat het tegenwoordige bordes en de entree ontbraken, terwijl de ingang, afgezien van toegangen naar de zeer hoge kelderverdieping, bestond in de nog aanwezige gothieke poort in den toren, aan de achterzijde (fig. 35). Hier is ter halve breedte van het hoofdgebouw een vleugel uitgebouwd; terwijl in den aldus gevormden hoek de rijzige en zoo typisch gehelmde toren zich verheft. Deze hoek is het meest intacte stuk van Martena en in aansluiting met het prachtige park een der meest pittoreske overblijfselen van laat-middel-eeuwschen stinsbouw.

Wij geven er — voor het eerst! — eene afbeelding van (fig. 34), die slechts bij benadering een indruk kan geven van de echte niet door restauratie verkilde stemming, die uitgaat van dezen eeuwenouden, onvervalschten burcht. Prachtig vooral zijn hier de warme tinten der halfverweerde muren.

Maar zonder herstelling zou ook dit bouwwerk tot algeheel verval komen. Wij hopen slechts, dat bij de nog in kiem verkeerende restauratieplannen, alle uiteraard onware reconstructies zullen worden vermeden. Zoo'n unieke oude stins

moet een heiligdom blijven, waaraan zoo weinig mogelijk veranderd mag worden. Vooral van den ouden steen missen wij liefst zoo weinig mogelijk.

Op de tweede verdieping bleef de oude balkenzolder in zicht; ook is daar nog het bijeengevoegde restant van een in 1617, ter eere van Hessel, als eersten fondateur van het huis, aangebracht geschilderd vensterglas, dat vermeldt dat Hessel in 1517 op het eiland Rhodos is overleden.

In 1895 is Martena, dat laatstelijk het eigendom was van de in oudheidkundigen kring zoo goed bekende familie Telting, overgegaan in handen van het gemeentebestuur

Fig. 34. Achtergevel van Martena-huis.

van Franekeradeel, dat hierdoor een waardig en doelmatig gemeentehuis kreeg. Belangrijke bijzonderheden betreffende de bewoners gaf naar aanleiding van dien koop de bekende Friesche historicus D. Cannegieter in zijne »Geschiedenis van het Martena-huis». Zoo is er een 144 foliobladzijden groote rekening en verantwoording door Hessel Martena gedaan aan den Hertog van Saksen, een geschiedbron, die noodig uitgegeven dient te worden. Teekenend voor de beheerschende positie van Hessel is b.v. de eenvoudige post: Heer Reyner, pastoor te Tzum, betaald voor een paspoort »datter moch reysen uit die lande, 10 florijn». Talrijke gevangenen maakten kennis met de hooge kelders van Martena-huis. In de burgemeesterskamer hangt nog een goed, levensgroot portret van Saepck van Vervou, een der bewoonsters, in 1630 op 17-jarigen leeftijd geschilderd (door L. F. Wouterse?). Een

Fig. 35. Toreningang van Martena-huis.

ander goed stuk, dat hier minder verwacht zou worden, is een in 1661, door K. Beelt gesigneerd schilderij, voorstellende het vertrek van den Engelschen Koning Karel II uit Scheveningen in 1660.

Botnia-huis, thans Diaconieweeshuis, ligt aan de Breede Plaats, het karaktervolle marktplein van Franeker (fig. 36). Een ander en beroemder Botnia-huis, waarvan een afbeelding berust in het Friesch Museum ¹⁾, stond vroeger ten noorden van het stadhuis. In hoofdvorm is ons Botnia-huis nog geheel in zijn oorspronkelijken staat, gelijk Jarich van Botnya het bouwde omstreeks 1540. De voorgevel is wat overgeverfd en verbroken door nieuwe ramen, met uitzondering nochtans van het meest rechtsche

deel dat — groote zeldzaamheid — nog twee oorspronkelijke zandsteen kozijnen en oude kelderraampjes heeft. De interessante, met boogwerk, herinnerend aan den topgevel der kanselarij gemetselde zijgevels, zijn gelukkig bewaard gebleven voor verf of witkwas, zoodat de oude toestand gemakkelijk uit den loop der steenen kan worden afgeleid, vooral aan den noordkant, waar twee hooge smalle vensters werden dichtgemetseld.

Pynakel-achtige cylinders van metselwerk versieren daar de dakhoeken. En niet alleen, dat dit noordelijke stuk uitwendig, ook door het typische tuinmuurtje, geheel den ouden toestand weergeeft, maar tot mijne groote verrassing bespeurde ik dat ook inwendig

1) Eene reproductie komt voor in den aardigen »Geïllustreerden Gids voor Franeker en omstreken» in 1906 geschreven door D. Westra te Franeker.

een groot en hoog lokaal met ouden balkenzolder, in dat gedeelte, zijne oude proporties tot den dag van heden heeft kunnen bewaren. Het wordt verlicht door de gemelde oude ramen. De moerbalken worden er geschraagd door schuin geplaatste stutten, die op hun beurt rusten op vertikaal in de zware muren ingemetselde balken.

Feitelijk is hier dus, evenals bij boerderijen, eerst een bintwerk van telkens twee, door een moerbalk verbonden verticale balken opgericht, waarna die opgaande balken in den voor- en achtergevel zijn vermetseld, zoodanig dat zij aan den binnenkant zichtbaar bleven. Onder het dak één groote zolderruimte, geheel met oud eikenhouten spantwerk en vloer¹⁾.

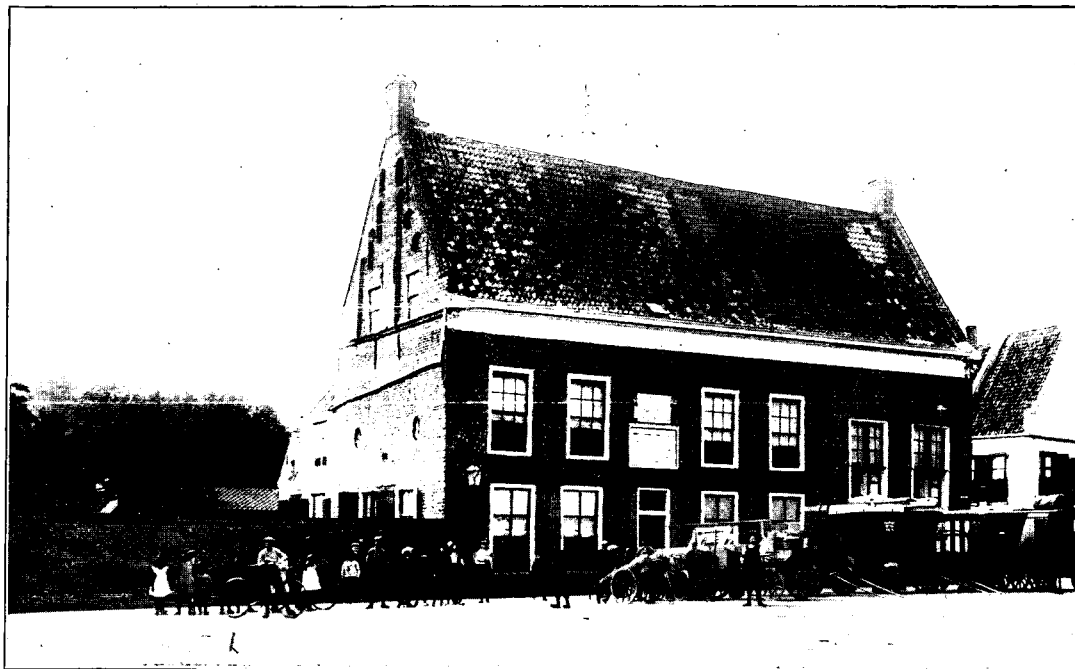

Fig. 36. Botnia-huis (diaconieweeshuis).

Enkele reclame-doeken, die den noordelijken zijgevel ontsieren, zullen naar wij hopen spoedig door de zorgen van Heeren Voogden verdwijnen.

Het stadhuis met pittige trapegevels en zeldzaam eleganten toren (fig. 29) is een der belangrijkste en fraaiste renaissance-gebouwen in het Noorden, een typisch voorbeeld tevens van hoek-architectuur. De met veel smaak en afwisseling georneerde cordonbanden van zandsteen vormen de meest in het oogspringende versiering. De onderste lijst met door

1) Over de bewoners raadplege men het werkje van J. Mulder, »Aanteekeningen betreffende de voornaamste gebouwen in de gemeente Francker,» 1892.

triglyphen gescheiden vakken, herinnert aan die van het gelijktijdige Leeuwarder waaggebouw. In tegenstelling met de kanselarij en het Bolswarder raadhuis zijn de gevels, behoudens het inzinken der ramen, geheel vlak gehouden, geen uitgemetselde contreforten of pilaren en daardoor ook veel minder schaduwwerking. In 1591 is dit gebouw ontstaan,

Fig. 37. Détail van het Stadhuis
(foto »Friesche Bouwkring«).

senaatskamer der Hoogeschool afkomstige historische galerij!

Aan de voorzijde, in het oude gebouw, de *oudheidkamer* opgericht door den tegen-

zoals de tot cijfers gevormde muurankers, tusschen de ramen der verdieping, verkondigen; terwijl in 1886 en volgende jaren eene restauratie plaats had onder leiding van Dr. Cuypers.

Inwendig is het raadhuis met enkele fraaie zandsteen schouwen, als van nature een museum. De prachtige vestibule met stemmigen balkenzolder herbergt een keur van oude Franeker gevelsteen, die met zorg en pieteit op houten voetstukken zijn geplaatst. Boven den ingang hangt een aardig geschilderd roodbont koetje, afkomstig uit het waaggebouw. Doorlopend komt men al spoedig in een in 1760 verrezen aanbouw, met een prettige burgemeesterskamer, waarvan de wanden bekleed zijn met goed geschilderd en in blauw-groen geverfd beschoot gevat behang, gedateerd 1762 en ook, maar minder duidelijk gesigeneerd (Rosen . . . ?). Een groot doek in den westelijken wand heeft vroeger misschien elders gehangen. Het stelt eene belegering voor en hoewel de kleederdrachten op den pruikentijd wijzen, schijnt het voor te stellen de verrassing van Harlingen door de Franekers in 1496.

Een paar schreden verder in den nieuwbouw ligt de raadszaal met fraai goudleeren behangsel. De daarmede in ligging corresponderende bovenzaal heeft eene dergelijke kostbare bekleeding, thans grootendeels bedekt door de uit de voormalige

professoren-portretten. Eene merkwaardige

woordigen burgemeester, den heer Jan Dirks, en gecatalogiseerd door Mr. B. J. Veenhoven.

Hier vindt men de relieken, o. a. knipsels en boetseerwerk der beroemde Anna Maria van Schuurman, de evenknie van Anna en Maria Tesselschade, de Sappho harer eeuw! Zij woonde, terwijl haar broeder te Franeker studeerde, een tijdlang op Martenahuis, waar haar vader overleed. Belangrijk zijn de Franeker bekers van zilver, vooral de vergulde globe-beker, in 1607 aan de stad vereerd door de huurders der stedelijke bildtlanden. De beker heeft den vorm van een door een schilddragenden krijgsman bekroonde aardglobe, waarop, vermoedelijk door den Franeker student P. Gualtheri, uitvoerig een wereldkaart is gegraveerd. Het Friesch Museum bezit van dezen student een gesigneerd en zeer fraai astro-labium d.d. 1606. Bekend is het Koninklijk Besluit van 24 Februari 1897, waarbij de voorgenomen verkoop van den beker (voor 14000.—) werd vernietigd. De oprichting der oudheidkamer heeft dit gevaar voor goed afgewend.

Het Planetarium, een werk van den eenvoudigen wolkammer Eise Eisinga, is na een arbeid van zeven jaren, in snipper-uurtjes, voltooid in 1781. Het werd beroemd door de gedrukte beschrijving van den Franeker hoogleeraar van Swinden. Het kunstige mechanisme is verborgen tusschen een dubbelen zolder en laat den juisten stand der hemellichamen waarnemen tegen het plafond van een aardig, laat 18de eeuwsch interieur, waar het verklaard wordt door eene nazate van den maker.

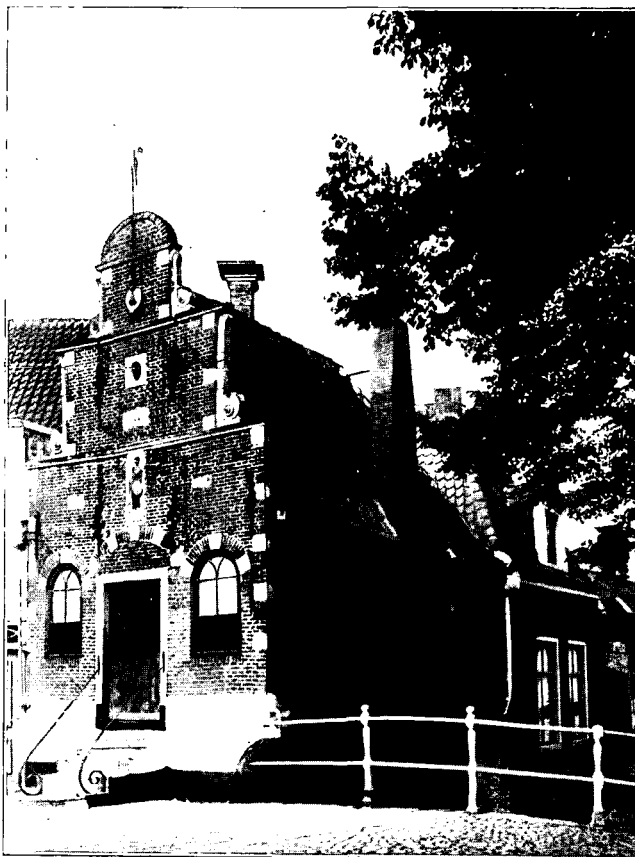

Fig. 38. Het zakkendragershuisje.

Gevelsteen. Boogt de Zaanstreek op zijne stiers-wreedheid, vereeuwigd op aardewerk enz., Franeker kan zich beroemen op het ongeval van niemand minder dan Prins Johan Maurits van Nassau, den stichter van het Mauritshuis, die na zijn vertrek uit Leeuwarden, waar hij de begrafenis van Prins Willem Frederik bijwoonde, te Franeker, met zijn gevolg, jammerlijk door eene ondeugdelijke klapbrug zakte, doch gelukkig gered werd. Eenige

gegraveerde historieprenten, voorloopers van onze geïllustreerde bladen, vereeuwigen het schokkend tafereel; terwijl een aardige gevelsteen, naar het voorbeeld van een der genoemde prenten vervaardigd, in de nabijheid der brug werd ingemetseld.

Zakkendragershuisje. Als een juweeltje van kleur en stemming ligt op den hoek van twee rustige grachtjes het zakkendragershuisje van 1634, met typischen gevelsteen, voorstellende den korendrager Tak (fig. 38).

Fig. 39. Oude gevels aan de Voorstraat (foto »Fr. Bouwkring«).

Oude gevels. Ten slotte vermelden wij aan de Voorstraat twee belangrijke gevels. De oudste, van 1662, staat voor het postkantoor (fig. 39). Bij een huis uit dezen tijd zou men eene versiering als hier in driehoekige tympanen boven de ramen is aangebracht, feitelijk niet meer verwachten. De stijl waarin Simson met den leeuw is voorgesteld, herinnert bepaald nog aan de zestiende eeuw. Ook de dolphijnen met in elkaar geslagen staarten zouden in een ouder huis niet misplaatst zijn. De er naast gelegen woning, met een Hippocrates-kop in den geveltop, is een goed voorbeeld uit den rococotijd (1746). Zelfs de deur is nog oorspronkelijk.

Aan de noordzijde van de Voorstraat, ter plaatse waar tot 1888 de Okkinga-stins stond, ziet men een aardige memorie-

steen van 1598 boven de poort van het naar deze plek verplaatste Klaarkampster Weeshuis. Deze steen herinnert er aan dat in gemeld jaar Gerhardus Agricola, prior van de abdij Klaarkamp in gemeld weeshuis is overleden.

Lecuwarden, April 1912.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

EEN HAAGSCHE MUSEUMQUAESTIE.

II.

Naar aanleiding van het aftreden van den heer Frederiks als directeur van het Haagsche Museum van Kunstnijverheid werden in dit Bulletin en elders de verhoudingen aan dat Museum besproken. De Bulletin-redactie achtte het gewenscht, de gewisselde stukken in extenso op te nemen, met eene korte toelichting van een der redactieleden (zie Bulletin 1911, blz. 247—297). In den loop dier gedachtenwisseling was van de zijde van het Bestuur van het Museum het denkbeeld geopperd, de juistheid van verschillende, ten nadeele van zijn optreden geduide beweringen ten onderzoek te geven aan eene Commissie, te benoemen door het Bestuur van den N. Oudheidkundigen Bond. Het officiëele verzoek om dit te doen bereikte het Bestuur van de zijde van een der debaters, den heer Kalf, die echter niet alleen deze beweringen, maar het geheele geval aan de beoordeeling der commissie wenschte onderworpen te zien. Dit was ook het standpunt, waarop het Dag. Bestuur van den N. O. B. zich meende te moeten plaatsen, volkomen in overeenstemming met het door ondergeteekende tot slot van zijn vorig artikel geschrevene: de algemeene kant der zaak moest naar voren gebracht worden, wilde ze méér vrucht afwerpen dan van persoonlijk geharrewar te verwachten valt. Trouwens reeds in de opmerkingen van ondergeteekende op blz. 218 van het Bulletin, die de polemieek aan den gang hadden gebracht, was louter die algemeene kant ter sprake gekomen. Er werd dus gepoogd de behandeling door eene commissie mogelijk te maken en de heeren dr. A. Pit, dr. D. F. Scheurleer en dr. W. Vogelsang werden bereid gevonden, eventueel als leden dier commissie op te treden. Zij verbonden aan die bereidverklaring de voorwaarde, dat beide partijen hunne instemming zouden betoonen met hun optreden en zich vereenigen zouden met de vraagpunten, welke aan de commissie zouden worden voorgelegd en waaromtrent eerst tusschen de genoemde heeren en het Dag. Bestuur overleg was gepleegd.

Tengevolge daarvan verzond de ondergeteekende als secretaris van den N. O. B. op 1 Dec. 1911 den hier volgenden brief aan elk van beide partijen:

1 Dec. 1911.

*Aan: Het Bestuur van het N. Museum v. K.,
Den Heer J. A. Frederiks.*

WelEd. Heer(en)!

Wij kunnen U mededeelen, dat wij erin geslaagd zijn de heeren: dr. A. Pit, dr. D. F. Scheurleer en prof. dr. W. Vogelsang bereid te vinden eene commissie te vormen als bedoeld in het Ingezonden Stuk van mr. Vlieland Hein. Wij hebben — in overleg met deze heeren — hun de volgende vragen voorgelegd:

I. Hoe moet in het algemeen de verhouding geregeld wezen tusschen de eigenaren van openbare verzamelingen (of hunne vertegenwoordigers) eenerzijds en de directeurs dier verzamelingen anderzijds?

II. In hoeverre beantwoordt het voor het Haagsch Museum van Kunstnijverheid geldende reglement aan de in antwoord op vraag I geformuleerde eischen?

III. Hoe denkt gij over het ontslag van den heer J. A. Frederiks als directeur van genoemd Museum?

Gaarne vernam Ik van U, of gij bereid zijt, deze commissie alle te vragen inlichtingen uwerzijds te verschaffen, en ook of er bij U bezwaar bestaat tegen de eventueele publicatie van het door de commissie uit te brengen rapport in het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond.

In afwachting enz. enz."

Van den heer Frederiks werd daarop op den 2^{en} December het navolgende antwoord ontvangen:

's-Gravenhage, 1 Dec. 1911.

WelEd.Zeergel. Heer,

In antwoord op het schrijven van heden is het mij aangenaam U te berichten, dat ik gaarne bereid ben aan de door den Oudheidk. Bond ingestelde commissie alle inlichtingen te geven, die zij meent noodig te hebben ter beantwoording der in Uw schrijven genoemde vragen.

Tevens deel ik U mede, dat mijnerzijds geen bezwaar bestaat om het door de commissie uit te brengen rapport, eventueel in het Bulletin van den N. O. B. op te nemen.

Hoogachtend betuig ik te zijn,

Van U.W.Ed. Zeergel. de dw. dr.

(w. g.) J. A. FREDERIKS.

en van het Bestuur van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid op 11 December:

's-Gravenhage, 11 December 1911.

*Aan het Bestuur van den Nederl. Oudh. Bond
p/a. dr. H. v. Gelder, Scheveningen, Cornelis Jolstraat.*

Mijne Heeren!

Wij kwamen in het bezit van Uw schrijven van 1 December j.l. en namen van den inhoud daarvan nota.

Wij zijn ervan overtuigd, dat de personen, door den Ned. Oudh. Bond naar aanleiding van de polemiek over het ontslag Frederiks, gekozen om als Commissie van onderzoek op te treden, waarborgen, dat een geheel onpartijdige beoordeeling van de handelingen der in deze tegenover elkander staande partijen zal plaats hebben en wij zijn overtuigd tevens dat ieder der leden zal oordeelen zonder aanzien van personen of mogelijke bijzondere verhoudingen.

Wij hebben dan ook geen bezwaar om de Heeren dr. A. Pit, dr. D. F. Scheurleer en prof. dr. W. Vogelsang als de leden van die Commissie te aanvaarden.

Niet vereenigen echter kunnen wij ons met de vragen, die de Ned. Oudh. Bond

voorstelt om aan deze Commissie ter beantwoording voor te leggen. Werkelijk omvatten deze niet hetgeen waartoe wij ons bij voorbaat bereid verklaarden.

Vraag I toch valt daar geheel buiten. Een onderzoek als in vraag I bedoeld kan natuurlijk wel, nadat het ontslag Fr. onderzocht is, samen met het hetgeen de Commissie daarbij aan materiaal heeft verzameld, het punt van een geheel ander, algemeen onderzoek uitmaken.

Vraag II kunnen wij evenmin aanvaarden, alreeds niet omdat de beantwoording daarvan samenhangt met de oplossing van Vraag I.

Wij hebben ons echter niet bereid verklaard ons Reglement door de te benoemen Commissie te laten beoordeelen. Het recht hiertoe kunnen wij de Commissie niet ontzeggen, doch ook dit onderzoek zal afgescheiden van hetgeen waartoe wij ons bereid verklaarden moeten gehouden worden.

Bij aandachtige herlezing van de plaats in ons stuk, waar wij onze bereidverklaring neerschreven, zult u bemerken, dat dit omvatte: te bewijzen de juistheid van onze weerlegging van de beweringen door den Heer J. Kalf gedaan en alle inlichtingen te geven over het ontslag Fred. De te beantwoorden vragen zullen naar onze meening als volgt moeten luiden:

I. Zijn de voorbeelden, door den Heer J. Kalf aangehaald tot staving van zijn betoog, gepubliceerd in de N. R. Crt. van 29 Oct. j.l., gebleken onjuist te zijn?

II. Heeft de Heer F. ontslag verzocht, omdat hij zich met het bestaand Reglement van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid niet kon vereenigen of omdat de Commissie hem heeft laten weten, dat om verschillende redenen samenwerking met hem onmogelijk werd?

III. Gaven het beheer in den ruimsten zin van het woord en de houding van den Heer F. de Commissie terecht reden om herhaalde betoogen tot hem te richten over dat beheer en over zijne houding en om hem ten slotte mede te deelen, dat samenwerking onmogelijk werd?

Wij meenen dat deze punten thans onderzocht dienen te worden en dat ieder ander onderzoek door U eventueel afgescheiden van de questie van het ontslag Fr. en afgescheiden van onze bereidverklaring zal moeten worden gedaan.

Wat publicatie van een ev. rapport betreft, deelen wij U mede, dat wij zeker een rapport over de questie verwachten en publicatie daarvan in het bulletin v. d. Ned. Oudh. Bond wenschelijk achten, en dat wij in ieder geval, vóórdat het onderzoek zelf een aanvang neemt, tegelijk met het vaststellen der te behandelen vragen, wenschen uitgemaakt te zien of een rapport zal worden opgesteld en of dit door de Commissie in het bulletin zal worden gepubliceerd.

Uwe nadere berichten gaarne tegemoetziende,

Hoogachtend,

*De Commissie van Beheer van het Haagsch Museum
van Kunstnijverheid:*

(w. g.) DE SMETH v. ALPHEN, *Voorzitter.*

F. J. VLIELANDER HEIN, *Secretaris.*

Op dit schrijven antwoordde de secretaris van den N. O. B. dd. 12 Dec.

's-Gravenhage, 12 December 1911.

*Aan de Comm. v. Beheer v/h. Museum v. Kunstnijverheid,
te 's-Gravenhage.*

Mijne Heeren!

Mag ik ter verduidelijking even dit op Uw schrijven antwoorden? De vragen, die U opstelt, luiden in hoofdzaak ongeveer als die, welke wij oorspronkelijk hadden gesteld inplaats van onze tegenwoordige vraag III. De commissie had evenwel liever, dat de vraag zoo algemeen geformuleerd werd als zij nu luidt: men kon dan vrijer in de opstelling van het antwoord zijn en bond zich niet van te voren door eene bepaalde formulering. Daar gij, met ons, blijkt ingenomen te zijn met het feit, dat deze drie heeren de taak op zich hebben willen nemen, zult gij per slot evenmin als wij bezwaar hebben tegen hun wensch in deze. Wat de beide eerste vragen betreft, die inderdaad, het was ons niet ontgaan, niet verband houden met de door U van te voren gegeven bereidverklaring, wil ik U mededeelen, dat ons Bestuur de gelegenheid heeft willen aangrijpen om een principieele quaestie te berde te brengen en daaromtrent door deze commissie te laten praeadviseeren. Dit was te eerder mogelijk en als aangewezen omdat deze quaestie door mij (als Redacteur van het Bulletin) was aangevoerd en zij in de verdere discussie in het gedrang was gekomen, terwijl zij toch eigenlijk het belangrijkste element in de zaak is. Maar zij kan behandeld worden, zoo gij dat wenscht, buiten Uwe medewerking, hoewel het ons zeer aangenaam zou zijn, indien Uwe commissie door haar standpunt, of reglement, in deze toe te lichten en c.q. te verdedigen zou willen medewerken tot het vergemakkelijken van de taak der uitgenoodigde commissie.

Ik geloof, dat Uwe Commissie, dit overwegende, in vervolg op het heden door mij ontvangen schrijven, geen verder bezwaar zal berichten te hebben. Het blijft haar immers ten allen tijde vrijstaan om ten opzichte van die punten, waarover zij meent geen inlichtingen te kunnen of te mogen geven, die inlichtingen te weigeren. Wij hebben echter door de keuze onzer commissie-leden, meenen wij, ook Uwe Commissie de waarborgen gegeven, dat de kans op dergelijke conflicten zéér gering zal zijn.

Daar ook de heer Frederiks op de publicatie van het commissierapport gesteld blijkt, kan ik U namens het Bestuur verklaren, dat het dit rapport, waarom het de uitgenoodigde commissie heeft verzocht, zoodra het dit zal hebben ontvangen, zal publiceeren in het Bulletin. Slechts wanneer *beide* partijen éénstemmig op niet publicatie zullen aandringen, zal het Bestuur tot geheimhouding kunnen besluiten, anders niet.

Ik heb de eer te zijn

WelEd. Heeren

gaarne Uw dw. dr.

de Secretaris van den N. O. Bond,

(w. g.) H. E. VAN GELDER.

Op welken brief, het Bestuur weder bescheid kreeg op 28 Dec. d. a. v.

's-Gravenhage, 28 December 1911.

*Aan het Bestuur van den Nederl. Oudh. Bond
p.a. Dr. H. E. v. Gelder, Cornelis Jolstraat Scheveningen.*

Mijne heeren,

Wij ontvingen Uw schrijven van 12 December j.l.

In beleefd antwoord daarop deelen wij U mede, dat onze bezwaren tegen de vragen, in Uw vorig schrijven voorgesteld, *niet* zijn opgeheven.

Indien U de questie objectief wilt beschouwen, zult U het met ons eens zijn, dat onze bereidverklaring om aan eene Commissie van onderzoek over het ontslag Frederiks inlichtingen te geven in de eerste plaats er op gericht was, om eene, tegen onzen zin, dáároveň ontstane courantenpolemie te beëindigen.

Overtuigd als wij zijn, in de questie van bedoeld ontslag gehandeld te hebben met alléén het belang van onze Instelling voor oogen, kan het ons geene behoefte zijn, rekenschap van onze daden te geven; wij vreezen dat echter evenmin en vonden het althans beter een aanbod daartoe te doen, dan aan de polemie den vrijen teugel te laten, te meer waar de geest der aanvallen er niet aangenamer op werd en de gepubliceerde onjuistheden te uitgebreide weerleggingen gingen vereischen.

Het was naar aanleiding daarvan, dat wij ons aanbod deden, hetgeen wij geenszins terugtrekken, doch geheel wenschen te houden binnen de grenzen van die aanbieding zelve.

Uit Uw schrijven van 12 December j.l. zien wij trouwens met genoegen, dat ook naar Uwe meening onze 3 voorgestelde vragen wel voldoen om het doel onzer bereidverklaring te bereiken, terwijl Uwe eerste 2 vragen dat doel voorbijstreven en wij vertrouwen dan ook, dat de questie, hoe de vragen moeten luiden, thans geene moeilijkheden meer zal opleveren.

Wij namen er nota van, dat ook de heer Frederiks publicatie in het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond van het rapport over het onderzoek naar zijn ontslag wenscht, en zien Uwe verdere berichten gaarne tegemoet.

Hoogachtend,

*Namens de Commissie van het Haagsch Museum
van Kunstnijverheid,*

(w. g.) DE SMETH v. ALPHEN, *Voorzitter.*

F. J. VLIELANDER HEIN, *Secretaris.*

Al deze stukken werden daarna in eene vergadering van het Bestuur van den N. O. B. ter sprake gebracht en daarna in handen gesteld van de heeren Pit, Scheurleer en Vogelsang. Van deze heeren kwam toen 21 Maart '12 een brief in, geteekend door den eerste, met wien de beide anderen instemden, en die aanleiding was dat de secretaris van den N. O. B. op den 22^{en} Maart den volgenden brief schreef aan het Bestuur van het N. Museum van Kunstnijverheid.

Scheveningen, 22 Maart 1912.

Mijne Heeren,

Uw brieven van 12 en 28 December l.l. zijn door ons Bestuur in handen gesteld van de heeren Drs. Pit, Scheurleer en Vogelsang. Zij berichten ons, dat zij slechts bereid zijn in de hangende kwestie op te treden, wanneer hun worden voorgelegd de drie vragen, genoemd in onzen brief van 1 Dec.; en dat zij vooral niet kunnen prijsgeven de beantwoording van de vragen I en II. Dat het hun derhalve ten zeerste leed doet, dat Uw Bestuur de medewerking daartoe weigert, en dat het ook ten opzichte van vraag III niet instemt met de redactie, door de Commissie de juiste geacht. Dat zij zich derhalve, indien Uw Bestuur bij zijn opvatting blijft, niet meer beschikbaar stellen voor eene commissie als bedoeld in het reeds aangehaald schrijven van 1 Dec.

Ons Bestuur heeft besloten zich, waar uit Uw beide brieven bleek, dat tegen de personen, die de commissie zouden vormen, Uwerzijds geenerlei bezwaar bestond, te gedragen naar de houding dier heeren, zoodat het, mocht Uw Bestuur bij de uit de brieven van 12 en 28 Dec. blijkende opvatting blijven, van de vorming eener commissie verder afziet.

Ik kan U mededeelen, dat de heer Frederiks zich zoowel met de samenstelling der commissie als met de redactie der vragen bij schrijven van 2 December heeft vereenigd.

In afwachting Uwer definitieve beslissing heb ik de eer te zijn,

Namens het Bestuur van den N. O. B.

De Secretaris,

(w. g.) H. E. VAN GELDER.

Het gevolg van dit schrijven was een mondeling overleg met het Bestuur van het Museum, dat ongaarne van het niet tot stand komen van het commissoriaal onderzoek de oorzaak zou willen zijn, en bij welk overleg uitgegaan werd van de veronderstelling, dat het mogelijk zou wezen enkele der formeele verschillen tusschen de Commissie en ons Bestuur over de redactie der vragen door eenige toegeeflijkheid van beide kanten op te lossen. Het resultaat daarvan en van een overleg tusschen den Secretaris van den N. O. B. op zijn beurt met de leden der Commissie was dan ook, dat ondergeteekende op 27 April de beide volgende brieven verzenden kon.

27 April 1912.

*Aan het Bestuur van het Haagsche Museum
v. Kunstnijverheid.*

Mijne Heeren,

Nu ná de gevoerde correspondentie en het plaats gehad hebbend mondeling overleg de vraagpunten, welke door het Bestuur van den Ned. Oudhk. Bond aan de heeren Dr. A. Pit, Dr. D. F. Scheurleer en dr. W. Vogelsang zullen worden voorgelegd, hun definitieven vorm gekregen hebben, wil ik U deze vraagpunten ter kennisneming voorleggen en U mededeelen dat de genoemde Commissie-leden onder toezegging, dat zij de zaak zoo volledig mogelijk zouden onderzoeken, zich met de beantwoording dezer vraagpunten hebben willen belasten.

1°. Wat denkt de Commissie over de gestie van den heer Frederiks als directeur van het Haagsche Museum van Kunstnijverheid en van het hem gegeven ontslag?

Daarna zal de Commissie antwoord geven op de U uit ons schrijven van 1 Dec. l.l. bekende vragen, dáár genoemd 1 en 2.

Ons bestuur houdt het er voor, na de gevoerde besprekingen, dat U tot medewerking aan de beantwoording dezer 3 vragen in deze volgorde volkomen bereid zijt. Het onderzoek begint zoo spoedig mogelijk na 3 Mei.

Ik heb de eer te zijn

Hoogachtend,

gaarne Uw dw. dr.
de Secretaris van den N. O. Bond,
(w. g.) H. E. VAN GELDER.

27 April 1912.

Hooggeachte Heer!

Aan den Heer J. A. Frederiks.

Naar aanleiding van den brief, ook aan U op 1 Dec. l.l. gezonden, heeft zich tusschen het Bestuur van het H. Museum van Kunstnijverheid, ons Bestuur en de benoemde Commissie eene correspondentie ontwikkeld, die eene kleine wijziging heeft ten gevolge gehad in de formulering der aan de Commissie voor te leggen vragen.

Het voornoemde Bestuur merkte niet ten onrechte op, dat de opgestelde en U bekende vragen niet volkomen overeenkwamen met de door hem oorspronkelijk gedane bereidverklaring. Ons Bestuur en de Commissie hebben, toen bleek, dat het Bestuur van Kunstnijverheid inderdaad ernstig van zin was tot een volledig onderzoek mede te werken, geen bezwaar gemaakt eene wijziging in de vragen te brengen. Die wijziging komt hierop neer, dat eerst zal komen de oorspronkelijke vraag 3, in deze verduidelijkte formulering:

»Wat denkt de commissie van de gestie van den heer Frederiks als directeur van het K. N. Museum en van het hem gegeven ontslag?»

Daarna volgen dan geheel onveranderd de vragen 1 en 2.

Het is natuurlijk noodzakelijk, dat gij van deze wijziging kennis draagt en U ermede vereenigt. Maar ons Bestuur meent, dat waar gij van den beginne af aan de meest opene en royale behandeling der zaak gewenscht hebt, deze in het *wezen* der zaak eigenlijk geen verandering brengende wijziging aan uwe bereidwilligheid tot medewerking niet den minsten afbreuk gedaan zal hebben.

Uw bevestigend antwoord tegemoet ziende in welk geval de commissie zeer spoedig haar arbeid zal beginnen heb ik de eer te zijn

Hoogachtend,

gaarne Uw dw. dr.
de Secretaris van den N. O. Bond,
(w. g.) H. E. VAN GELDER.

In antwoord op den eersten brief ontving de secretaris enkele aan de commissie over te leggen bescheiden uit het Archief van het Museumbestuur.

In antwoord op den tweeden brief evenwel dit schrijven van den heer Frederiks:

Hooggeachte Heer,

's-Gravenhage, 6 Mei 1912.

Toen het Bestuur van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid besloten had, de uitspraak te aanvaarden van eene Commissie, die door den Oudheidkundigen Bond zou worden benoemd, ter zake van het door mij *genomen* ontslag (niet mij *gegeven* ontslag, zooals in Uw brief staat) en die Commissie deswege een drietal vragen had geformuleerd, heb ik niet de minste moeilijkheid gemaakt en terstond de voorgestelde enquête aanvaard.

Dit is nu vijf maanden geleden.

Uit Uwe mondelinge mededeelingen is mij gebleken, dat het Bestuur van het Kunstnijverheidsmuseum heeft kunnen goedvinden mijn voorbeeld niet te volgen, doch andere vragen wenschte gesteld te zien, waarop de Commissie — zeer begrijpelijk — haar mandaat neerlegde.

Uit Uw laatsten brief blijkt, dat de Commissie geheel van houding veranderd is ten aanzien van den grondslag der enquête. Daargelaten of, zooals U zegt, *deze wijziging in het wezen der zaak eigenlijk geen verandering brengt*, hetgeen wel zonderling schijnt, in aanmerking genomen de tijd aan deze zaak besteed, merk ik op, dat ik hier niet aantref *de meest opene en royale behandeling der zaak, welke ik gewenscht heb*, waardoor ik het vertrouwen in de onbevangenheid der Commissie heb verloren en derhalve bezwaar moet maken verder tot haar onderzoek mede te werken.

*De Oud-Directeur van het Haagsch Museum
van Kunstnijverheid,*

(w. g.) J. A. FREDERIKS.

Daardoor was ten tweeden male de wagen vastgelopen en daar de heer Frederiks bleek, ook bij nader overleg, de in dezen brief tot uiting komende opvatting te blijven handhaven, stelde het Bestuur de stukken wederom in handen der Commissie, die op 6 Juni schreef:

Aan den Secretaris van den Ned. Oudh. Bond.

WelEd.Zeergeleerde Heer,

Daar blijkens het in onze handen gegeven schrijven van den heer J. A. Frederiks de door ons oorspronkelijk opgestelde voorwaarde, dat met ons onderzoek beide partijen zouden instemmen, niet vervuld wordt, meenen ondergeteekenden van verdere bemoeiingen te moeten afzien. Waar onze belangstelling uitsluitend de zaak gold en nooit geschilpunten van persoonlijken aard, doet het ons leed, dat bij den heer Frederiks ten opzichte van onze gezindheid eene misvatting schijnt te bestaan.

(w. g.) PIT.

SCHEURLEER.

VOGELSANG.

In overeenstemming met een boven reeds aangehaald besluit acht het Bestuur van den N. O. B. ook zijne bemoeiingen hiermede geëindigd.

*De Secretaris van den N. O. Bond,
H. E. VAN GELDER.*

KORTE MEDEDEELINGEN.

Wet tot behoud van monumenten. — Als bewijs van het in steeds ruimer kring doordringen van het bewustzijn van de noodzakelijkheid eener wettelijke regeling tot bescherming der monumenten laten wij hier achter volgen de hier op betrekking hebbende, door Mr. W. J. van Balen op 5 Juni te Leiden verdedigde stellingen ter verkrijging van den graad van doctor in de rechtswetenschap:

17. Zonder wettelijken dwang is het onmogelijk, de gemeenschap te beschermen tegen vernietiging of verminking van uit historisch of architectonisch oogpunt belangrijke oude gebouwen.

18. De Grondwet zoowel als de Ontheingingswet vormen geen beletsel om ook bouwwerken van historische of architectonische waarde te begrijpen onder de zaken, welke ten algemeenen nutte kunnen worden onteigend.

19. Het doel, waarmede een zoodanige onteigening zou plaats vinden, brengt mede de noodzakelijkheid van een verbod om van het oogenblik dat de onteigening aangevraagd is, het betrokken gebouw af te breken of aan eenige verandering te onderwerpen.

20. Wil een zoodanige onteigening voor een practische toepassing vatbaar zijn, dan moet de te volgen procedure eenvoudiger, althans korter, dan de gewone ontheingings-procedure zijn.

21. Ontheigening van historisch of architectonisch belangrijke bouwwerken behoort, in overeenstemming met het karakter der onteigening, alleen toegepast te worden in die gevallen, waarin andere middelen tot behoud falen, of wanneer de vrees gewettigd is, dat de eigenaar niet te goeder trouw wil medewerken tot het instandhouden van het bouwwerk.

22. Wanneer ten algemeenen nutte eenig bouwwerk van historische of architectonische waarde wordt onteigend, moet de nieuwe eigenaar kunnen zijn een particulier of een vereeniging, maar ook een gemeente of de staat of eenig ander publiekrechtelijk lichaam.

23. Het is niet in strijd met de Grondwet, wanneer de wetgever den eigendom van bepaald aangewezen historisch of architectonisch belangrijke gebouwen aan zekere beperkingen, met het karakter van zakelijke rechten, onderwerpt.

Als zoodanige beperkingen kan men zich denken o. a. een verbod om het bouwwerk af te breken, te verbouwen of eenige verandering te doen ondergaan zonder verlof van een te benoemen deskundige commissie. Of een verplichting tot het verrichten van herstellingen of wijzigingen, waarvan de kosten geheel of ten deele ten laste van het Rijk kunnen komen, en welke handelingen in geval van nalatigheid des eigenaars van Rijkswege verricht kunnen worden.

De vereeniging »Crabeth». — Deze vereeniging, die zich ten doel stelt de instandhouding van oude geschilderde glazen in Nederland, hield den 13^{en} Juni hare jaarlijksche algemeene vergadering te Haarlem. De voorzitter R. L. Martens wijdde in zijn openingswoord eenige gevoelvolle woorden aan de nagedachtenis van den overleden voorzitter

Mr. J. C. de Marez Oyens en aan den Heer Mr. J. A. Sillem, beide oprichters der vereeniging. De secretaris-penningmeester, F. A. Hoefer, bracht daarna het jaarverslag uit en legde rekening en verantwoording over 1911 af. Uit het jaarverslag bleek, dat omtrent twee nog te verleenen subsidies onderhandeld wordt en uit de rekening en verantwoording, dat het kassaldo op 31 December 1911 *f* 2165,62 bedroeg.

Na afloop der vergadering werden de oude vensters in de raadzaal van het Museum van Kunstnijverheid, op het Stadhuis en in de Groote Kerk bezichtigd.

Jaarverslag van de Vereeniging »Die Haghe» over 1911. — Zoowel de excursies als de geregeld belegde bijeenkomsten vonden groote belangstelling; onder de laatste behoort ook eene op 19 December gehouden lezing door Dr. Jan Kalf over: Nieuwe opvattingen over het restaureeren van oude gebouwen.

De vereeniging telt thans 786 leden; in het bestuur kwam eenige wijziging door het uittreden van den Heer Th. Morren, wiens groote verdiensten voor »die Haghe» herdacht worden. De werkzaamheden bepaalden zich in hoofdzaak tot de verdere bewerking der notarieele archieven, waarvan de protocollen van 13 notarissen over de jaren 1650—1660 werden behandeld, en de oproeping tot het oprichten van een »Bond tot bescherming der schoonheid van 's-Gravenhage,» waarbij zoowel aan bouwkundig als aan historisch belangrijke zaken wordt gedacht.

Het Nederlandsch Openluchtmuseum. — Den 24^{en} April l.l. had te Arnhem op initiatief van den Heer F. A. Hoefer de oprichting der Vereeniging »Het Nederlandsch Openluchtmuseum» plaats. Het doel van deze vereeniging is om de studie te bevorderen der plattelandsbevolking van Nederland. Om dit doel te bereiken zal bij Arnhem een Openluchtmuseum gesticht worden: een verzameling gebouwen en voorwerpen, die voor die studie van belang is.

Arnhem werd als plaats voor het Nederlandsch Openluchtmuseum gekozen, omdat hier de zetel der Nederl. Heide-Maatschappij komt en in hare nabijheid — te Wageningen — de Rijks Land-, Tuin- en Boschbouwschool gevestigd is. Bovendien is het terrein om Arnhem door zijn hooge en lage ligging bij uitstek geschikt, om de verschillende typen van boerenwoningen in de hun eigen omgeving te plaatsen. In een artikel, verschenen in het Bouwkundig Weekblad, 1912, blz. 198 vlg., Tijdschrift der Nederl. Heidemaatschappij, 1912, blz. 126 vlg. en Architectura, 1912, blz. 129 vlg., heeft de Heer Hoefer een en ander omtrent het Nederlandsch Openluchtmuseum breder uiteengezet en vooral het belang er van voor het *geheele Nederlandsche Volk* aangetoond. Voor meerdere bijzonderheden verwijzen wij hierheen.

Vermelding verdient, dat de Gemeente Arnhem bereid gevonden zal worden de noodige en uitgestrekte terreinen *kosteloos* beschikbaar te stellen.

Den 12^{en} Juni werden de Statuten en het Huishoudelijk Reglement vastgesteld,

een bestuur benoemd en een wetenschappelijke »Commissie van Bijstand» om het bestuur ter zijde te staan.

Tot Voorzitter werd gekozen de Heer F. A. Hofer en tot Secretaris de Heer A. van Erven Dorens. Op de Statuten zal de koninklijke goedkeuring gevraagd worden.

Verslag over den toestand van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen. — Uit het verslag blijkt, dat het Museum in bloei toeneemt en zich in een vrij druk bezoek verheugen mag. Door de zorgen van de ijverige secretaresse, jonkvrouwe C. Engelen, werden 10 tentoonstellingen gehouden; zij gaf tevens bij de opening van eenige hiervan een kort overzicht over het tentoongestelde. Onder de aanwinsten bevindt zich o. a. een brandstuk van een schouw uit 1593, waarschijnlijk afkomstig uit het later verbouwde huis »Vreden», nu Wijnhuistoren, met het wapen van Zutphen in 't midden. Voorts eenige fragmenten van de Nieuwstads binnenpoort, waarvan 2 met het jaartal 1616, en eene teekening van eene houten bestrating, die op \pm 1.20 M. onder de Lange Hofstraat gevonden is bij het maken eener rioleering.

Veenwegen te Buinerveen. — In den »Nieuwe Drentsche Volksalmanak» van 1912 bespreekt de Heer G. J. Landweer Jz. de naast den bestaanden Valtherweg nieuw ontdekte houten veenwegen in Drente, die door het aan de snee komen van meer veenen blootgekomen zijn te Buinerveen en Klazienaveen. Het zijn meest 1 M. breede wegen van netjes naast elkaar gelegde boomstammen, die nu eenigszins in het veen zijn weggezakt, doch die dit eertijds in allerlei richtingen moeten hebben doorkruist.

Het kasteel Baerlo, te Baarlo (L.), een van de oudste riddersloten in ons land, dagteekenend van de regeering van Willem van Juliers, hertog van Gelder, vóór 1338, zal zeer waarschijnlijk in den ouden stijl gerestaureerd worden.

Het kasteel ligt in de onmiddellijke nabijheid van de kom van het dorp. Het is, daar het voortdurend bewoond is, in goeden staat bewaard gebleven. In den loop der eeuwen hebben verbouwingen plaats gehad en is o. a. de vroegere ingang met een ophaalbrug aan den westelijken vleugel vervallen en vervangen door een toegang in den zuidelijken gevel, dien men kan bereiken over het erf van de naastliggende boerenwoning. Vooral kort na 1787 is er gemoderniseerd door het dunner maken van de muren op enkele plaatsen en het dempen van een gedeelte der grachten. Maar overigens bleef het gebouw intact en vertoont het met zijn talrijke kleinere en grootere vertrekken, binnenpleintje, kelders en torens, nog het type van een dier ridderkasteelen, die in de 14de, 15de en 16de eeuw wel de belegering door een paar duizend voetknechten durfden weerstaan.

Sedert 1787 behoort het goed in eigendom aan de familie d'Erp Holt. De tegenwoordige eigenaar is Max. Baron d'Erp de Baerlo et Holt, Belgisch gezant aan het Vatikan. Diens zoon, Walram d'Erp, onlangs in het huwelijk getreden, heeft het plan tot restauratie opgevat. Gedurende eenigen tijd is het kasteel bewoond geweest door den kunstschilder Alb. Neuhuys.

Restauratie St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. — Na de regeling, waarmede de gemeenteraad zich heeft vereenigd, en bij het tot stand komen waarvan alleen de door de ontmanteling van het gebouw der Grootte of St. Jacobskerk bloot komende gedeelten van de muren zouden hersteld worden, zijn kerkvoogden nader te rade geworden om een algeheele, in- en uitwendige restauratie van het gebouw te doen uitvoeren.

Het ligt in hun bedoeling, het afbreken van de gebouwen over 5 jaren, en de uitwendige restauratie — die zij, overeenkomstig het advies van hun architect, den heer Jos. Th. Cuypers te Amsterdam, bij het bovenste gedeelte van het koor zouden wenschen te beginnen, — over 15 jaren te verdeelen.

In de maand September a. s. zou worden aangevangen met het afbreken van den uitbouw aan de Noordzijde van het kerkgebouw (de voormalige sacristy), van de daarnaast gelegen bergplaats en van het aan deze laatste belendende huis Rond-de-Grootte-Kerk no. 1; in September 1917 zouden alle overige tegen de kerk staande huisjes zijn verwijderd.

Met het oog op een en ander hebben kerkvoogden verzocht, dat hun de vergoeding van f96,335 wegens het gemis van huur worde uitbetaald in 5 gelijke jaarlijksche termijnen, van welke de eerste op 1 September a. s. zou verschijnen, en het bedrag van f36,484.60 wegens kosten van het afbreken en van restauratie eveneens in 5 gelijke jaarlijksche termijnen, van welke de eerste op 1 September 1913 verschijnen zou.

B. en W. achtten het evenwel met het oog op den welstand gewenscht, dat tegelijk met de zoeven genoemde gebouwen, ook de huisjes Rond-de-Grootte-Kerk nos. 2, 3, 4 en 5 worden afgebroken, waardoor de geheele N. O. zijde van het kerkgebouw zal vrijkomen en daar ter plaatse de voor het verkeer noodige verruiming verkregen zal worden.

N. R. Ct. 16 Juni 1912.

Naar aanleiding van de verschillende feestelijkheden ter gelegenheid van het eeuwfeest van de onafhankelijken heeft men te 's Hertogenbosch besloten, in 1913 eene tentoonstelling in te richten van uitsluitend Nederlandsche kerkelijke kunst, niet alleen beperkt tot de katholieke kunst. Ter opluistering zullen o. a. ook »abele spelen» vertoond worden. De voorzitter van de commissie tot organisatie is Mr. K. Tilman uit 's Hertogenbosch en de secretaris de Heer E. A. Mulder aldaar.

Huize Torenvliet te Poeldijk. — Men vestigt er onze aandacht op, dat in 1889 door den Heer Dommer van Poldersveld aan de Molenaarsgas boven den Ubbergschen straatweg bij Nijmegen een nieuw huis Torenvliet werd gebouwd, geheel geïnspireerd op en nagenoeg gelijk aan het oude huis te Poeldijk. Al kan eene copie nooit het verlies van het origineel vergoeden, wel kan deze navolging ons een denkbeeld geven van het verdwenen huis.

De opgraving op Arentsburg te Voorburg. — Dr. J. H. Holwerda Jr., te Leiden, schrijft in de N. R. Ct. over de voorgenomen hervatting van de opgravingen op Arentsburg: »De oude meening, dat wij daar het Forum Hadriani (van de Peutingercaart)

zouden ontgraven, mag thans wel met zekerheid, op grond der resultaten van de vorige jaren, worden tegengesproken.

De bewering, dat ook thans toeschouwers zooveel mogelijk zullen worden geweerd, is onjuist. Integendeel heeft het bestuur der Vereeniging Arentsburg ook dit jaar weer besloten, het terrein elken dag na drie uur open te stellen voor bezoekers, voorzien van een toegangskaart. De heer Aug. Sassen in Den Haag, de secretaris der Vereeniging, zal zeker niemand afwijzen, die hem om zulk een kaart verzoekt."

Het altaarstuk van C. Engebrechtsz. — De Heer W. J. J. C. Bijleveld zendt ons ter weerlegging van de beweringen van den Heer E. W. Moes in de eerste aflevering van dit Bulletin een uitvoerig schrijven, waarvan wij hier het zakelijk gedeelte overnemen:

In Juli 1906 op den huize Keukenhof te Lisse als gast van douairière gravin van Lynden vertoevende, sprak ik daar o. a. met haren jongsten zoon, C. baron van Lynden, over antiquiteiten; Z.H.W.G. deelde mij toen terloops mede, dat zijn zwager, graaf van Limburg Stirum Noordwijk, behalve eenige andere merkwaardige schilderijen, fragmenten van een drieluik bezat. Kort te voren had ik de reizen van Buchelius door Rijnland bewerkt, naar een zijner hss. te Utrecht en ik vernam dit bericht daarom met de grootste belangstelling, daar B. over zijn verblijf te Noordwijk, bij de familie van der Does sprekend, ook mededeelingen doet over de schilderijen van zijn gastheer. Om persoonlijke redenen wilde ik zelf, hoezeer de vondst mij ook aantrok, geen pogingen aanwenden het stuk te zien te krijgen, en ik vestigde daarom nog dienzelfden avond per brief de aandacht van den Heer Moes op hetgeen ik vernomen had¹⁾ en gaf hem den raad op den huize Offem belet te vragen, zooals ik reeds vaker dergelijke mededeelingen had gedaan, wetende hoezeer hij belang stelde in oude Nederlandsche portretten.

Eenigen tijd daarna deelde de Heer Moes mij mede, dat zijn bezoek op Offem bepaald was. Ik verzocht hem na afloop mij eens op de hoogte te stellen van hetgeen hij gezien had, daar dit mij natuurlijk ver van onverschillig liet. De Heer Moes verscheen dan ook een middag op het Gemeente-archief alhier, waar ik hem bij afwezigheid van den archivaris ontving; hij vertelde mij toen eenige bijzonderheden, ook over de andere schilderijen op Offem en dat de eigenaar hem had beloofd photographieën te laten maken van de belangrijkste stukken. Toen jaar na jaar verliep, zonder dat de Heer Moes mij ooit de bewuste photo's kon toonen, opperde ik meer dan eens het plan, dat hij toch eens zou aandringen op het nakomen dier belofte. Over eene uitgave van de »collectie Wittenhorst" heeft hij mij nooit met een woord gerept.

Wat nu verder de aanmerkingen in zake het geslacht van Wittenhorst aangaat, kan ik er slechts op wijzen, dat op pag. 310, jaargang IV W. V. v. Wittenhorst niet vermeld staat als heer van Sohnsfeld. Ieder, die ooit, hoe weinig ook, studie van genealogie maakte, weet, dat men gewoon is bij groote wijdvertakte geslachten, den naam

1) Mr. Overvoorde was met verlof afwezig.

der voornaamste heerlijkheid, tot onderscheiding der takken, aan den geslachtsnaam toe te voegen; zoo waren alle leden van deze tak der Wittenhorsten met dien toenaam bekend, evenals het nog bestaande geslacht, uit die tak gesproten, nog steeds in Duitschland te boek staat en genoemd wordt, ook al zijn thans de andere takken reeds bijna twee eeuwen uitgestorven.

Leiden, 11 Mei 1912.

BIJLEVELD.

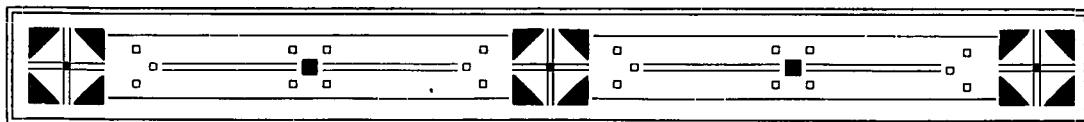
In het voorlaatste nummer van het Bulletin (p. 327) verhaalt prof. Six, dat de door hem ontdekte antieke gem in het zegel van Zweder van Abcoude van 1332/3, volgens eene mededeeling van Sal. Reinach ook voorkomt in een jonger zegel, dat zekere Ernest d'Acy (Douest d'Arq) zag in Picardië en dat het raadselachtige opschrift voerde: »*Sigill. mac ///andie. archih. vession.*»

De mededeeling trok aanstonds mijne aandacht en ik hoopte die te verduidelijken. De raadselachtige inscriptie meende ik te kunnen lezen als: *Sigillum Alexandri archid(iaconi) Suession(ensis)*, en ik hoopte ook wel te kunnen aanwijzen, hoe de zegelring van Zweder van Abcoude later was afgedwaald naar Frankrijk; immers Zweders nazaat Jan van Brederode is gesneuveld bij Avricourt. Ik schreef dus aan mijn ouden vriend, prof. E. Berger te Parijs, met verzoek mij te willen opgeven, of hem te Soissons een aartsdiaken Alexander bekend was en in welken tijd. Eerst thans ontving ik zijn antwoord, dat zéér bevredigend is. Het mij door hem toegezonden afgietsel van het zegel (dat helaas voor reproductie te onduidelijk is), vertoont het randschrift: »*Sigill. mag(istri) Andree archin. Suession*». Het zegel is dus nu terechtgebracht inderdaad te Soissons, maar bij een aartsdiaken Andreas; de emendatie *Mag. Andreas* ligt zeker nog meer voor de hand dan de mijne: Alexander. Prof. Six blijkt zich echter ook vergist te hebben, toen hij de gemme met Leda eerst in Frankrijk zocht en later bij Zweder van Abcoude: de aartsdiaken Andreas toch was integendeel een veel oudere voorganger van den heer van Abcoude, zelfs een tijdgenoot van den aan Prof. Six welbekenden Dirk van Brederode; want het Picardische zegel dagteekent van 1189. Hoe het uit Picardië hierheen gekomen is, blijft onzeker, maar ook van geen belang; de erfgenamen van den aartsdiaken zullen, toen het zegel van hun erflater volgens gewoonte vernietigd werd, den daarin geplaatsten antieken steen wel verkocht hebben.

S. MULLER Fz.

Personalia. — Benoemd zijn tot onder-directrice van het Stedelijk Museum te 's-Gravenhage Mej. I. C. E. Peelen, assistente aan het Rijks-Museum te Amsterdam, en tot assistente aan het Nederlandsch Museum te Amsterdam Mej. Dr. E. Neurdenburg.

DE ALGEMEENE VERGADERING TE LEEUWARDEN 4-6 JULI 1912.

Menigmaal hebben wij het geluk gehad onze bondsvergadering te houden in een vertrek, dat ons reeds dadelijk in de stemming brengen kon, maar zóó, als ditmaal, nu het

Groep van deelnemers aan de Algemeene Vergadering voor het Raadhuis te Leeuwarden.

1. J. A. Frederiks.	6. F. A. Hoefler.	12. Mr. Dr. J. C. Overvoorde.	18. Dr. C. Hofstede de Groot.
2. H. Th. Gerritsen.	7. Mevr. Overvoorde.	13. Dr. Jan Kalf.	19. A. W. Weissmann.
3. J. Gimberg.	8. Jkvr. C. Engelen.	14. G. J. Honig.	20. W. C. Hofkamp.
4. Dr. E. Wiersum.	9. J. Croockewit W.A.zn.	15. Mr. L. G. N. Bouricius.	
5. Mej. R. Visscher.	10. Mr. J. A. N. Patyn.	16. Baron v. Welderen Rengers.	
5a. Mr. P. C. J. A. Boeles.	11. Dr. H. E. van Gelder.	17. Prof. Dr. J. Huizinga.	

Poptaslot te Marssum voor ons beschikbaar was, hadden wij het toch nog wel niet getroffen. Het stille dorp, het rustige hofje, de wandeling onder de langs het water groeiende boomen, en eindelijk het rijke slot zelf, waar alles voor ons openstond en te kijk was en waar wij ten laatste na de vergadering gelaafd en gespijzigd werden in de ruime kamers of wandelend in de rechte lanen van den breed aangelegden tuin — dat alles zette de bondsdagen in op de allervoortreffelijkste wijze.

Nadat de voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, den voogden van het Popta-gasthuis dank had gezegd voor de gelegenheid, om gasthuis en slot te bezichtigen en in het bijzonder den heer Buma voor diens geleide, opende hij de vergadering met het houden van de hierachter afgedrukte redevoering, welke zeer werd toegejuicht. Het verslag van den secretaris — mede hierachter in extenso opgenomen — werd goedgekeurd, zooals ook de rekening en verantwoording van den penningmeester, op voorstel van de commissie met het nazien daarvan belast. In die commissie werden voor het volgend jaar verkozen de heeren Dr. Hofstede de Groot en Mr. Beets. Besloten werd, dat de volgende jaarvergadering te Haarlem zal worden gehouden.

De periodiek aftredende bestuursleden, de heeren F. A. Hoefer en Dr. W. Vogelsang, zijn bij acclamatie herkozen. De heer Mr. Dr. J. C. Overvoorde blijft voorzitter. In de redactie van het Bulletin is de secretaris, de heer Dr. H. E. van Gelder, benoemd.

Dan is nogmaals het woord aan den voorzitter, die eenige mededeelingen doet over de Nederlandsche monumenten in Nederlandsch-Indië. Na eene korte inleiding staat hij achtereenvolgens stil bij de grootere forten te Makassar, Ambon, Banda, de vestingwerken op de eilanden bij Batavia, de kleinere forten en de verschillende benting op de kleine plaatsen in de Molukken, die een interessant beeld geven van den ouden vestingbouw en herinneren aan de moedige daden der verdedigers. Dan volgen de openbare gebouwen, zooals het stadhuis te Batavia en de geweewinkel te Samarang, en de particuliere huizen, in het bijzonder te Batavia, Soerabaja en Samarang. Ook noemt spreker de, meestal eenvoudige, kerken en het kerkzilver, de rijkgesneden zerken e. m. a.

Aan monumenten ginds dus geen gebrek, doch de toestand, waarin zij verkeerden, is dikwijls allerbedroevendst, voornamelijk door het totaal gebrek aan belangstelling bij vroegere besturen. Spoedig ingrijpen is noodzakelijk. Maar daartoe moet er belangstelling voor worden gewekt. Vooral in Indië kan reeds veel worden bereikt, als van hooger hand belangstelling wordt getoond, ook door het brengen van een klein financieel offer. De inlandsche bevolking is zelf zoo aan oude familiezaken gehecht, dat zij zeker zal medewerken. Spreker hoopt later de resultaten van zijn tocht, waarop ook Zuid-Afrika, Britsch-Indië, Birma, Malakka en Japan bezocht werden, uitvoerig te bewerken.

Reeds nu heeft de gouverneur-generaal, naar aanleiding van het aan Z.Exc. door spreker uitgebrachte rapport, bericht, dat voorloopig maatregelen zijn genomen om verder verval der monumenten te voorkomen en dat het in zijn voornemen ligt om de blijvende zorg daarvoor op te dragen aan den, ter vervanging van de commissie voor de Hindoe-monumenten, nieuw in te stellen oudheidkundigen dienst. Het is thans gewenscht, dat ook van Holland uit belangstelling worde getoond en op snel handelen worde aangedrongen.

De heer Hoefer bedankt den voorzitter voor diens mededeelingen en wenscht hem alle succes met dezen arbeid toe, die 's Bonds volle sympathie heeft, wat hij met de daad zal toonen. Men heeft jegens Insulinde op dit gebied den plicht verzaakt en dat verzuim dient hersteld te worden. (Applaus).

Bij de rondvraag brengt de heer Dr. Kalf onder de aandacht, ten eerste dat de

minister ten onrechte van een monumentenwet groote kosten verwacht. Integendeel. Zonder dat daarvoor meer van 's rijks financiën wordt gevegd, alléén door een andere manier van het budget te besteden, kan ook in dit opzicht aan de wenschen van den Oudheidkundigen Bond worden tegemoet gekomen, en hij zou wenschen dat daarop nog eens de aandacht gevestigd werd. In de tweede plaats meende hij — hij noemt o.a. de muurschilderingen in de kerk te Zutphen — dat er eens een einde moest komen aan het restaureeren zonder eenige verantwoordelijkheid. Er worde een commissie benoemd, die een onderzoek ter plaatse instelt, de resultaten mededeelt en eventueele misstanden ter kennis van de regeering brengt.

Op advies van den voorzitter is de regeling van beide aangelegenheden aan het bestuur toevertrouwd¹⁾, evenals de nadere overweging van een door den heer Mr. de Vries van Doesburgh in de vergadering gebracht denkbeeld, om het daarheen te leiden, dat van kunstwaardige oudheden geen personeele belasting wordt geheven, wijl die belasting voor vele familiën het behouden der voorwerpen bezwaarlijk maakt, hetgeen tot schade van land en volk moet leiden.

Nadat de heer Buma den voorzitter dank heeft gezegd voor de hartelijke woorden, straks tot de voogden van het Popta-gasthuis gericht, wordt de vergadering gesloten.

Vrijdagmorgen om 10 uur werden de Bondsleden officieel ten stadhuize ontvangen. De vlag stond op den toren. De vestibule was smaakvol met planten versierd. Eerst is van het gezelschap, staande vóór de deur van het stadhuis, een kiekje genomen, hierbij gereproduceerd, en daarna begaf men zich naar de raadzaal, waar de ontvangst in aanwezigheid van vele raadsleden en den gemeente-secretaris plaats had.

De heer Mr. J. A. N. Patijn, burgemeester en voorzitter der commissie van ontvangst, voerde daarbij het woord. Hij heette namens het gemeentebestuur den Bond welkom, de verzekering gevende, dat zijn tegenwoordigheid op hoogen prijs wordt gesteld. Wij verheugen ons, zoo ongeveer ging spreker voort, in ons midden te zien een gezelschap van wetenschappelijk ontwikkelde mannen en vrouwen, wier namen ons grootendeels bekend zijn en aan wier oordeel wij ons veel gelegen laten liggen. Met genoegen en vertrouwen durven we onze stad laten zien, omdat zij veel schoons, ook uit oudheidkundig oogpunt, bevat. Wij waardeeren het, dat gij eenige van uwe kostbare uren ter bestudeering daarvan wilt geven. Wel blijkt, dat zij, die de stad bestudeeren, daarop een eenigszins anderen blik hebben dan zij, die haar besturen. Misschien zullen sommige gedeelten bij u meer genade vinden dan bij ons en waar wij ons verheugen in ruime verkeerswegen, zult gij misschien denken aan het gedempte grachtje. Of alle veranderingen verbeteringen zijn, zou ik in uw midden niet gaarne beweren; immers, wij kunnen het u nooit geheel naar den zin maken; gij beschouwt het verleden, wij het heden en de toekomst; maar als gij uw taak ernstig opvat, dan behoeft tusschen ons en u geen kloof te bestaan. De wetenschap kan voor het tegenwoordig en toekomstig geslacht van groot nut zijn en wij kunnen ons

1) In zake de gewelfschilderingen te Zutphen werd 19 Juli aan Kerkvoogden een schrijven gezonden, waarop, ook na eene herinnering eraan, tot heden geen antwoord mocht ontvangen worden.

niet losmaken van uwe studie, hebben voortdurend uwe voorlichting noodig: de talrijke voortreffelijke nota's van onzen archivaris zijn daar, om het te bewijzen. Den tijd, dat men te kort schoot aan zorg en eerbied voor het verledene, hebben wij ook te Leeuwarden gekend; ook hier heeft men duchtig huis gehouden, maar gelukkig is dat tijdperk reeds lang afgesloten. Als voorbeeld kunnen wij u onze Oldehove toonen, waarvan het bestaan, dank zij de hulp van den directeur der gemeentewerken, weer voor langen tijd verzekerd is.

Met vreugde onderwerpen we alles, wat onze stad voor schoons bezit, aan uw kennersblik, hopende dat u daarvan eene goede indruk moge bijblijven, tot herhaling van uw bezoek opwekkende.

Onze voorzitter beantwoordde deze toespraak. Bedankte in de eerste plaats voor de gastvrije ontvangst te Leeuwarden. Het is langen tijd geleden, zei spreker, dat men in Holland zich Friesland voorstelde als het land der uitgestrekte weiden en ruime vergezichten. Nu weten we, dat er ook prachtige bosschen zijn (Gaasterland b.v.), tal van steden en dorpen en schilderachtige plaatsen, waar veel schoons van ouden oorsprong onze bewondering wekt (Sneek, Bolsward, Franeker b.v.). Dat leidde tot het besluit, om kennis met dit schoone land en zijn hoofdstad te maken, waar zooveel wordt gedaan om te behouden, wat nog te behouden is. De vorige spreker releveerde zelf, wat men had verricht, om den Oldehove voor het nageslacht te bewaren. Zeker is er wel een tijd geweest, dat men de waarde van dien steenklomp in Friesland in twijfel heeft getrokken; maar die tijd is voorbij en onder de auspiciën van het Friesch Genootschap is in deze provincie een belangstelling voor oudheidkundige voorwerpen en monumenten gewekt, die benijdenswaardig mag heeten.

Het oude Holland is dikwijls naar Friesland gekomen, om het te veroveren en de Hollanders hebben ook ondervonden, dat de Friezen als één man pal stonden, als men hun vrijheid bedreigde. Wij, zei spreker, bedreigen uwe vrijheid niet, maar zijn wel met veroveringsplannen gekomen, namelijk, om belangstelling gaande te maken voor ons streven en onzen Bond. In het noorden heeft men te lang een afzonderlijke plaats ingenomen, waardoor men dikwijls minder gevoelde voor wat er belangrijks in de andere gedeelten van het land is te vinden. Men moet het betreuren, dat op onze bijeenkomsten dikwijls zoo weinigen uit het noorden worden aangetroffen, en deze kennismaking moge er toe leiden, dat daarin een verandering ten goede kome. Daarna werd de eerewijn aangeboden.

Onder de uitnemende leiding van de heeren Boeles en Hofkamp bracht men daarna een bezoek aan de Oranjezaal in het voormalige Stadhoudershof, aan het Oud-Princessehof in de Grootte Kerkstraat, de Oldehove, de Oude Waag, de Kanselarij en het Friesch Museum, waar speciaal eene uitstalling van terpvondsten was gereedgemaakt.

Het gezelschap lunchte in hotel »De Phoenix» en begaf zich in den namiddag met een extra-tram naar Franeker, ter bezichtiging van de Sint-Maartenskerk (grafzerken, pilaarschilderingen), het Martenahuis, het stadhuis, het planetarium en oude gevels aldaar.

Nadat men met een extra-tram te Leeuwarden was teruggekomen, ging men in het hotel Doelen aan tafel.

Na afloop van den maaltijd begaf men zich naar den Prinsentuin, waar een concert werd aangeboden.

Zaterdagmorgen ontmoetten nog ruim 25 Bondsleden elkaar om 8.40 u. weer aan het spoorwegstation. Zij vertrokken met de lokaalspoor naar Ferwerd en bezichtigden er onder geleide en voorlichting van de heeren Mr. P. C. J. A. Boeles en Wiersma de afgraving van de zeer groote terp, alsmede de merkwaardige kerk. Die terpbezichtiging was te meer van belang, omdat juist een dezer dagen uit de bovenste deklaag van die hoogte twee lijken zijn opgegraven, die, naar de in de nabijheid gevonden voorwerpen — een glazen beker, een urn en een ijzeren zwaard — te oordeelen, ongetwijfeld uit omstreeks de 8^e eeuw moeten dateeren.

Met den trein van 11.38 v. m. kwamen wij weer te Leeuwarden terug, zoodat wij in den loop van den dag onze woonplaatsen weder konden bereiken, voldaan over het genotene en bovenal erkentelijk voor de wijze, waarop wij waren ontvangen en voor de uitstekende organisatie, waarvoor de Commissie alle lof toekomt. v. G.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER OP DE
JAARVERGADERING, 4 JULI 1912.

Mijne Heeren!

Een hartelijk welkom in de Friesche hoofdstad aan U allen, die uit alle deelen van het vaderland hierheen zijt gekomen, om deel te nemen aan deze bijeenkomst, en die daarmede Uwe belangstelling toont in het streven van den Bond. Wij hebben U ditmaal verder dan gewoonlijk geroepen uit het centrum van het land, waar het grootste gedeelte van de bondsleden gevestigd is, doch wij vertrouwen, dat gij den meerderen afstand niet zult betreuren bij een blik op het ruim voorziene programma, dat de commissie van ontvangst met groote toewijding voor deze bijeenkomst heeft ontworpen.

Vergunt mij, om, voordat ik aan den secretaris het woord verleen voor het verslag van de belangrijkste gebeurtenissen, die meer in het bijzonder den Bond betreffen, een oogenblik met U stil te staan bij het voornaamste, wat op oudheidkundig gebied in het algemeen uit het afgelopen jaar te vermelden valt. Ik zal mij hierbij beperken tot den tijd, dien ik zelf in het vaderland doorbracht, na de terugkomst van mijn onderzoekings-tocht in verre gewesten naar de herinneringen aan den Nederlandschen stam in de oude vestigingen van de V. O. C.

Er zijn verschillende teekenen van een opgewekt leven op oudheidkundig gebied en de verslagen van vereenigingen en musea zijn over het algemeen bemoedigend. Alleen doet het steeds hooger stijgen van de prijzen voor goede kunst het moeilijk worden om met de beperkte middelen, die op kalmer prijzen berekend zijn, steeds de gewenschte aanwinsten te veroveren. Dankbaar mag hierbij vermeld worden de steun, die zoo dikwijls door de vereeniging Rembrandt werd verleend, en niet genoeg kan voor die

nuttige vereeniging een beroep gedaan worden op veler medewerking. Hoe mild echter Rembrandt fondsen beschikbaar stelt voor belangrijke aankopen, slechts bij hooge uitzondering kan die vereeniging anders dan door voorschotten helpen. Er wordt dus slechts een uitstel van betaling verkregen — reeds belangrijk, omdat hierdoor alleen aankoop mogelijk is — doch daarna bezwaart de last van aflossing dubbel de toch reeds zoo beperkte budgetten der musea.

Het is daarom mijns inziens meer dan tijd om te trachten de budgetten der voornaamste musea zelf meer in overeenstemming te brengen met de gewijzigde omstandigheden.

Het aantal der reeds bestaande musea werd dit jaar met twee vermeerderd: te Arnhem werd eene vereeniging gesticht tot het oprichten van een openlucht-museum en te Gorinchem werd in het fraai gerestaureerde huis »Dit is in Bethelëm» een plaatselijk museum geopend. Beide malen was hierbij de Bond door zijnen voorzitter vertegenwoordigd. De Bond toonde verder zijn belangstelling in de musea door de wintervergadering te Utrecht, die geheel aan het doel en de inrichting der plaatselijke verzamelingen was gewijd.

De strijd voor het behoud van monumenten eischte dit jaar minder een optreden in het openbaar, al werd in stilte meer gedaan, dan uit de berichten in de pers blijkt. Vele malen toch kon door stille medewerking een resultaat worden verkregen of voorbereid, waar eene meer luidruchtige actie slechts had kunnen schaden. Het is daarom zeer gewenscht, dat ook op dit punt meer eenheid kome, opdat niet de eene vereeniging met de beste bedoelingen bederve, wat eene andere met veel moeite in de goede richting bracht. Met volle instemming sloot het Bestuur zich aan bij het van eenige bouwkundige vereenigingen uitgegaan verzoek aan Heemschut, om niet zonder ruggespraak met de aangesloten vereenigingen te handelen. Deze toch zijn gewoonlijk het best bekend met het juiste oogenblik om op te treden en met den besten weg, welke hierbij te volgen is.

Gedeeltelijk is het weinig in het openbaar optreden voor de monumenten een gelukkig teeken, omdat hierdoor wordt aangetoond, dat het verantwoordelijkheidsgevoel grooter wordt bij eigenaars en beheerders, zoodat minder snel aan elke opwelling van afbraakwoede wordt gehoor gegeven, doch somtijds voert dit ook weder tot een ander uiterste en tracht de van zijn booze daad bewuste slooper in stilte alles tegen den grond te gooien, voordat eenige poging tot behoud kan worden aangewend. Een droevig voorbeeld hiervan levert het jachtslot Poeldijk, alwaar in alle stilte het vernielingswerk werd voltooid, terwijl besprekingen werden gehouden over de middelen tot behoud van dit sierlijk gebouw. Dergelijke feiten bewijzen meer dan lange redevoeringen de noodzakelijkheid van eene wetgeving tot behoud der monumenten en met kracht dient de actie hiervoor te worden voortgezet. Gelukkig begint de noodzakelijkheid van een wet meer en meer te worden gevoeld en met genoegen mogen wij hier vermelden, dat ook in academische kringen de aandacht hierop wordt gevestigd, getuige de stellingen door Mr. W. J. van Balen kortgeleden in zijn proefschrift verdedigd, welke ook in de laatste aflevering van het Bulletin zijn afgedrukt.

Willen de pogingen van den Bond op dit gebied van invloed zijn, dan is, meer dan nu, samenwerking tusschen alle belangstellenden, en in de eerste plaats van leden en corresponderende leden van den Bond vereischt, van wie een krachtiger medeleven mag verwacht worden, dan thans reeds tot uiting komt. Het moest onmogelijk zijn, dat, gelijk nu nog wel gebeurt, het bestuur eerst door berichten in de pers opmerkzaam gemaakt wordt op dreigende gevaren, niettegenstaande verschillende corresponderende leden nabij het bedreigde bouwwerk gevestigd zijn. Alleen toch door tijdig bericht te ontvangen is het dikwijls mogelijk om den omvang van het gevaar te kennen en die maatregelen te nemen, die onder de gegeven omstandigheden kunnen strekken tot het afwenden of beperken hiervan.

Een belangrijke gebeurtenis op monumentengebied bracht het verschijnen van het eerste deel van de wetenschappelijke beschrijving der monumenten. Moge deze eersteling met niet al te lange tusschenpoozen door vele andere deelen gevolgd worden. Een woord van erkentelijkheid zij hier gebracht aan de Regeering, die een royale uitvoering van het werk mogelijk maakte, en aan den samensteller van dit deel, den Heer Dr. Jan Kalf, secretaris van de Rijkscommissie voor de monumenten.

Ten slotte past mij hier een woord van hulde aan onze gastheeren, de voogden van het Popta-gasthuis, die ons hunne keurig ingerichte zaal ter beschikking stelden, en aan de leden van de Commissie van ontvangst, die voor deze bijeenkomst een plan ontwierpen, vol afwisseling en vol bezienswaardigheden, dat voor ons het bezoek aan het Noorden onvergetelijk belooft te maken.

JAARVERSLAG 1911/12,

UITGEBRACHT DOOR DEN SECRETARIS VAN DEN NED. OUDHEIDK. BOND
OP DE JAARVERGADERING, 4 JULI 1912.

Dames en Heeren,

Er vallen na het openingswoord van den Voorzitter nog slechts feitelijke mededeelingen te doen, die u een denkbeeld mogen geven van hetgeen in het achter ons liggende jaar door den Oudheidkundigen Bond verricht is voor de verschillende belangen, volgens onze Statuten aan zijn zorgen toevertrouwd. Ook en allereerst hoe het den Bond zelf vergaan is.

In het *Bestuur* kwam weinig verandering. De vorige jaarvergadering herkoos de aftredende leden Overvoorde, Van Riemsdijk en Van Gelder, herkoos uit het Bestuur tot Voorzitter den heer Vogelsang, die deze benoeming echter slechts tot de wintervergadering aannemen wilde. Op deze, gehouden op 5 Maart, werd in zijn plaats tot Voorzitter Mr. Overvoorde benoemd. De overige functiën bleven op dezelfde wijze verdeeld.

Het aantal gewone leden verminderde met 2 tengevolge van het bedanken van

Dordrechts Museum en het overlijden van den heer S. Wigersma. Met een enkel woord gedenken wij diens verdiensten op het gebied der Nederlandsche penningkunde en voor de oudheidkunde van zijn gewest in het algemeen.

Het aantal werd daarentegen vergroot door de toetreding van het Arnhemsch Genootschap v. Oudheidkunde en den heer G. M. Kam van Nijmegen en is dus op het oude getal van 34 vereenigingen en 35 personen gebleven.

Het aantal corresponderende leden verminderde door het bedanken van een 10-tal, en het overlijden van niet minder dan 12 leden. Zonder op de verdiensten der anderen daarmede af te dingen betreuren wij zeker allen het verlies van Mr. Eysinga, Mr. Snouck Hurgronje, Mr. de Marez Oyens, Dr. Craandijk.

Gelukkig traden echter nieuwe krachten in de opengekomen plaatsen: 27 dames en heeren namen de benoeming tot corresponderende leden aan. Het aantal bedraagt dus nu 396. Veel, maar nog verre van genoeg. Het is misschien nuttig, vooral met het oog op een betere, meer straffe organisatie, op welke wenschelijkheid ik een vorig jaar meende te moeten wijzen, dat ik u een overzicht geef van de geografische verdeling onzer leden, corresponderende en gewone, de vereenigingen tusschen (), over de provincies en de groote steden:

Gelderland	49 (2),	waarvan 10 te Arnhem (2)
Noord-Brabant . . .	21 (2),	» 12 te 's Hertogenbosch (1)
Zuid-Holland . . .	110 (8),	» 15 te Rotterdam
		62 te 's-Gravenhage (3)
		16 te Leiden (2)
		4 te Dordrecht (2)
Noord-Holland . . .	87 (14),	» 46 te Amsterdam (7)
		11 te Haarlem (4)
Utrecht	27 (3),	» 16 te Utrecht (3)
Overijsel	16 (1),	» 5 te Zwolle (1)
Limburg	11 (1),	» 5 te Maastricht (1)
Groningen	13 (1),	» 11 te Groningen (1)
Friesland	11 (1),	» 8 te Leeuwarden (1)
Drenthe	3 (1),	» 3 te Assen (1)
Zeeland	7,	» 4 te Middelburg
Buiten Nederland .	41.	

Men ziet dus dat Zuid-Holland en Noord-Holland vrij behoorlijk vertegenwoordigd zijn, maar dat behalve Gelderland de overige provinciën nog zeer veel achter komen. Ook dat wij buiten de groote steden in elke provincie te weinig correspondenten hebben. Toch ligt juist op het platteland voor ons een rijke werkzaamheid. In de groote steden heeft men organisaties genoeg, die zelfstandig opkomen kunnen voor de plaatselijke oudheidkundige belangen, maar in onze vaak nog aan monumenten zoo rijke kleinere steden en dorpen is men meestal zonder leiding en dan doet men niets of doet men verkeerd. Ieder

onzer leden wekke daar belangstelling, en trachte ons dáár aansluiting te bezorgen.

Wat de actie van den Bond betreft kan vermeld worden, dat ten opzichte van monumentenbescherming in de eerste plaats gezorgd werd, dat ook dit jaar bij de behandeling der Staatsbegrooting de wenschelijkheid van een wettelijke bescherming werd betoogd. Des Ministers antwoord was niet gehéél onbevredigend.

Van de bedreigde monumenten was de Schoonhovensche kerk een onderwerp van bespreking op onze vorige jaarvergadering; de toen aangenomen motie werd door het bestuur ter kennis van Schoonhovens gemeenteraad gebracht. Zij heeft medegewerkt tot afwijzing van het misdadige plan tot afbraak.

Op voorstel van Heemschut besloten wij ons te wenden tot den Bisschop van 's Hertogenbosch ten bate van de kerk van Kuyk, ter wille eener nieuwe ter slooping gedoemd; wij werkten mede aan het behouden der Waag van Vlissingen. De verbouwing van de kerk van Halsteren tot raadhuis leek ons een experiment, dat in de gegeven omstandigheden waarschijnlijk het eenige middel tot behoud van den gevel bood; maar dat toch het karakter van het monument zelf te zeer aantastte om er onze medewerking aan te verleen.

Wij steunden op verzoek van Heemschut gaarne de pogingen in de Staten van Noord-Holland gedaan, om in die Provincie althans de ontsiering door reclame tegen te gaan. Zij hadden vrijwel het gewenschte resultaat.

Enkele correspondenten verwezen wij voor monumentenbescherming naar plaatselijke of gewestelijke vereenigingen, of waar hun zaak meer de algemeene schoonheid betrof naar Heemschut. Deze werkwijze biedt de meeste waarborgen voor een degelijk beoordeelen der noodzakelijkheid eener actie en het practisch voeren van deze indien noodig geacht.

Op een ander terrein, dat van het museum-beheer, hadden wij het druk. De zaak der budgetten, door ons verleden jaar behandeld en omtrent welke wij een aantal stellingen aannamen, die door het Bestuur aan den Minister ter overweging werden aangeboden, werd op ons aandringen dit jaar bij de behandeling der begrooting voor 1912 in de Tweede Kamer ter sprake gebracht. Men vindt de gewisselde opmerkingen afgedrukt in het Bulletin.

Naast de budgetten der rijksmusea werden de plaatselijke musea met al hunne belangen onderwerp van bespreking op onze vorige jaarvergadering. Daar bleek een commissoriale voorbereiding noodig, die het mogelijk maakte, dat op onze wintervergadering »de taak» der plaatselijke musea in een aantal stellingen nauwkeurig werd omljnd. Dezelfde commissie, bestaande uit de heeren: Boeles, Hofstede de Groot, Honig, Moes en Muller, bereidt nu de andere onderdeelen van het onderwerp voor een gezamenlijke behandeling voor en stelt ons dus in de gelegenheid op dit ten onzent nog zoo weinig systematisch bewerkt terrein een nuttig en noodzakelijk werk te verrichten.

Tenslotte poogden wij bij het conflict, gerezen tusschen den directeur van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid ons medelid den heer J. A. Frederiks en de Commissie van Bestuur van dat Museum, door instelling eener arbitrage-commissie bemiddelend op te treden. Men heeft in het »Bulletin» een uitvoerig verslag dezer pogingen en van hetgeen

er aanleiding toe gaf, kunnen lezen. Ik kan daarnaar dus verwijzen. Hier zij alleen met leedwezen vermeld, dat onze pogingen ten slotte faalden.

Over onze Commissies kan ik weinig nieuws mededeelen. Hare werkzaamheden vorderen geregeld, maar hare rapporten zijn nog niet spoedig te verwachten. Slechts van die voor de gebouwen der O. en W. Indische Compagnieën is de inlevering nog in 1912 mij in uitzicht gesteld.

Op onze uitgave van een »Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst», verscheen ook in 1911 een supplement over 1910, op even voortreffelijke wijze als het geheel bewerkt door den heer A. A. van Rijnbach.

Van ons Bulletin verscheen in dit jaar het gewone zestal afleveringen. In de Redactie, die overigens dezelfde leden: de heeren Beets, Martin en Vogelsang, tellen bleef, had in plaats van den heer Overvoorde voor het Bestuur de heer van Gelder zitting, tot dat, met den nieuwen jaargang, de eerste zijn plaats weder kon innemen. Er verschenen sedert de vorige jaarvergadering artikelen over onderwerpen op bijna elk gebied onzer werkzaamheid en van een groeiend aantal medewerkers, en zooals gewoonlijk werd weder onze jaarvergadering en hetgeen wij daarna zien en genieten zullen door eenige aan Leeuwarden en zijn omgeving gewijde ruim geïllustreerde artikelen voorbereid: mej. Visscher en Mr. Boeles waren zoo goed hun zeer gewaardeerde medewerking daarvoor te verleenen.

De Redactie kan tevreden zijn over den gang van zaken, en zij is het. Maar men bedenke: de royaal gehouden uitgave kost aan den Bond veel geld. Wil men daarmee op den bestaanden voet blijven doorgaan, dan is uitbreiding van het lezertal zeer gewenscht. Belangstelling wekken voor ons doel en werk zij dus ook daarom de, hopen wij, gaarne aanvaarde taak van elk onzer leden!

De Secretaris,
H. E. VAN GELDER.

AANWINSTEN NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Twee belangrijke voorbeelden van Italiaansche plastiek uit de 15de eeuw zijn onlangs in de verzameling gekomen: een marmeren kop van Johannes den Dooper en een bronzen figuur van de Fortuin. Deze laatste als geschenk van eenige vrienden van het Nederlandsch Museum.

De marmeren kop is als fragment te beschouwen van een volledig beeld op $\frac{3}{4}$ der natuurlijke grootte. Een klein tipje van den neus is met gips gerestaureerd. Dat de haren aan het achterhoofd onvoltooid zijn gelaten en dat daar ter plaatse een ijzeren dook is ingelaten, wijst er op, dat het beeld in een nis heeft gestaan.

Men kan het zeker niet genoeg betreuren, dat een zeer belangrijk werk gemutileerd is geworden; wij Nederlanders kunnen ons echter troosten met de overweging, dat, ware dit niet het geval, het monument zeker nooit in het museum zou zijn gekomen en het publiek niet in staat zou zijn het inzicht in eene zoo voorname kunstuiting, als die welke

thans er door vertegenwoordigd wordt, te verruimen. Buitendien, zooals dit fragment nu tentoongesteld is, als een op zich zelf staand kunstwerk, spreekt het zoo krachtig, dat men zich afvraagt of de volledige figuur wel dienzelfden verrassenden, pakkenden indruk zou teweeggebracht hebben.

Wij herkennen in dit kopje een volrijp produkt uit de eerste periode der renaissance, de zoogenaamde vroeg-renaissance, waarin het voelen reeds tot een weten verdiept is. Er is weinig meer van het spontane, van het toevallige dat wij bij Donatello in zoo hooge mate en zelfs nog bij Desiderio da Settignano en bij Mino da Fiesole vinden. Het marmer wil reeds kleine spierbewegingen met juistheid volgen, door getrouwheid van nabootsing het oppervlak als een huid doen werken. De beeldhouwer stelde zich niet meer tevreden eene impressie te bezorgen, maar vroeg reeds om een aandachtig bekijken, een waardeeren van onderdeelen. Hij heeft ook blijkbaar, meer dan de andere tijdgenooten, gezocht naar een klassiek schoon der vormen. Het geestige Florentijnsche type werd door zijn bijzonder inzicht reeds eenigszins omgezet.

Het valt ons niet moeilijk hier den naam van den maker te noemen. Met den Johannes den Dooper in het nationale museum te Florence voor oogen, kunnen wij dien van Benedetto da Maiano (1442—1497) nage-noeg met zekerheid opgeven. De vorm van het gezicht, van den mond en van de wenkbrauwen, maar ook de geheele bewerking van het marmer laten nauwelijks twijfel over. De Florentijnsche Johannes, die vroeger boven de deur in de groote ontvangzaal van het Palazzo Vecchio stond, werd in 1481 door Benedetto vervaardigd; omtrent denzelfden tijd zal ons marmer ontstaan zijn.

Ruim een tiental jaren later en reeds van een geheel anderen geest getuigende, moet het tweede voorwerp dat ik noemde, het bronzen beeld van de Fortuin (hoog M. 0.43), vervaardigd zijn. De houding der armen, het voorwerp dat zij in de rechterhand houdt, wijzen er op, dat de figuur in haar drentelenden gang een wapperend zeil moet medegevoerd hebben. Dit gebaar, zoowel als de naar voren waiende haren doen ons de Fortuna herkennen, de godin van wie de varenslui een gunstigen wind afsmeeken. Wat ons echter het meest opvalt, is de wijze waarop de gang der vrouw is uitgedrukt: het eenigszins voorovervallende van het lichaam en het doorbuigen der beide knieën. Als vrijstaand beeldhouwwerk zagen wij tot dusver in de Renaissance nog geen figuur in een dergelijk labiel evenwicht; in de klassieke oudheid komt het, naar ik meen, alleen op bas-reliefs voor. Wij staan inderdaad voor de uiting eener moderne gedachte die het er

Marmeren kop van Johannes den Dooper, toegeschreven aan Benedetto da Maiano.

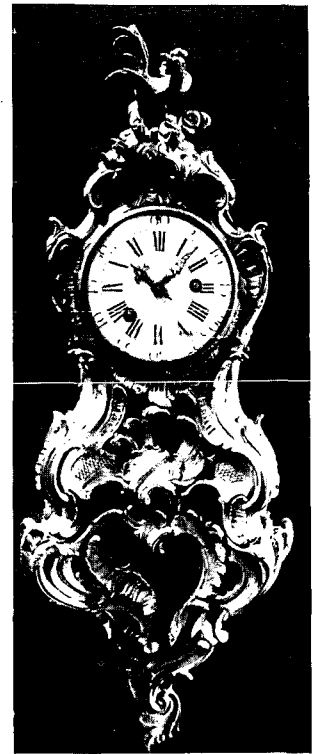
in het bijzonder om te doen is de beweging uit te drukken, en wij denken dan dadelijk aan het bedrijvige, vorschende genie van Leonardo da Vinci.

Dr. Bode heeft reeds in een zijner studiën, betreffende Leonardo als beeldhouwer, gewezen op de eigenaardig bewogen figuren die op een bas-relief in stucco voorkomen, bas-relief waarvan o. a. een exemplaar in het S. Kensington museum bekend is («Jahrbuch der Kön. Preussischen Kunstsammlungen» XXV, blz. 126). Sedert is dit stucco met meer recht aan Francesco di Giorgio, van Siena, toegeschreven. Maar Bodes opmerking blijft niet zonder waarde, wanneer men bedenkt, dat Francesco di Giorgio in de negentig jaren veel met Leonardo te Milaan verkeerde en dat deze twee eendere geesten zeker in gemeenschappelijke studie veel aan elkaar gehad zullen hebben. Ook op het stucco van Francesco vindt men naakte loopende figuren, welke die eigenaardige kniebuiging vertoonen.

Fortuna, vermoedelijk uit de school van Leonardo da Vinci.

bronggieter uit de omgeving van Leonardo, een leerling die zijn teekeningen bestudeerde en sterk onder zijn invloed stond, het model gevormd heeft. Vóór het verschijnen van Leonardo zie ik geen kunstenaar, die dit beeld kan geconcipieerd hebben. Ook zijn de vrij kras uitgesproken spiermassa's, de kleine borsten, het snelle verloop van de omtrekken, die meer energiek dan elegant zijn, onmogelijk te denken in de gevorderde 16de eeuw. En wanneer wij er dan ten slotte op letten, dat de gieting blijkbaar gedeeltelijk mislukt was, maar dat de kunstenaar zich toch de moeite gaf, door het inzetten en bijciseleeren der schouderbladen, dijen en kuiten, het brons genietbaar te maken, dan moeten wij tot de overtuiging komen, dat hij zijne eigen

Lodewijk XV pendule c. 1750.

schepping niet geringschatte en haar wenschte te bewaren. Voor ons zoovele getuigen van een waardevol atelier-gedoe, hetwelk wij ons gaarne denken in den op nieuws belusten, proeven nemenden kring van den grooten denker-kunstenaar.

Wij mogen ons, naar ik meen, gelukkig achten dit brons, dank zij de mildheid van eenige kunstvrienden, voor onze verzameling te hebben kunnen aankopen. Met de merkwaardige groep van den Pegasus uit het bloed van de Medusa ontspringende (zie »Bulletin" 1907, blz. 192) bezitten wij twee niet genoeg te waardeeren producten van het kunstzinnig streven waarin wij den oorspong van onzen eigen modernen geest herkennen.

Ook voor de verzameling meubelen hebben wij een aanwinst te boeken. Sedert lang ben ik zoekende geweest naar een meubel, commode of tafel, in den stijl van Lodewijk XV, met bronzen beslag, waar het kenmerkende asymetrische in het ornament goed uitkomt. Een dergelijk, zoowel deugdelijk als, wat prijs aangaat, bereikbaar meubel mocht ik tot dusver niet verwerven. Ik vond echter een pendule op console, met uurwerk van Fourier te Parijs, van verguld brons, zeer fraai geciseleerd, waarvan het vrije modelé, volstrekt asymetrisch, toch een volkomen evenwicht vertoont dat in al zijn rijkdom rustig aandoet.

De pendule zou ook zelfstandig kunnen gebruikt worden, is een in zich zelf gesloten geheel, maar het ornament van de console werkt niet te min sterk mede het aanzien van afheid van het geheel te bevorderen.

Het rocaille ornament wijst op een tijd dat ornamentisten als Juste-Aurèle Meissonnier, Thomas Germain en de gebroeders Slodtz zich hadden uitgesproken, zoodat wij de pendule omstreeks 1750 kunnen dateeren. Wij hebben hier voorzeker almée het beste, waarin de ornamentkunst, tot een maximum van vrijheid gekomen, zich heeft geopenbaard. Niet eenieder zal deze vrijheid van bewegingen kunnen verdragen, maar zijne waardeering zal toch wel niemand aan het gebonden evenwichtige in deze phantastische plastiek kunnen onthouden. De aesthetische beschaving, die zoo iets voortbracht, moet op eene voor ons nauwelijks te beseffen hoogte gestaan hebben.

A. PIT.

EEN ONBEKEND PORTRET VAN PRINS WILLEM II OP
9- OF 10-JARIGEN LEEFTIJD, GESCHILDERD DOOR DIENS LEERMEESTER
IN HET TEEKENEN PIETER QUAST.

In het belangrijke artikel van Dr. Abr. Bredius over Pieter Jansz. Quast (»Oud Holland" 1902, blz. 65—82) komt voor als bewijs, dat Quast wel de leermeester in het teekenen kan geweest zijn van Prins Willem II, een reproductie naar P. Quast A^o. 1639, waar de Prins in een vertrek staat te kijken naar het bok, bok, sta vast spel van zijn pages:

Siet hoe syn Hoocheyts Soon (een Prins vol van Couraigien)
Hem somwylen vermaectt Int springhen van syn Paigien.

Het zou niet overbodig geweest zijn als Dr. Bredius nog had vermeld, dat Quast (vermoedelijk in 1638) een portret te halverlijve, blootshoofds, in rijke kleeding, van den Prins heeft gemaakt, bekend door de gravure van C. van Queborn, vermeld in van Someren's portretcatalogus No. 280, en ook dat Quast in 1638 den Prins op het Buitenhof aan het hoofd zijner lijfwacht heeft afgebeeld, zooals de gravure beschreven door Fred. Muller, Nederlandsche Historieprenten, onder No. 1794, laat zien.

Bovendien heeft Quast den titel gemaakt voor: Algebra Ofte Nieuwe Stel-Regel van Johan Stampioen d'Jonghe Mathematicus. Toe ge Eijgent Zijn Hoogheyt den Prince van Orange A°. 1639. (Dit in opdracht van Stampioen, die Quast, zijnde beiden leermeester van Prins Willem II, heeft moeten kennen).

Portret van Prins Willem II door Pieter Quast.

Dat nu bepaald aangenomen kan worden, dat Quast den Prins tekenonderwijs heeft gegeven, bewijst het onbekende, onlangs in mijn bezit gekomen en hier gereproduceerde portret van den Prins (hoog 54 c.M. breed 42 c.M.), door Quast op een eiken paneel in sprekende kleuren geschilderd in 1636, hetzelfde jaar waarin hij volgens Dr. Corn. Hofstede de Groot zijn kleurigste schilderij »Soldaten in een keuken» maakte, welk schilderij zich bevindt op het slot Kronenburg.

Bij het zien van het portret vermoedde ik al dadelijk, dat, niettegenstaande de bijzondere wijze van voorstelling, de jeugdige persoon een lid van het Huis van Oranje moest zijn. De gelaatsuitdrukking deed mij denken aan de portretten van de dochtertjes van Prins Frederik Hendrik, gegraveerd door Corn. Visscher, naar Ger. van Honthorst, waarmede zij ook werkelijk zeer veel overeenkomst heeft. In mijn meening werd ik nog

versterkt doordien de roode baret, welke de Prins draagt, met een oranje veder versierd is en over de bloote borst, gedeeltelijk door een blauwen (door de oude vernislaag thans groen schijnenden) mantel bedekt, een kostbare keten hangt. Het monogram P. Q. (Pieter Quast) in den linkerbovenhoek bracht mij bovengenoemde prenten naar Pieter Quast in herinnering. De donkerbruine oogen en het bruine haar zijn tevens afdoende bewijzen, dat de voorgestelde Prins Willem van Oranje is. Een schilder, die den Prins met gedeeltelijk ontbloote borst heeft mogen schilderen, hem heel huiselijk een kolf in de hand gevende, heeft wel op een goeden voet moeten staan met Prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms, want zonder hunne toestemming zou Quast zulk een portret zeker niet gemaakt kunnen hebben.

Wie anders dus dan Pieter Quast zou den Prins teekenonderricht hebben gegeven? De Heer H. Ph. Gerritsen te 's-Gravenhage, die een album met 23 teekeningetjes meest naar ontwerpen van Pieter Quast door den Prins bezit (zie over deze teekeningen blz. 74 van het aangehaalde artikel van Dr. Bredius), is zoo welwillend geweest mij dit album toe te zenden om de teekeningetjes met het werk van Pieter Quast op het Rijksprentenkabinet te kunnen vergelijken. De teekeningen zijn gedaan zooals kinderen van dien leeftijd die gewoonlijk maken. Het is zeer lastig om in dergelijk jeugdwerk invloed van den leermeester te bespeuren.

In »Je Maintiendrai», een boek over Nassau en Oranje, staat tegenover het aardige briefje (medegedeeld door den directeur van het Koninklijk Huisarchief, Prof. Dr. F. J. L. Krämer), door den toen 10-jarigen Prins aan zijn vader in Maart 1637 geschreven, een portret van den jeugdigen briefschrijver op ongeveer 5-jarigen leeftijd door Anth. van Dijck. Ware toen dit schilderij van Quast A°. 1636 bekend geweest, dan zou het juist gepast hebben bij het hierbovengenoemde, eenige maanden later geschreven briefje, luidende:

Mijn Heer

Hoe vvel dat ick nu gheen suget en hebbe om aen V H te schrijven Jick (sic) hebbe niet vvillen late V H beuel nae te comen ende ick en vveet niet anders te segghen dan dat ick mij nu haest om mae (sic) het noortdeijnde te gaen rijden blijvende.

Mijn Heer

V. H. Onderdanigh en ghehoorsamen soon ende
dienaer Guillaume de Nassau d'Orange.

Het portret, dat hoogstwaarschijnlijk het best gelijkend is van de beeltenissen van den Prins op ongeveer 10-jarigen leeftijd is, nadat op verschillende plekjes de verf losgesprongen was, met zorg gerestaureerd.

J. PHILIP VAN DER KELLEN Dzn.

HET NIEUW AANGEKOCHTE FAMILIEPORTRET VAN DEN ADMIRAAL DE RUYTER.

Wij kennen thans het heele gezin van den beroemden zeeheld goed. Zwierig uitgedost zitten zij allen bij elkander in een lusthof naar den smaak van den tijd, waar eene pyramide verrijst en waar een steenen dolfijn op zijn rug een naakt kindje met een loftrumpet torst, zooals tamme dolfijnen dit omstreeks het jaar 1660 gewoon waren. Jonker Engel maakt zich gereed ter valkenjacht uit te trekken, en de dames en kinderen houden zich allerliefst bezig met bloemen en vruchten, heel elegant en in gedistingeerde houdingen.

Maar al dit fraais verblindt ons toch niet: wij zien er heel goed doorheen. De dikke hertogin-douairière op den stoel is, niettegenstaande haar waaier, gemakkelijk te

kennen als »la bonne femme, qui (kort voor de begrafenis van haren hertog) a faict une cheutte, comme elle estort occupée met hare blauwe voorschoot te droogen op hangen” en over wie Constantijn Huygens zich een weinig vroolijk maakt, omdat zij zich gêneerde 's prinsen vertegenwoordiger te ontvangen. En de zwierig in rose satijn uitgedoste jonge dames met de onwaarschijnlijke aristocratische handen herkennen wij ook heel goed: stellig zijn het heel goede meisjes, maar zij heeten zonder twijfel huiselijk Neeltje en Aaltje. Wij kunnen ook niet gelooven, dat jonker Engel heusch ter valkenjacht zal zijn uitgereden. En de held zelf, die zich (gewis ten verzoeke van zijne familieleden),

Familieportret van Admiraal De Ruyter door Jurriaen Jacobson.

toen hij later zijne ridderorde kreeg, die nog om den hals heeft laten hangen, ook hem herkennen wij wel, niettegenstaande zijn paradekostuum met zijden kousen en hooggehakte schoentjes. Want het is toch altijd onze oude »Bestevaer”, dien wij kennen van zijne gegraveerde portretten, flink en eerlijk, sterk en braaf, maar ruw en ongegeneerd, thuis op het dek van zijn schip, waarmee hij als matroos en later als kapitein nog ter koopvaardij was gevaren, en eigenlijk absoluut niet geneigd om op parade te zitten. Zóó zien wij hem ook op zijne geschilderde portretten, meestal het werk van wat burgerlijke tweederangskunstenaars: zes jaren nadat het heele gezin door Jurriaen Jacobson geschilderd was, poseerde het echtpaar nogmaals voor Hendrick Berckmans (ook geen ster van de eerste

grootte!) en wij herkennen ook daar weder de trekken van den ouden zeerob, een beetje hulpelooser, zooals dat gaat als men ouder wordt, maar toch nog met zijne ridderorde en zijn geslachtswapen. En moeder De Ruyter tegenover hem is met haar parelsnoer en haar waaier dan ook een beetje veranderd; zij is even gezet, maar de leeftijd heeft haar, de flinke matrone, wat gebogen, en zij ziet er nu wel eerwaardiger en aantrekkelijker uit.

Alleen bij groote uitzondering (ik vermoed dat het op bestelling van anderen was) heeft de held geposeerd voor deftige modeschilders, zooals Ferdinand Bol, die aan zijne eerlijke zeemanstronie een cachet wist te geven van heldhaftige voornaamheid, en die ook kans heeft gezien, om zijn zoon Engel om te tooveren in een heuschen jonker met een gedistingeerd en innemend uiterlijk. Maar dat was inderdaad toch heel niet echt: Engel de Ruyter heeft zich later op zijn buiten aan de Vecht wel wat voornaam ingericht, en hij heeft zich toen zelfs de weelde veroorloofd, om zich te doen portretteeren in het kostuum van een Romeinschen held, met een pruik op en met een helm met vederbos. Maar dat is hem ook slecht bekomen; want zijne flinke, maar burgerlijke, door de zee-lucht roodbruin getinte facie ziet ons in die vermomming toch wel heel zonderling aan. Niet ieder verstond als Ferdinand Bol de kunst, om zijne modellen te flatteeren zonder aan de gelijkenis al te veel afbreuk te doen: het zal den handigen artist geene wind-eieren hebben gelegd¹⁾!

Ziehier mijne indrukken van het familieportret der De Ruyter's. Maar voor deze ontboezeming zou ik toch geene gastvrijheid gevraagd hebben in het *Bulletin van den Oudheidkundigen Bond*, indien ik niet nog wat anders te zeggen had. Het is dit: de heer Van Riemsdijk heeft ons in een bijschrift in het verslag der vereeniging Rembrandt de personen op het familiestuk allen verklaard; maar ik geloof, dat hij in deze verklaring niet gelukkig is geweest. Hij volgt daarbij de verklaringen van den heer De Balbian Verster (in het nummer van »Eigen Haard" van 29 Juni l. l.), die wij, daar ze eenigszins toegelicht zijn, kunnen controleeren. Welnu, die verklaringen houd ik voor onjuist. Het spreekt, dunkt mij, van zelf, dat de hoofdgroeping van de schilderij deze was, dat tegenover de gemakkelijk gezeten ouders stond het éénige andere echtpaar in de familie: Cornelia de Ruyter met haren echtgenoot Jan de Witte. Deze positie schijnt natuurlijk en zij komt ook op andere dergelijke familiegroepen voor; maar zij wordt hier nog bevestigd door de omstandigheid, dat het zoontje van het paar, Cornelis de Witte, voor hen geplaatst is en zoo door hen aan de grootouders wordt voorgesteld. Het meisje in het midden, minder voornaam maar jeugdiger en zwieriger getoiletteerd, is dan natuurlijk de tweede dochter Alida. De heer De Balbian Verster weet »voor de (gewaande) afwezigheid van De Ruyter's eenigen schoonzoon De Witte eene verklaring te vinden", — heel eenvoudig: »hij is bij het vervaardigen van het schilderij waarschijnlijk buitenslands geweest en heeft dus niet kunnen poseeren." Dit is inderdaad vernuftig; maar ik weet toch voor de

1) Zie de hier en verder besproken portretten van de leden der familie De Ruyter gereproduceerd in »Eigen Haard", 1907 p. 164, 183, 185, 187 en 1912 p. 40, 41, 409.

afwezigheid van Alida's verloofde, den heer Schorer, twee nóg aannemelijker redenen aan te voeren. Zij is waarschijnlijk, toen de schilderij gemaakt werd, nog geheel niet verloofd geweest: eerst een jaar later toch is zij getrouwd. Men was ook (voorzichtigheidshalve!) niet gewoon, verloofden op te nemen in dergelijke familietafereelen. — Ook bij de bepaling van de beide jongens achter de grootouders schijnt mij de heer De Balbian Verster niet gelukkig te zijn geweest. Zelfs al geelk Jan van Gelder (wiens burgerlijke figuur wij kunnen zien op de schilderij van Lievens in het Rijksmuseum) niet zoo bijzonder op zijne moeder, dan toch zouden wij wel hebben kunnen begrijpen, dat zij en haar echtgenoot op het plechtige oogenblik, dat zij zich samen lieten vereeuwigen op het doek, liever zullen verkozen hebben, hunne eigene zonen bij zich te hebben dan hunne stiefzonen. — Het groepje op den voorgrond is duidelijk: het eenige kleinkind in de familie wordt door zijne beide jonge tantes naar de grootouders geleid. Het zijn de beide meisjes uit De Ruyter's derde huwelijk: de jong gestorven Anna en Margaretha, die de echtgenoot zou worden van Ds. Somer en die wij nog als volwassene herkennen (in het wit satijn met een parelsnoer!) op eene schilderij bij den heer Elias, waarop de dolfsijn ditmaal, zeer wel tersnede, een liefdegodje draagt.

Zoo is de nieuw verkregen schilderij, naar het mij voorkomt, verklaard: de groep schijnt nu veel duidelijker. De aankoop der schilderij scheen mij belangrijk genoeg, om voor die juistere verklaring hier eene plaats te vragen.

S. MULLER Fz.

DE SCHILDERKUNST IN DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST.

Neêrlands glorie is de schilderkunst. Zonder gevaar voor tegenspraak kan men zeggen, dat hare beteekenis verre opweegt tegen die van alle andere beeldende kunsten te samen. Wij zouden weinig of geen plaats innemen in het boek der wereldgeschiedenis der beeldende kunsten, indien wij niet onze schilderkunst en daarmede nauwverbonden de prentkunst gehad hadden.

Ik betwist in geenen deele het plaatselijk belang der overige kunsten. Ik wil niet het minste aan hunne geschiedkundige waarde voor ons eigen volk te kort doen. Maar toch meen ik voor de schilderkunst een eerste plaats te mogen vragen, waar het de beschrijving der Nederlandsche monumenten van kunst betreft. Wat moet een buitenstaander denken, indien hij ziet, dat de Nederlander zich als een der laatsten onder de beschaafde volkeren Europa's opmaakt, de gedenkteeken zijner kunst te beschrijven, en dat de schilderkunst daarbij in 't gedrang raakt? Moet hij niet denken: al dat andere, die beschrijving van bouw en beeldhouwkunst, van kunstnijverheid en wat dies meer zij, hoe voortreffelijk, hoe gewichtig en hoe belangwekkend ook, gaf ik U gaarne ten geschenke, indien ik slechts van U kreeg wat de *wereld* belang inboezemt, de nauwkeurige beschrijving Uwer schilderkunst.

Ten opzichte hiervan schiet het voor ons liggende eerste deel der Monumenten beschrijving¹⁾ wel eenigszins te kort.

Gelukkig handelt het over een gedeelte van ons land, dat in de schilderkunst geen rol van beteekenis heeft gespeeld. Het is daarom, dat ik er hier de aandacht op vestig. Immers de mogelijkheid bestaat, dat in de leemte voorzien wordt tegen den tijd, dat streken aan de beurt komen, waar de schilderkunst een grootere plaats inneemt.

Ik zal mijne meening met een aantal voorbeelden staven. Zij zijn alleen gemaakt met het boek vóór mij. Bij inspectie in locis zouden zij, naar ik vermoed, nog wel te vermeerderen zijn.

De teekeningen op blz. 28, 30, 34 naar het kasteel te Breda heeten in het onderschrift »vermoedelijk van Josua de Grave.» Dit is zeer voorzichtig uitgedrukt, maar wel wat al te voorzichtig. Voor zoover men van een niet gemerkt of niet op andere wijze volkomen zeker gedocumenteerd kunstwerk een attributie geven kan, kan men dit van deze teekeningen: zij zijn stellig van Josua de Grave, even zeker als bijv. de Saul en David van Rembrandt of het portret van Olycan van Frans Hals is. Ieder die iets van dezen karakteristieken teekenaar gezien heeft, moet hem terstond herkennen. Indien niet aan de wijze van teekenen dan toch reeds aan zijn eigenaardig handschrift op de teekening van blz. 28: »aen 't Casteel tot Breda, d. $\frac{9}{12}$ 1685.»

Plaat VIII draagt tot onderschrift: »De Groote Kerk te Breda naar eene teekening van 1630.»

Ook hier kan ieder, die niet geheel en al een vreemdeling is in de ontwikkeling onzer kunst en meer bepaaldelijk onzer architectuurschilderkunst, op den eersten blik zien, dat deze teekening met haar clair-obscur, hare sterk geprononceerde verdeeling van licht en schaduw, onmogelijk van 1630 kan zijn. Had men hier toen reeds oog voor gehad, dan ware het optreden van Rembrandt niet meer noodig geweest. — In werkelijkheid is deze, in bruine »Bisschops-inkt» uitgevoerde teekening, of het werk van Jan de Bisschop, of waarschijnlijker een copie daarnaar, bijv. door Rademaker. Tertium non datur.

Aan dezen Jan de Bisschop wordt op blz. 67 het geboortejaar 1646 en het sterfjaar 1686 gegeven, op voetspoor van Houbraken, die zelfs nog door Wurzbach wordt afgeschreven. Toch zijn er bijv. in Teijlers Museum teekeningen van 1651 en 1652 van hem, die dit geboortejaar onmogelijk maken, en kan men in den Katalogus dier verzameling lezen, dat hij in 1628 of '29 geboren werd, een feit, dat reeds gebleken is in 1875, toen het Leidsche studentenalbum werd uitgegeven. Immers de Bisschop was Advocaat en Mr. in de rechten; hij studeerde te Leiden en werd 12 Maart 1649 aldaar als student ingeschreven als »Johannes Episcopus Amstelodamensis» 20 jaar oud, jurist, dus tusschen 13 Maart 1628 en 12 Maart 1629 geboren.

Ook de opgave van zijn sterfjaar 1686 is glad mis. Sinds 1885, toen als bijlage bij Oud-Holland het dagboek van Constantijn Huygens verscheen, weten wij, dat

1) De voormalige Baronie van Breda door Jan Kalf.

6 Nov. 1671: »Obit Hagrae Bischoep suo merito amicus meus.» Over de vriendschap der Huygens'en met de Bisschop behoeft men slechts de Huygens-literatuur op te slaan. Er blijft dan geen twijfel over, of deze Bisschop was onze teekenaar.

Op bladzijde 157 wordt een portret van den stadhouder-koning Willem III in het Raadhuis te Breda afgebeeld. Merkwaardigerwijze is het den schrijver wèl bekend, dat dit »een copie is naar het origineel van G. Honthorst te Windsor of naar de prent van Queborne», maar verzuimt hij op te geven, dat het origineel en dus ook de copie niet Willem III, maar diens vader Willem II, voorstellen. Het origineel was in 1898 op de Oranje-Nassau-tentoonstelling te Amsterdam te zien en is in de Oranje Nassau Galerij, afb. 39, gereproduceerd. Bekend is ook de fraaie prent in kleuren van L. Saillier.

Op blz. 302 wordt een schilderij in de kerk te Rijsbergen afgebeeld en beschreven als een H. Avondmaal, terwijl het toch kennelijk Christus met de Emmausgangers is en wel de voorstelling, zooals die in 1611 door W. v. Swanenburg gegraveerd werd naar den Rubens, die zich volgens H. Hijmans thans op het altaar van de huiskapel van den hertog van Berwick en Alva te Madrid bevindt, doch in 1611 bij zekeren de Man te Delft (Max Rooses, Oeuvre n°. 342) te zien was.

Het op blz. 303 afgebeelde schilderij is een repliek of copie naar een zeer goed stuk van Honthorst in de verzameling van Sir Archibald Campbell te Garscube bij Glasgow.

Juni 1912.

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

Dr. Hofstede de Groot voert in zijn stukje eenen »buitenstaander» ten tooneele, wiens extravagante eenzijdigheid niet zonder beantwoording mag blijven. Ik geloof gaarne, dat er, helaas ook binnen onze grenzen, nog lieden bestaan, die zóó uitsluitend al hunne aandacht aan onze schilderkunst gaven, dat zij geen oog meer behielden voor onze architectuur en kunstnijverheid. Maar ook Dr. de Groot zal toch wel niet willen beweren, dat eene beschrijving van onze bouwwerken en onze gebruikskunst alleen door gelijktijdige behandeling onzer schilderkunst van universeel belang zou kunnen worden! En het schijnt zelfs naïef, te gelooven, dat de monumentenbeschrijving, gelijk die thans van Rijkswegen is ondernomen, geroepen of in staat zou zijn eene »nauwkeurige beschrijving van onze schilderkunst» te leveren! Deze monumentenbeschrijving toch heeft zich te bepalen tot hetgeen in Nederland aanwezig is en neemt niet op alwat in behoorlijk gecatalogiseerde verzamelingen bewaard wordt. Voor de schilderkunst is zij dus beperkt tot hetgeen in enkele kleine musea, in kerken, raadhuisen, gestichten en in onbeschreven particuliere verzamelingen voorkomt. En dit alles bij elkander, waarvan verreweg het meeste bovendien aan onze schilderkunst-specialisten allicht reeds bekend is, kan uit den aard der zaak zelfs geen flauw denkbeeld geven van de beteekenis onzer oude schilderkunst.

De »buitenstaander» van Dr. Hofstede de Groot vergt dan ook waarlijk het onmogelijke: op het gebied der schilderkunst kan de monumentenbeschrijving nooit meer aanbieden dan een betrekkelijk geringe aanvulling op reeds bestaande kennis.

Geheel anders echter is het met de architectuur gesteld. Hiervoor staat zoo goed

als het volledige materiaal binnen onze grenzen. En juist omdat onze bouwkunst zoo volkomen is verwaarloosd, ook door de jongere kunsthistorici, die in de geschiedenis onzer schilderkunst zoo voortreffelijk hebben gewerkt, juist daarom heeft de monumentenbeschrijving aan de bouwkunst — de kunst trouwens, die, om hare sociale beteekenis, voor de beschaving van een volk heel wat belangrijker is dan de schilderkunst — al hare aandacht te wijden. Voor de kunstnijverheid geldt ongeveer hetzelfde.

De monumentenbeschrijving zou dus een wetenschappelijk volkomen verantwoord en zeer belangrijk werk verrichten — ook al liet zij onze schilderkunst geheel ter zijde.

Na dit principieel verweer, kan ik Dr. Hofstede de Groot grif toestemmen, dat de Nederlandsche monumentenbeschrijving, nu zij de schilderkunst niet heeft buitengesloten, er slechts bij zou winnen, indien een geconfijt schilderijenkenner mede in haren dienst kon worden gesteld — al wil ik hiermede niet zeggen, dat de opmerkingen van mijnen criticus mij alle even overtuigend lijken.

Ten aanzien der levensjaren van Jan de Bisschop en de betiteling der schilderij te Rijsbergen geef ik hem gaarne gelijk. Zijne verwijzing naar Honthorst kan ik niet controleren, maar zij is een te toevallige wetenschap, dan dat zij voor zijn betoog veel zou beteekenen.

Voor het portret van Willem »III'' geloof ik, dat de verwijzing in den tekst naar het origineel en naar eenen catalogus, die den voorgestelde goed benoemt, den belangstellende voldoende op weg helpt, terwijl ik in het algemeen het vaststellen der identiteit van op portretten voorgestelde personen een onderwerp acht, waarmede de monumentenbeschrijving zich zoo min mogelijk heeft in te laten, daar het al te dikwijls — als in Breda voor de portretten der Van Bergen's — uitvoerige dissertaties zou vorderen.

Met zijn hoogdravend college naar aanleiding der »teekening van 1630'' slaat Dr. de Groot toch waarlijk al te ver door. Die teekening draagt het jaartal 1630, en het tertium, dat volgens den criticus ontbreekt, is dit, dat zij een in voordracht gemoderniseerde, latere copie is naar een origineel uit 1630, zoodat zij, gegeven als illustratie van den toestand der Bredasche kerk in ouden tijd, niet anders mocht worden aangehaald dan als dagteekenend uit 1630 niet naar den aard van hare artistieke opvatting, maar als document voor de geschiedenis van het aspect der kerk, moest zij worden gekenschetst.

Ook de opmerking over den maker der teekeningen van het kasteel te Breda kan ik niet beamen. Er is voor een »vermoedelijk'' bij de toeschrijving aan Josua de Grave alle reden, omdat Clotz teekeningen gemaakt heeft, die, zelfs in de wijze van plaatsing en het karakter van het handschrift, van het werk van De Grave niet te onderscheiden zijn. Hoe ongegrond de critiek op mijne »voorzichtigheid'' ten dezen is, moge daaruit blijken, dat een zoo voortreffelijk kenner onzer oude architectuur-teekenaars, als Victor de Stuers, de bedoelde teekeningen niet aan De Grave doch aan Clotz wilde toeschrijven!

Toch, ik herhaal het, al kan ik mij niet met al zijne opmerkingen vereenigen, ben ik met Dr. Hofstede de Groot van meening, dat de schilderkunst wel eenig gevaar loopt bij onze monumentenbeschrijving te kort te komen. Zelf heb ik mij nimmer als kenner

van schilderijen uitgegeven en, voor zoover dit binnen mijn bereik lag, heb ik mijne bescheidenheid op dit gebied getoond, door bij de beschrijving der eenige schilderijenverzameling van eenig belang, die ik in de Baronie ontmoette, de hulp van eenen specialist, Prof. Martin, in te roepen. Het zou m.i. dan ook een voordeel zijn, indien de schilderijen-kennis in de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving nog wat sterker vertegenwoordiging mocht vinden, dan bij de huidige samenstelling der commissie het geval is — en Dr. Hofstede de Groot heeft ongetwijfeld door zijne opmerkingen een zeer nuttige vingerwijzing gegeven in deze richting.

's-Gravenhage, 16 October 1912.

JAN KALF.

HOLLANDSCHE MONUMENTEN BUITEN EUROPA.

Aan het Jaarverslag van de Rijkscommissie voor de Monumenten is een verslag toegevoegd, uitgebracht door het lid der Commissie Mr. Dr. J. C. Overvoorde over zijn onderzoek naar de monumenten van nederlandschen oorsprong buiten Europa, waaraan wij, onder verwijzing naar het stuk zelf, het volgende ontleenen:

Den 6^{en} October 1910 was door Mr. O. met zijne echtgenoot de reis begonnen naar Kaapstad, waar zij den 30^{en} October aankwamen. Besloten werd eerst de naaste omgeving van Kaapstad (Wijnberg, Rondebosch enz.) te bewerken en daarna Malmesbury, de Paarl met Simondium, Dauphiné, Drakenstein en Franschhoek, Stellenbosch met Jonkershoek, de Bottelarij, Somerset West, Simonsstad en de bij deze plaatsen meer landwaarts in gelegen hoeven. Daarna werd Kaapstad in alle richtingen doorkruist.

Twee tentoonstellingen werden te Kaapstad aangetroffen één van photo's naar oude gebouwen en schilderachtige hoekjes uit het oudste gedeelte der Kaapkolonie. De tweede was gewijd aan de geschiedenis van Zuid-Afrika met een aantal historische herinneringen uit particulier bezit, welke anders moeilijk toegankelijk zouden zijn geweest.

Den 15de November vertrok men noordwaarts en bezocht Wellington, Tulbagh, Swellendam, George, Oudshoorn en Graaff Reinet, waarna men over Middelburg, Bloemfontein, Johannesburg en Pretoria, Lorenzo Marques bereikte, waar men den 30^{en} Nov. naar Goa inscheepte.

In Bloemfontein en Pretoria vond men nog enkele herinneringen in de plaatselijke musea.

In de Kolonie zelf zijn nog een vrij groot aantal huizen, hoeven en kerken bewaard, die een belangrijk veld voor studie leveren, en er bestaat eene groote belangstelling voor. Alleen voor de bescheiden oude dorpskerkjes dreigt eenig gevaar, waar behoefte ontstaat aan ruimere bedehuizen. In Tulbagh heeft men de gelukkige oplossing gevonden om het oude kerkgebouw te behouden voor vergaderingen en plaatselijke uitvoeringen.

Tot het behoud van een groot aantal oude gebouwen werkt ook mede de hechtheid der constructie en de aan land en klimaat meer aangepaste inrichting der gebouwen.

Terwijl het oude Batavia vrijwel als woonplaats door de Europeanen is verlaten en de groote koopmanshuizen aan de Kali Besar aldaar tot kantoren zijn ingericht, en de kleinere huizen thans slechts door Chineezzen of Arabieren worden bewoond, is de Zuid-Afrikaansche hoeve nog gebleven wat die oorspronkelijk was, terwijl alleen enkele zeer mooie hoeven tot landhuis zijn ingericht.

In Kaapstad zelf is in de latere jaren zeer veel veranderd en aan de oude Heerengracht, thans Adderleystreet, hebben de moderne gebouwen de oude huizen geheel verdrongen. Het stadsgezicht is daar geheel gewijzigd, doch in de bescheidener buurten vindt men nog allerlei voorbeelden van den ouden bouw. Het aantal vermindert echter ieder jaar.

De kerkhoven aan den Buitenkant zijn bestemd om te verdwijnen en verkeerden in droevigen toestand. De zerken stonden opgetast tegen den muur en met moeite gelukte het om althans van de meeste der daar nog aanwezige zerken de opschriften te verzamelen.

Den 25^{en} December werd voor de haven van Goa geankerd. De ruïnen van Vielha Goa boden een interessant punt van vergelijking tusschen de Portugeesche en de Hollandsche nederzettingen. Vervolgens werden de steden in het Noorden bezocht, waar, zooals te Surat, Broach, Baroda, Ahmedabad en Agra en in het Oosten te Bankipur, Chinsurah, Patna en Cassimbazar en te Dacca in Bengalen, vroeger faktorijen gevestigd waren. Het meer afgelegen Cambay werd niet bezocht, omdat daar geen resten van de Hollandsche nederzetting meer aanwezig waren.

Belangrijk is het verschil tusschen de herinneringen in het Noorden van Britsch-Indië en in de plaatsen aan de kusten in het Zuiden, waar geregelde nederzettingen gevormd werden. In het Noorden zijn het behalve enkele oude loges, die deels nog door inlanders gebouwd zijn en hiervan geheel het karakter vertoonen, in hoofdzaak de fraai bewerkte zerken en de merkwaardige, soms zeer sierlijke graftorens, die de herinnering levendig houden aan de oude glorie van den Hollandschen stam. Eigenaardig is, dat terwijl in Britsch-Indië deze grafteekens nog in een vrij groot aantal en op verschillende plaatsen worden aangetroffen, die in Ceylon en in onze eigene koloniën nagenoeg geheel ontbreken, niettegenstaande juist daar de hoogere ambtenaren leefden en hun laatste rustplaats vonden. Alleen te Rembang vindt men nog eenige grafmonumenten, die echter, evenals de verspreide monumenten te Bantam en te Japara, in zoo slechten toestand verkeerden, dat, als niet spoedig iets voor het behoud wordt gedaan, weldra ook de laatste restes hiervan zullen verdwenen zijn.

Van Calcutta uit werd een bezoek gebracht aan Birma, waar o. a. Rangoon, Syrian, Pegu en Mandalay werden bezocht en over andere plaatsen inlichtingen werden verzameld. Het resultaat hiervan beantwoordde niet aan de verwachtingen.

Belangrijker waren de resultaten van het bezoek aan de oude nederzettingen aan de kust van Coromandel en aan de kust van Malabar, waar op nagenoeg elke plaats, waar eenmaal Hollanders gevestigd waren, nog herinneringen worden aangetroffen van hun verblijf. Achtereenvolgens werden hier bezocht Viziapatam, Bimilipatam, Masulipatam,

Madras, Chingleput, Sadras, Pulicat, Cuddalore, Porto Novo, Tanjore, Negapatam, Cannanore, Cochin, Cranganore, Paliport, Quilon, Tangacherry en Tutucorin.

Plaatsen als Cochin, Tuticorin en Negapatam zijn nog vol van Hollandsche herinneringen; naast de ook hier belangrijke kerkhoven vindt men er verschillende huizen uit den Hollandschen tijd en de oude kerkjes prijken nog met rouwborden en versieringen. Voor de begraafplaatsen zij verwezen naar een art. van Mr. O. in dit Bulletin, 1911, blz. 105—108.

Na het bezoek aan de kustplaatsen vertrok men naar Ceylon waar de voornaamste plaatsen bezocht werden.

In Colombo zijn nog verschillende gebouwen uit den Hollandschen tijd aanwezig, doch in het centrum van de stad verdwijnen die meer en meer. De bekende kerk van Wolvendaal bij Colombo loopt geen gevaar, doch de garnizoenskerk wordt met afbraak bedreigd. Het Museum bevat eenige aardige Hollandsche herinneringen en in het belangrijk archief vindt men vele gegevens voor de koloniale geschiedenis.

Zeer belangrijk voor het onderzoek waren de kleinere steden op Ceylon, waar de gebouwen en oude forten in goeden toestand verkeerden. Minder gunstig is de toestand der begraafplaatsen, daar een algemeen toezicht ontbreekt en men soms in het onzekere verkeert over de vraag wie voor het onderhoud is aangewezen.

Na Ceylon in verschillende richtingen doorkruist te hebben vertrok men naar Padang.

In het oude gedeelte van Batavia is nog een rijk veld voor nasporingen, hoewel door gebrek aan belangstelling veel is verloren gegaan, dat zonder groote moeite te behouden ware geweest. Een belangrijke bron voor studie bieden de rijke verzamelingen van het Bataviaansch Genootschap, waaronder eene interessante collectie teekeningen met gezichten in de omgeving van Oud-Batavia.

Het bezoek aan Java werd onderbroken door een tocht naar de Molukken.

Uit een rapport aan den Gouv. Gen. door hem uitgebracht neemt Mr. O. enkele gedeelten in zijn verslag op. Hij toont erin aan hoe veel verloren gegaan moet zijn aan monumenten in verband met wat vroeger aanwezig was en met wat op voor de Compagnie minder belangrijke plaatsen buiten onze koloniën nog wordt aangetroffen, en dat veel hiervan verkeert in een toestand van verval, die bij meerdere zorg had voorkomen kunnen worden.

De soms onvoldoende constructie der monumenten zelf, de nadeelige invloeden van het tropisch klimaat en de vele aardbevingen hebben verder tot de verwoesting bijgedragen, doch de hoofdoorzaak hiervan is te zoeken in het totaal gebrek aan belangstelling bij vroegere besturen en particulieren. Van een voldoende zorg voor de monumenten is nooit sprake geweest en slechts is hier en daar sporadisch iets ten goede gedaan, waar een hooger ambtenaar iets meer voor de monumenten gevoelde.

Het Britsch bestuur blijkt de historische waarde dezer monumenten beter op prijs gesteld te hebben dan de stamgenooten van hen, aan wie deze monumenten herinneren. Zelfs zijn in de laatste jaren van overheidswege eenige historisch belangrijke forten en gebouwen gedeeltelijk vernield of beschadigd, of zijn plannen hiertoe bij de betrokken

besturen aanhangig gemaakt. Als voorbeelden hiervan en van andere ongewenschte toestanden noemt hij het volgende:

Te Macassar is het hoogstbelangrijk fort, het best bewaarde type van een krachtig kasteel met bijbehorende gebouwen, voor eenige jaren geschonden door het verlagen van een der buitenmuren met het doel om meer licht en lucht in een der troepenkwartieren aan te brengen. Thans is weder het verlagen van een stuk muur voorgesteld en is er overwogen om een der bastions af te breken, ten einde ruimte te vinden voor het bouwen van officierswoningen. Gelukkig schijnt voorloopig van dit plan afgezien te zijn.

Te Ambon is de landzijde van het fort Victoria op hoog bevel afgebroken. Het nog overgebleven gedeelte blijft ook in dezen verminkten staat een belangrijk fragment. Vier steenen met opschriften betreffende den bouw van gedeelten van het fort lagen rondom verspreid bij eene borstwering, in den vloer van een bijkeuken en in het militair hospitaal, waarheen de steen gesleept was om daar als haksteen dienst te doen. Deze steenen zijn later op verzoek van Mr. O. op eene geschikte plaats in een muur van het fort ingemetseld.

Te Banda is de landzijde van het fort Nassau afgebroken en van het hooger gelegen fort Belgica zijn de sierlijke hoektorens verwijderd. Het gezicht op dit fort is geheel bedorven door het ter beplanting uitgeven van erfjes tegen de hellingen.

Te Solo bestond het plan om een gedeelte van het fort af te breken om ruimte te vinden voor het bouwen van officierswoningen.

Te Ternate is het achterstuk van het fort reeds vernield en is het verdere vernielingswerk slechts gestaakt, omdat de muren nog zóó sterk waren, dat het afbreken te veel geld kostte. Te Menado had hetzelfde plaats en ligt een der bastions half in puin.

Te Loehoe op Ceram is een fortje, dat als richtpunt op de zeekaarten was vermeld, voor enkele jaren door de bevolking afgebroken, toen er behoefte bestond aan bouwmaterialen na een grooten brand.

Met zerken en grafteekens is soms met weinig piëteit gehandeld; de zerk van Coen is spoorloos verdwenen en die van Van Riebeeck, den stichter van de Kaapkolonie, lag voor eenige jaren als oprit van een erf in een straat in Oud Batavia. Thans is een fragment van de zerk geplaatst in het Museum van het Bataviaansch Genootschap. Op het kerkhof te Tanah-Abang bij Weltevreden waren twee uit de oude stad overgebrachte zerken met wapens niet terug te vinden; het bleek later, dat die gelegen hadden onder een hoop steenen en afval. Twee andere oude zerken lagen buiten het kerkhof aan den ingang van een stal.

Te Onrust verkeert het kerkhof in een droevigen staat van verval.

Te Bantam wordt jaarlijks een bedrag aan den regent betaald voor het onderhoud van inlandsche vorstengraven, doch twee grafteekens van Hollandsche hooge ambtenaren staan op het invallen, zonder dat iets gedaan wordt tot behoud.

Te Padang waren van het oude kerkhof nog slechts enkele steenen te midden van de dessa; een zerk van een aanzienlijk ambtenaar werd gebruikt voor het uitslaan van het waschgoed op de binnenplaats van eene Chineesche wasscherij.

Te Rembang verkeert het kerkhof, hetwelk speciaal belang ontleent aan de in

onze koloniën zoo zeldzame grafteekens, in allerdroevigsten toestand. Er werd verteld, dat er wel geld aanwezig was voor onderhoud, doch dat het kerkbestuur dit liever wenschte te gebruiken voor een modern hek aan het nieuwe kerkhof.

Ook een ander punt verdient aandacht. Op verschillende erven van residentshuizen en in magazijnen vindt men oudheden opgesteld, die aldaar gevaar opleveren voor beschadiging of verlies. Gewoonlijk zijn dit oudheden van Indischen oorsprong, doch ook enkele malen vond ik hierbij oudheden van Hollandschen oorsprong, o.a. te Menado een zeer goed bewaard en versierd kanon van 1612, waarschijnlijk het oudste van dit soort in Indië.

Het aantal nog behouden particuliere gebouwen uit den tijd der Compagnie is op sommige plaatsen betrekkelijk groot, doch jaarlijks vermindert dit aantal. Vooral te Batavia, Samarang en Soerabaja wordt veel gesloopt, waarvan het behoud wellicht moeilijk te verzekeren valt, doch waarvan het althans zeer gewenscht zoude zijn, dat tijdig vóór het afbreken goede afbeeldingen en opmetingen vervaardigd werden.

Voor de kerkelijke oudheden, zooals kerkzilver, koperen kronen, enz., bestaat bij de bezitters over het algemeen groote belangstelling, zoodat er minder gevaar bestaat, dat de kerkbesturen, gelijk in Nederland, niet bestand zouden blijken voor schijnbaar voordelige aanbiedingen van kooplustigen. Bij de Katholieken zijn uit den aard der zaak weinig oudheden, doch toch vindt men hieronder enkele belangrijke stukken.

Het zekerste middel om het behoud van voorwerpen uit het verleden te verzekeren is om de belangstelling hiervoor op te wekken. Dit kan in Indië reeds voor een deel geschieden door van hooger hand te toonen, dat in het behoud hiervan wordt belang gesteld. In Britsch Indië wordt van de plaatselijke besturen jaarlijks een rapport geëischt over den toestand der monumenten en de middelen tot behoud hiervan, speciaal van de grafteekens en zerken van Europeanen. Het resultaat hiervan is, dat elk jaar de toestand wordt nagegaan en dat deze over het algemeen zeer bevredigend is. Ook voor Nederlandsch Indië ware eene dergelijke maatregel gemakkelijk te treffen, aangezien er reeds eene bepaling bestaat, die aan de Hoofden van Gewestelijke besturen op de bezittingen buiten Java en Madoera het toezicht op de monumenten opdraagt, zij het ook dat in de praktijk van dit toezicht weinig blijkt ¹⁾.

Voor het onderhoud zoude op de begrooting een bedrag zijn uit te trekken, gelijk nu reeds bij de Hindoe oudheden geschiedt. Dit bedrag zoude betrekkelijk gering kunnen zijn, daar onder de Nederlandsche monumenten weinig groote of rijk versierde gebouwen voorkomen en hier slechts sprake kan zijn van middelen tot behoud van het bestaande en niet van verrekende restauraties. Aan de Regeering worde overgelaten om, na advies van deskundigen te beslissen welke monumenten jaarlijks voor eene bijdrage in aanmerking komen.

Voor de richtige uitvoering der middelen en het ingrijpen op het juiste oogenblik is het gewenscht om een algemeen toezicht te vormen, dat óf aan een technisch ambtenaar

1) Bijblad n°. 5867.

kan worden opgedragen of aan eene hiertoe te benoemen commissie. In dit laatste geval zoude kunnen overwogen worden om dit op te dragen aan de bestaande commissie voor de Hindoe monumenten, nadat hieraan een of meer leden waren toegevoegd, die met dit gedeelte der monumentenzorg meer vertrouwd te achten zijn. Aan dit toezicht waren te verbinden het advies over voorgenomen verbouwingen van monumenten.

Ten slotte worde voorgeschreven, dat geen openbare of onder Staatstoezicht staande gebouwen, behoorende tot de monumenten, mogen worden gewijzigd of gesloopt, dan na voorafgaand advies van het genoemde toezicht. Niet steeds is een monument te behouden en aan de Regeering in Indië moet de beslissing blijven. Het verplicht stellen van een advies kan hierbij echter een waarborg geven, dat niet dan in geval van dringende noodzakelijkheid in strijd zal gehandeld worden met de belangen der monumenten.

In het algemeen ware het gewenscht eene dergelijke bepaling ook te kunnen maken voor de monumenten in particulier bezit; in hoeverre dit echter in Indië uitvoerbaar is moet hier buiten beschouwing blijven.

In de gevallen, dat het behoud niet is te verzekeren, is het ten zeerste gewenscht om althans tijdig vóór het afbreken opmetingen en photographieën te doen vervaardigen. Ook het bijeenbrengen van gegevens over niet bedreigde gebouwen enz. verdient aanbeveling.

Ten opzichte van roerende goederen in particulier bezit zal het steeds moeilijk zijn om speciale bepalingen te maken en zelfs de strenge Italiaansche wetgeving op dit punt bleek in de praktijk onvoldoende. Langs administratieve weg kan echter veel gedaan worden tot behoud van de roerende goederen, die in het bezit zijn van de lagere besturen. Mr. O. vestigt hierbij in het bijzonder de aandacht op de bezittingen der vereenigingen Orisiwa en Orilima, waaronder hij op Banda en Lonthor hoogstmerkwaardige voorwerpen aantrof. Gevaar voor vervreemding bestaat daarbij niet, daar de vereenigingen de oude zaken hoog in eere houden. Het valt echter te betwijfelen of de maatregelen tot behoud steeds de meest praktische zijn en daarbij ware eenige voorlichting niet ongewenscht.

Van de inlandsche bevolking dreigt over het algemeen weinig gevaar voor de monumenten. De inlanders houden de oude familiezaken in eere en toonen hiervoor gewoonlijk meer hart dan de Europeanen. Mr. O's indruk was, dat op de meerverwijderde plaatsen, waar slechts nog enkele fortruïnes behouden bleven, de inlandsche bevolking zelf, zonder kosten voor het gouvernement, wel bereid zoude zijn om de instandhouding hiervan te helpen verzekeren, wanneer slechts van hooger hand getoond werd, dat op het behoud hiervan werd prijs gesteld.

Den 29^{en} Juni 1911 vertrok men van Batavia naar Singapore, waar enkele Hollandsche herinneringen in het Museum zijn, en vandaar naar Malacca, waar nog verschillende belangrijke gegevens werden aangetroffen. De terugreis werd gemaakt over Formosa en Japan. Op het eerst voor de Hollandsche kolonisatie zoo belangrijk en veelbelovend eiland bezocht men Amping, Tamsui, Taiwan en Keelung; wat hier nog van Hollandsche herinneringen werd aangetroffen bleef echter beneden de verwachting.

Op de Japansche eilanden zelf waren nog Hollandsche zaken te Nagasaki en Inasa, te Kakagawa, Shizuoka, Nikko en Tokio. Het bleek, dat voor de weinige herinneringen in Japan over het algemeen goed werd zorg gedragen.

De resultaten van zijn onderzoek hoopt Mr. O. later uitvoerig te kunnen bewerken en het ligt in zijn voornemen om hierover een uitvoerig en geïllustreerd werk te doen verschijnen. De voorbereiding voor dit werk zal echter nog veel tijd en uitgebreide studie vereischen en het is thans nog onmogelijk reeds bij benadering te bepalen wanneer dit werk kan gereed zijn.

DE TWAALFDE »DENKMALPFLEGETAG» TE HALBERSTADT.

In een nieuwe, zijn derde, phase kwam het Duitsche monumentenzorg-congres ditmaal voor het eerst bijeen. Voortgekomen uit den »Historikertag», de jaarvergadering van den »Gesamtverein» der Duitsche geschied- en oudheidkundige vereenigingen, placht het congres aanvankelijk in dezelfde plaats als deze, en onmiddellijk daarna, te vergaderen — zooals de Archivarissenvereeniging en de Oudheidkundige Bond bij ons, het nog gewoonlijk doen. Toen kwam de Heimatschutzbeweging op, en daar haar streven in vele opzichten met de monumentenzorg verwant is, lag het voor de hand, dat zij hare jaarvergadering met den Denkmalpflegetag liet samenvallen. Maar langzamerhand bleek de vereeniging van die op zichzelf reeds talrijke corporaties toch ook haar bezwaren te hebben. Toen de historici besloten in 1910 te Posen te vergaderen, scheen het de vraag of die stad wel aan zóóvele vreemden tegelijk herberging kon verschaffen, en daarenboven benam het feit, dat een der belangrijkste monumenten van Posen, het Raadhuis, toen juist in herstelling en dus slecht te bezichtigen was, aan de Denkmalpfleger den lust daarheen te gaan. Afgescheiden van den Historikertag, vergaderden toen het congres voor monumentenzorg en de bond Heimatschutz gelijktijdig en gezamenlijk te Danzig. En om te verzekeren, dat ook ieders afzonderlijk doel voortaan op de jaarlijksche bijeenkomst behoorlijk tot zijn recht zou komen, spraken zij af, dat in het vervolg het eene jaar eene gemeenschappelijke vergadering — Gemeinsame Tagung für Denkmalspflege und Heimatschutz — zou plaats vinden, terwijl het andere jaar iederè partij afzonderlijk zou samenkomen. Verleden jaar had de eerste van die gezamenlijke bijeenkomsten te Salzburg plaats, dit jaar vergaderde de bond Heimatschutz zelfstandig, en kwam de Denkmalpflegetag 18 September in Halberstadt bijeen.

Wie bevreesd mocht zijn geweest, dat de Denkmalpflegetag, thans overgelaten aan zichzelf alleen, niet voldoende belangstelling zou vinden, is door den uitslag gerustgesteld, want meer dan driehonderd deelnemers waren ingeschreven, waaronder, als gewoonlijk, vertegenwoordigers van de meeste Duitsche staten en steden, voorts afgevaardigden uit Oostenrijk, en uit Nederland de heer Croockewit, secretaris der Provinciale Utrechtsche monumentencommissie, en de ondergeteekende als vertegenwoordiger van de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten.

Op den vooravond van de eigenlijke zittingen hadden de officieele begroetingen plaats. Met vele belangstellenden uit de stad en de omgeving, waaronder de vorst van Stolberg—Wernigerode, samengekomen in de zeer ruime aula van het meisjeslyceum van Halberstadt, werd het congres achtereenvolgens toegesproken o. a. door den Oberbürgermeister der stad, den Oberpräsident der provincie Saksen, den Regierungspräsident van den Kreis Magdeburg, een vertegenwoordiger van den Landeshauptmann, en den »Superintendent'' in de diocees Halberstadt. Zij spraken uitteraard de gebruikelijke plichtplegingen, maar het was toch wel opmerkelijk, dat al deze regeeringspersonen de monumentenzorg als een ernstig deel der overheidstaak bleken te begrijpen, en treffend klonk de toon van diepe genegenheid, waarmede de »Superintendent'' — eerste predikant van den Dom — over de monumenten sprak. Behalve mondeling, begroette hij ook in geschrifte het congres, in een warm-gesteld welkomstwoord, »Was unser Dom erzählt'', opgenomen in een onder de vergaderden rondgedeelde aflevering der »Mitteilungen des Vereins für religiöse Kunst in der evangelischen Kirche''¹⁾). Hij bleek ook de schrijver van een monografie over den Dom²⁾, een van die predikanten, kortom, die begrip en liefde voor de monumenten bezitten, zooals ze in Duitschland lang niet zeldzaam, maar bij ons, helaas, nog altijd schaarsche vogels zijn.

Een met voortreffelijke lichtbeelden toegelichte lezing van Prof. P. J. Meier, den directeur van het museum te Brunswijk, over de monumenten van Halberstadt, besloot den begroetingsavond.

Den volgenden dag opende de Voorzitter, Prof. von Oechelhäuser, de werkzaamheden met een rede, waarin hij o.a. een overzicht gaf van hetgeen in den laatsten tijd op het gebied der monumentenzorg was voorgevallen. Hij deelde mede, dat in de laatste twee jaar nieuwe monumentenwetten zijn uitgevaardigd of voorgesteld in Oldenburg, Brunswijk, Lubeck, Hamburg, Bremen en Wurtemberg, en dat de Pruisische regeering een afzonderlijke wet bij den Landdag zal indienen ter bescherming van voor- en vroeghistorische vondsten in de Rijnprovincie. Betreffende de werking der Hessische monumentenwet kon hij de verrassende mededeeling doen, dat, op een totaal aantal van 2056 ter bescherming »geclasserde'' monumenten, ten aanzien van slechts 220 bezwaarschriften zijn ingediend, zoodat bijna 90% der bezitters zich de classeering, die hun eigendomsrecht zoozeer beperkt, zonder verzet heeft laten welgevallen³⁾). Ook de gemeenten beginnen meer en meer hare belangstelling in de monumenten te toonen: op verschillende plaatsen werden gemeenteverordeningen uitgevaardigd — de »Ortsstatute'', door het Pruisische »Verunstaltungsgesetz''

1) De leden van deze nuttige vereeniging ontvangen, voor een contributie van minstens M. 3.50, behalve deze »Mitteilungen'' ook kosteloos het tijdschrift »Die Denkmalpflege''. Als zij M. 3 extra betalen, krijgen zij bovendien de door de Vereeniging uitgegeven »Kunstblätter'', reproducties van oude en nieuwe kunstwerken. De »Mitteilungen'' zijn reeds aan hun negenden jaargang.

2) E. Hermes, »Der Dom zu Halberstadt'', Halberstadt, Louis Koch.

3) Hierbij is in het oog te houden, dat alleen monumenten behoorende aan de Overheid, Openbare lichamen en Kerkbesturen volgens de Hessische wet ambtshalve geclasseerd kunnen worden; particulier bezit alleen met toestemming der eigenaars.

mogelijk gemaakt — ter bescherming van gebouwen en stadsgedeelten tegen wijziging en ontsiering.

De spreker wees erop, dat, niettegenstaande de wettelijke bescherming, toch nog overal in Duitschland monumenten worden afgebroken, bedorven of verkocht. Maar het verzet daartegen wordt steeds algemeener, de pers begint hoe langer zoo meer op te komen voor het behoud en tegen de onverstandige restauratie van oude kunstwerken, en dikwijls is de belangstelling zóó groot, dat een oud gebouw kan worden aangekocht om het te redden, zooals o.a. te Breslau geschiedde met het huis »de gouden scepter.»

Ten aanzien van het op de Denkmalpflegetage zoo herhaaldelijk besproken restauratievraagstuk, constateerde de Voorzitter, dat het goed recht van de nieuwere opvatting naast de oude thans algemeen wordt erkend. De partijen staan nu minder scherp tegenover elkander, beide begrijpen, dat er bij het restaureeren geen sprake kan zijn van het volgen van een »dogma», dat steeds ieder afzonderlijk geval op zichzelf beoordeeld moet worden. In vele opzichten is er ook reeds overeenstemming gekomen: »Einig sind beide Richtungen in der Ablehnung aller willkürlichen und nicht in der Sache selbst begründeten Restaurierungen, in der Verurteilung aller mittelalterlichen Stillfexereien und in der Geringschätzung jener Alterkunst, die ihr höchstes Ziel in der Verleugnung aller künstlerischen Eigenart und in der möglichst sklavischen Anpassung an die Kunstideale vergangener Kulturperioden sieht und dabei viel Unheil in der deutschen Denkmalpflege angerichtet hat. Der konservative Zug, der seit Ruskins Auftreten die Denkmalpflege in England in vorbildlicher Weise durchweht, ist endlich auch bei uns jetzt zur Herrschaft gelangt, die Ehrfurcht vor dem historisch Erworbenen hat sich als Leitstern der modernen Denkmalpflege auch bei uns jetzt allmählich durchgesetzt.»

Ten slotte deelde hij mede, dat het op initiatief van den Denkmalpflegetag uitgegeven »Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler» met het pas verschenen vijfde deel was gereed gekomen, en dat van het eerste deel reeds eene tweede, verbeterde druk zou ter perse gaan. Aan den bewerker — Prof. Dehio te Straatsburg — en den duitschen Keizer, die door een bijdrage van f 30.000 de uitgave had mogelijk gemaakt, werden telegrafisch huldebetuigingen gezonden.

Als eerste punt der agenda kwam hierna aan de orde een voordracht van Prof. Högg uit Dresden over: »Moderne Ladeneinbauten in alten Gebäuden.»

In verband met dit onderwerp was eene zeer uitgebreide tentoonstelling ingericht van honderden foto's uit geheel West-Europa en Oostenrijk — ook enkele uit Nederland —: voorbeelden van oude en nieuwe winkels, goede en slechte verbouwingen van oude huizen tot moderne magazijnen, winkelstraten met onschadelijke en hinderlijke reclame-borden en opschriften, kortom een wezenlijk verbluffend rijk materiaal van navolgenswaardige en afschrikwekkende oplossingen. Drie en dertig der tentoongestelde foto's waren door den »Landesverein Sächsischer Heimatschutz» gereproduceerd in een boekje, dat onder de vergaderden werd rondgedeeld en het den redenaar mogelijk maakte zijn betoog, ook zonder lichtbeelden, zoo noodig aan bepaalde gevallen vast te knopen.

De spreker zet uiteen hoe de warenhuizen en de in navolging daarvan gebouwde groote magazijnen spoedig het geheele winkelwezen hebben gewijzigd, daar ook kleinere kooplieden uit concurrentievrees hoe langer hoe meer hunne intieme oude winkels door grootscheepscher aangelegde lokalen vervingen. In de groote steden heeft de moderne, reusachtige winkel reden van bestaan. Zijn uiterlijk, met de bijna geheel uit glas bestaande wanden, kan echter onmogelijk worden aangepast bij een oude straatbebouwing. Het is daarom verstandige politiek in de groote steden bepaalde wijken en straten voor den winkel-groothandel aan te wijzen. In zulke buurten zal men dan zelfs wel eens ter wille van den welstand een enkel overgebleven oud huisje moeten afbreken. Maar met des te meer kracht kan men oude stadsgedeelten, ook door een handige leiding van het verkeer, in hun ouderwetsch karakter bewaren en behoeden voor schennis door de onpassende nieuwe winkels.

In kleine steden en dorpen hebben de groote warenhuizen geen zin en zij zijn er den ondergang van den winkelier. Hier moet men door wettelijke bepalingen, gemeenteverordeningen en winkelraambelasting de »Ramschgeschäfte'' onmogelijk maken, en speciaal beletten, dat de hooger gelegen verdiepingen de uitstalvensters krijgen, die volkomen doel-loos zijn en het straataspect zoozeer verknoeien. Dat overigens ook voor groote winkels wel aesthetisch goede oplossingen zijn te vinden, en dat het ook mogelijk is oude woonhuizen tot praktische winkels te verbouwen, bewezen tal der tentoongestelde voorbeelden, welker gemis het moeilijk maakt dit deel van sprekers betoog met vrucht weer te geven.

Bijna nog verderfelijker vóór het straataspect dan de in oude woonhuizen ingebouwde winkels is de reclame, die dikwijls de geheele architectuur aan het oog onttrekt. De spreker wijst er op, dat de talloze elkander in bontheid overschreeuwende en door omvang verdringende reclames niet eens doeltreffend zijn. Hoeveel mooier en ten slotte ook doeltreffender, omdat zij het oog boeien, zijn de bescheiden oude huisteekens — bij ons meestal gevelsteen — en uithangborden. Ook de reclame moest men met reglementeering en belastingheffing te keer gaan, maar vooral betrekkingen zoeken met kooplieden en winkeliers, dezen het onzinnige en hinderlijke der reclame onder het oog brengen, en de hulp inroepen der Kamers van Koophandel, middenstandsvereeningen enz.

De burgemeesters van Hildesheim en Halberstadt deelden mede welke goede resultaten men in hunne steden met een Ortsstatut had bereikt. Beiden drongen erop aan de zoo leerzame tentoonstelling ook op andere plaatsen te houden, en eene keuze uit de afbeeldingen in een plaatwerk te vereenigen en uit te geven. Deze denkbeelden vonden dadelijk ondersteuning: de Dürerbund, de Bond Heimatschutz en de Rijnlandsche vereeniging voor heemschut en monumentenzorg bleken bereid voor het organiseren van tentoonstellingen te willen zorgen, en de heeren Högg en Gurlitt namen op zich een publicatie van het belangrijke materiaal voor te bereiden.

Als tweede punt der agenda kwam »de wettelijke bescherming van monumenten in kerkelijk bezit'' thans aan de orde. Verhandelingen hierover werden gehouden door een jurist, Prof. Bredt, door een protestantschen en een katholieken geestelijke: Superintendent

Wisseman en Konservator Dr. Sauer, den bekenden voortzetter van Kraus' »Geschichte der Christlichen Kunst". De jurist gaf een uitgebreid overzicht van de in Duitschland te dezer zake geldende wettelijke bepalingen, dat ik met het oog op onze daarvan zoo geheel afwijkende toestanden, hier niet zal resumeeren. Belangrijk was zijne opmerking, dat beter van staatswege dan door de kerkelijke overheid voor de monumenten kan worden gezorgd, vooral wanneer het de beslissing betreft over den verkoop van kunstvoorwerpen. »Zelfs de meest kunstzinnige geestelijke, hij weze hervormd of katholiek, heeft in de eerste plaats" — zoo zeide hij — »zijn plicht als zielverzorger te vervullen, en deze zal hem dikwijls in conflict brengen met de belangen der monumentenzorg. In zulk geval is de staatsambtenaar objectiever, kan gemakkelijker, na voor en tegen te hebben gehoord, de wet toepassen. De Kerk zal, bij rijpe overweging erkennen, dat hierdoor niet wordt bedoeld hare rechten te verkorten, maar haar edelste dienaar, de kunst, te beschermen."

Klonk mij dit laatste wel wat optimistisch, de rede van den hervormden predikant Wisseman scheen te bewijzen, dat men althans in protestantsche kerkelijke kringen de staatsbemoeïing ter bescherming van kerkelijke monumenten met vreugde begroet. De uitspraak van Lezius: »In dem allgemeinen Berufe des Staates zur Pflege von Kunst und Wissenschaft ist auch das Recht und die Pflicht erhalten für die Erhaltung der nationalen Kunstdenkmäler zu sorgen", werd door den spreker met instemming geciteerd. Hij wees aan in hoeverre de in de verschillende Deutsche staten bestaande wetten en verordeningen betreffende de kerkgenootschappen en kerkbesturen ook reeds in de monumentenbescherming voorzien, o. a. speciaal door de bepaling eener Pruisische wet van 1876, volgens welke besluiten van kerkelijke organen aan de goedkeuring der van staatswege ingestelde »Aufsichtsbehörden" zijn onderworpen, ook in het geval van vervreemding van voorwerpen, die een historische, wetenschappelijke of kunstwaarde bezitten — bepaling, die in de meeste overige staten, zij het in andere bewoordingen, eveneens gemaakt is. Daarna sprekend over de eigenlijke monumentenwetten, beval de spreker met nadruk aan, die in alle Deutsche staten uit te vaardigen, daar de Kerk geen gevaar hiervan te duchten heeft, als bepaalde waarborgen worden gegeven. Ten gunste van zulke wetten pleiten de gevaren die het kerkelijk oudhedenbezit bedreigen door de antiquaires en de verzamelwoede. De kerk heeft de idealen hoog te houden, daarom moet zij ook welwillend gezind zijn jegens maatregelen, die de kunst dienen door het behoud harer voortbrengselen te bevorderen. Het »Oberkonsistorium" te Darmstadt getuigde met nadruk hoe goede ervaringen het met de Hessische wet heeft opgedaan ten aanzien der kunstwerken in kerkelijk bezit. Toch is met zulke »papieren bepalingen" nog niet alles gedaan. Zij zullen eerst zegen geven, wanneer de betrokken personen en corporaties, speciaal de predikanten, door de erkenning van de waarde der monumenten, voor het streven der monumentenzorg gewonnen zijn. Daarop moet de kerkelijke overheid het aanleggen. Het oprichten van leerstoelen aan de universiteiten voor de studenten in de theologie, de invoering van onderwijs in de kerkelijke kunstzorg voor predikanten, kunnen en zullen zegenrijk werken.

Tot eene dergelijke aansporing kwam ook de priester, die van katholieke zijde

het onderwerp besprak. Over het algemeen scheen deze mij tegen ingrijpen van staatswege meer terughoudend gestemd dan de overige redenaars. Hij betoogde, onder verwijzing naar hetgeen op den Denkmalflegetag te Salzburg door Prof. Swoboda was medegedeeld, dat de Katholieke Kerk de zorg voor de gedenkteekenen van kerkelijke kunst steeds, zoowel door hare voorschriften als in de praktijk, in den geest des tijds had uitgeoefend. Grondslag voor deze bescherming is het op overoude bepalingen van het canoniek recht teruggaande voorschrift, dat geen kerkegoed, geene res pretiosa, d. i. geen voorwerp van zakelijke, kunst- of oudheidswaarde, mag verkocht of op andere wijze vervreemd worden. De controle op de naleving dezer bepaling geschiedt door de kerkvisitaties en de diocesaansynoden. En overeenkomstig het aangehaalde grondbeginsel hebben verschillende Pausen — als Pius II, Paulus II, Sixtus IV, Paulus V — bij bijzondere edicten voorwerpen van kunst- en oudheidswaarde in bescherming genomen, telkens in overeenstemming met de in hunnen tijd geldende opvatting der monumentenzorg. De eerste systematische wet voor monumentenbescherming gaf de Roomsche Curie in 1624, een straffere in 1802, en eindelijk het bekende edict Pacca in 1820. Op dergelijke wijze hebben de bisschoppen verordeningen uitgevaardigd¹⁾; een uniforme of volledige bisschoppelijke wetgeving op dit gebied bestaat echter niet. Geregeld werd in alle Deutsche diocesen sinds de eerste helft der negentiende eeuw (in verschillende zelfs reeds veel vroeger, o. a. te Osnabrück in 1628) de verkoop, wijziging of vernietiging van tot de kerkinrichting behorende voorwerpen verboden; soms, o. a. in Freiburg, onder bedreiging met zware kerkelijke straffen. Voorts werd voorgeschreven dergelijke voorwerpen, als zij niet meer gebruikt worden, aan staats- of diocesaanmusea in bruikleen te geven. En ook ten aanzien der kerkelijke bouwwerken valt op bepalingen in den geest der monumentenzorg te wijzen, o. a. in het bisdom Keulen door beschikkingen van 1852 en 1856 en evenzoo in Regensburg.

Sedert de uitvaardiging van monumentenwetten door den Staat heeft de Kerk in Duitschland zich meest ertoe bepaald deze bekend te maken (in Pruisen, Beieren, Oldenburg, Saksen, Hessen, de Rijkslanden), in den regel echter niet zonder de naleving ervan dringend aan te bevelen, dikwijls ook hare bepalingen nog naar plaatselijke omstandigheden aanvullend (Breslau, Munster, Metz, Culm enz.). In Wurtemberg en het aartsbisdom Freiburg zijn hiervoor zeer systematische beschikkingen door de bisschoppen gemaakt.

Toch, niettegenstaande deze drukke en meestal hartelijke deelneming in de staatszorg

1) Ook in Nederland bestaan dergelijke voorschriften. Het Provinciaal Concilie van Utrecht van 1865 (tit. X, cap. I) verbiedt de kerkbesturen zonder uitdrukkelijk verlof der kerkelijke overheid voorwerpen van waarde te vervreemden. En reeds vroeger (10 April 1854), in het »Algemeen reglement van de parochiale kerkbesturen», was door Mgr. Zwijsen verboden »zonder schriftelijke magtiging van den Bisschop het verkoopen, verruilen, verpanden of op welke wijze ook van zijne bestemming vervreemden van voorwerpen van kunst, geschiedkundige gedenkstukken of andere, eenige *aanmerkelijke* waarde hebbende roerende zaken». De beperking tot zaken van »aanmerkelijke» waarde — in het bisdom Haarlem is de grens, naar ik meen op f200 gesteld — is natuurlijk zeer gevaarlijk. Veel krachtiger is daarom het door den bisschop van Roermond 23 November 1903 hernieuwde verbod: »*eenig voorwerp van kunst*, zonder zijne uitdrukkelijke toestemming, onder welken titel en aan wie dan ook, te vervreemden.»

voor de monumenten, staat de Kerk tegenover een al te straffe wettelijke regeling sceptisch, om niet te zeggen afwijzend — dat is gebleken na de inwerkingtreding der Hessische wet, dat is ook verklaard bij Clemen's memorie over de monumentenzorg in Rijnland en naar aanleiding van het Wurtembergsche wetsontwerp. Gronden voor deze houding zijn de vrees voor beperking van het kerkelijk eigendoms- en beschikkingsrecht en de overweging, dat het doel der monumentenzorg met de tot dusver gebezigde middelen bereikt kan worden, zonder het hatelijke van een sterken wetsdwang.

Veel belangrijker en nuttiger dan alle wetten acht Dr. Sauer een grondige en degelijke opleiding der tot de hoede van kerkelijke monumenten in de eerste plaats aangewezen geestelijkheid in kunstgeschiedenis en archeologie door universitaire en seminarie-cursussen, en het opwekken van den historischen zin door plaatselijke vereenigingen, door musea, voordrachten en tijdschriften.

Bij deze besprekingen sloten uitnemend aan eenige mededeelingen door den General-Konservator der Beiersche monumenten, Dr. Hagen, in een volgende zitting gedaan over cursussen voor geestelijken in Beieren. Ik laat die daarom hier onmiddellijk volgen. Sinds 1909 heeft het Beiersche General-Konservatorium vijf praehistorisch-archeologische en zes cursussen over kerkelijke monumentenzorg ingericht. De deelnemers aan de kerkelijke cursussen worden niet opgeleid tot eenig zelfstandig handelen, maar ingewijd in den geest der monumentenzorg, zoodat zij met belangstelling en vertrouwen in hare bedoelingen worden vervuld. De oogen worden hun geopend voor het schoone en zinrijke, dat alle tijden hebben voortgebracht; hun wordt geleerd de bescherming der oude kunstwerken als een deel hunner zielzorg te begrijpen. Het overwegende deel der cursussen bestond in de bezoeken aan monumenten¹⁾. Het aantal deelnemers nam voortdurend toe, het steeg tot zeventienhonderd. Bij zijne ambtelijke uitoefening der monumentenzorg kon Dr. Hagen duidelijk den goeden invloed der cursussen waarnemen in de tegemoetkomendheid der geestelijken.

Een aangekondigd referaat van Dr. Koetschau over »Denkmalhandel und Denkmalpflege», dat met spanning werd tegemoet gezien in verband met den heftigen aanval, indertijd door Dehio tegen de Berlijnsche musea gericht over hun wegsleepen van monumenten, moest helaas wegens verhindering van den spreker achterwege blijven.

1) Dergelijke cursussen werden reeds gehouden te München, Bamberg, Regensburg, Neurenberg en tweemaal in Würzburg. Dat er heel wat inspanning van de deelnemers wordt gevergd, moge blijken uit volgend verkort program van den laatsten cursus: Eerste dag: 's morgens 8¹/₄—12 uur voordrachten over »de beteekenis der vaderlandsche monumenten en de bedoelingen der monumentenzorg» en over »het onderhoud der kerken; grondbeginselen bij herstelling en vergrooting der kerken; voorbereiding eener restauratie.» Van 1³/₄—7 uur bezoek aan 19 verschillende oude gebouwen (meest kerken), onder leiding van den General-Konservator.

Tweede dag: 's morgens 8¹/₄ uur, bezichtiging eener oude kapel; 9—11 uur voordracht over het onderhoud en de herstelling van kerkelijke meubelen, paramenten, metaalwerk enz. 's Middags 1.09 uur vertrek naar Retzbach, bezichtiging van drie kerken en eene kapel te Zellingen. 3.33 van Zellingen naar Karlstadt, bezichtiging der oude gebouwen, waaronder een pas gerestaureerde kerk.

De deelneming aan den cursus is kosteloos, alle monumenten worden zonder toegangsgeld ter bezichtiging gesteld, reis- en verblijfkosten komen voor rekening der deelnemers.

In de plaats daarvan kwamen mededeelingen van Dombaumeister Knauth en Prof. Rathgen. Knauth besprak de voorziening getroffen tegen de verzakking van den noordelijken toren der kathedraal van Straatsburg. Daar het onderwerp zonder illustratiemateriaal moeilijk behandeld kan worden en toch ook niet van meer dan speciaal belang is, zal ik het hier evenmin bespreken als dergelijke mededeelingen, den volgenden dag door Geh. Baurat Wickop gedaan over de restauratie der O.-L.-Vrouwekerk te Arnstadt i. Th.

Prof. Rathgen, van wiens omvangrijke proeven over steenbeschermingsmiddelen ik vroeger reeds repte ¹⁾, kwam verhalen, dat zijne met verschillende vloeistoffen gedrenkte proefblokjes, na vier jaar aan de buitenlucht te zijn blootgesteld geweest, onlangs opnieuw waren onderzocht. Voor stellige gevolgtrekkingen achtte hij den tijd ook nu nog niet gekomen, maar hij meende toch wel reeds te kunnen vaststellen, dat voor verschillende steensoorten verschillende drenkingsmiddelen de voorkeur verdienden. Bij drie soorten kalksteen viel een opmerkelijk goede werking van het Szerelmey-praeparaat te constateeren, bij marmer een goed effect van de bedekking met een was-emulsie. Toepassing van fluaat, die bij eenige steensoorten niet ongunstig werkte, schijnt voor marmer ongeschikt. De proeven worden thans op grooter schaal voortgezet: niet alleen zijn nieuwe steenblokjes in Berlijn ter beproeving neergelegd, ook in Keulen, Hamburg en Sleeswijk is dit thans geschied, en de aard der proeven wordt ook nog voortdurend verbeterd. Voorts zijn nu ook steenen van oude en nieuwe gebouwen in het onderzoek betrokken: in 12 verschillende Deutsche steden zijn steenblokken van rijksgebouwen met fluaat, tertalin en Szerelmey gedrenkt.

Het rijke programma van den eersten dag was hiermede afgehandeld.

Op den tweeden dag kwam het eerst Geh. Oberbaurat Hossfeld aan het woord met een voordracht over »Technisches aus der Denkmalpflege», waarbij hij zich wenschte te bepalen tot hetgeen bij het onderhoud en het herstel van kerken voorkomt. De voornaamste kwaal, waaraan kerken lijden, is vochtigheid. Wil men deze bestrijden, dan moet men niet zijn toevlucht nemen tot allerlei oppervlakkige lapmiddeltjes, maar de oorzaken nagaan. De vocht komt van onderen, van boven of van binnen (uit de kerk) vandaan. In het eerste geval blijkt de vochtigheid aan den voet der muren, en meestal is grondwater hieraan schuld. Is dit stilstaand, dan stijgt het alleen tengevolge van de capillariteit der grondmuren omhoog. Hiertegen helpt een horizontale isoleerlaag, b.v. van Sybelsche platen, die in den voorzichtig doorgezaagden muur wordt aangebracht. Dit is echter zeer duur en niet altijd uitvoerbaar. Men kan ook het peil van het grondwater verlagen, maar bij houten fundeeringen levert dit de grootste gevaren op.

Is het grondwater bewegelijk, dan dringt het, in de richting van den grondwaterstroom, die ook in vlak terrein voorkomt, tegen de muren aan en stijgt daarin op. Hiertegen passe men draineering toe, waarbij echter voldoende natuurlijke afwatering vereischte is. Waar die ontbreekt, grave men zinkputten, maar behoedzaam, opdat, in geval van artesische toestanden, geen water-afsluitende laag worde doorstoken. Dikwijls ontstaat vochtigheid aan

1) Verslag van den Denkmalpfegetag te Danzig, in dit Bulletin, 1910, blz. 184.

den muurvoet ook tengevolge van het rijzen van den bodem. Dan helpt het tijdelijk ontgraven der muren, soms echter is het noodig een droge sleuf langs de muren te onderhouden.

Komt de vocht van boven, dan is dit gewoonlijk het gevolg van onvoldoende dichtheid der daken en andere afdekkingen, vooral van hunne onderlinge aansluiting. Dikwijls echter is deze nattigheid juist het gevolg van de tegen vocht getroffen voorzieningen in den vorm van goten en afvoerpijpen. Goten, vooral als ze van sneeuwroosters zijn voorzien, en afvoerpijpen brengen aan de kerken meer na- dan voordeel. Uit aesthetisch en kunsthistorisch oogpunt duldt dit geen tegenspraak; maar men heeft praktische en technische bezwaren tegen het weglaten der goten. Het praktische bezwaar, de last, die voorbijgangers van het drupwater zouden ondervinden, is gemakkelijk te weerleggen: vlak boven een trottoir moet men natuurlijk geen vrijen afdrup maken! Ook de technische bezwaren houden gewoonlijk geen steek. De vrije afdrup geeft een altijd overzichtelijken toestand; maar goten en pijpen worden niet verzorgd: de goten raken vol vuil, de pijpen raken verstopt, bevrozen en springen, en dan dringt het water binnen op plaatsen, waar het juist bijzonder gevaarlijk is voor het gebouw. De vrije afdrup kan hoogstens den voet der muren kwaad doen en daartegen geven behoorlijk aangelegde drupsteenende afdoende voorziening. Natuurlijk komt veel aan op de soort van bouwwerk. Het maakt verschil of men te doen heeft met een eenvoudig, op vrijen afdrup aangelegd gebouw of met een gecompliceerde kerk, een bergsteenen kathedraal b.v., geheel berekend op het gotensysteem. Toch blijft dan ook hierbij nog de waterspuwer regel en niet de afvoerpijp, door het aanbrengen waarvan in onzen tijd het aspect van zoo menig beroemd monument zeer is benadeeld. Eene uitzondering maken de gepleisterde gebouwen, waarbij de muurvoet, als hij niet met dichte steen bekleed is, van het drupwater te lijden heeft — maar hunne achitectuur verdraagt in den regel de afvoerpijpen beter.

Zeer dikwijls lijden de kerken door vocht, die van binnen komt. De kerken, waarin menschen, temperatuurverschillen enz. veel vocht veroorzaken, worden niet voldoende gelucht. Het rijkelijk aanbrengen van ventilatoren en lucht-openingen in de zoldering is onontbeerlijk; vooral ook de aanwezigheid van ventilatietorens: de lucht moet kunnen circuleeren. Het helpt echter niet of zulke inrichtingen bestaan, zij moeten gebruikt worden. Dat gebeurt echter meestal niet, en zoo zijn schatten uitgegeven moeten worden voor herstellingen, die, bij voldoende ventilatie, niet noodig waren geweest. Plantengroei, hoe mooi en onmisbaar hij ook is, en hoewel klimop b.v. zelfs tot drooghouden der muren dienen kan, mag toch nooit lucht en licht aan een gebouw benemen.

Door juist gekozen verwarming kan een gebouw goed droog gemaakt worden, maar geen gas-verwarming, die nog meer vocht in huis brengt! Heete lucht is het beste, en centrale verwarming, afgezien van heel kleine kerken, altijd te verkiezen boven plaatselijke. De bouw van een schoorsteen biedt echter bijna altijd groote zwaarigheid en dit maakt het dubbel jammer, dat electricische verwarming nog altijd te duur en dikwijls ook niet te krijgen is. Ook voor de kerkverlichting staat de electriciteit bovenaan — voor zoover tenminste de ongetwijfeld onovertrefbare kaarsverlichting niet behouden kan blijven.

Vervolgens bespreekt de inleider bouwmaterialen en constructies. Als grondbeginsel gelde, dat te vernieuwen deelen in materiaal en constructie overeenkomstig de oude moeten worden uitgevoerd. Alleen op plaatsen, die niet zichtbaar blijven — fundeeringen, muurwerk, onderlaag van vloeren — kunnen moderne materialen en constructies worden toegepast; daar waar slechts enkelen komen, bij de bekappingen b.v., volge men toch zooveel mogelijk de oude voorbeelden, tenzij bijzondere redenen hedendaagsche samenstellingen verkieselijk maken.

Waar baksteen gebruikt wordt, moet die niet alleen in formaat, doch ook overigens met de oude steenen overeenstemmen. De nijverheid moet in dit opzicht nog meer tegemoet komen en b.v. aan de levering van handvormsteen van groot formaat geen moeilijkheden in den weg leggen. Handvorm kan met de machine niet worden nagemaakt. Dit geldt ook voor de dakpannen: een oud dak moet worden bijgedekt met pannen van de oude soort; de nieuwerwetsche zijn te dun en, hoe goed ook op zichzelf, niet passend bij de oude.

Gewapend beton en dergelijke procédés kunnen alleen worden toegepast waar men ze niet ziet; cement gebruike men alleen waar het gaat om statische vastheid of waterafweer, men houde het van de oppervlakte der muren zooveel mogelijk verwijderd.

Ten slotte brengt de redenaar de zorg voor het dagelijksche onderhoud der monumenten ter sprake, en bepleit dit op te dragen aan een bekwamen ambachtsman, een timmermansbaas bij voorkeur. Deze moet natuurlijk niets te bevelen hebben, maar hij behoort het gebouw geregeld waar te nemen, te onderzoeken, en aan de hoogere, voor de monumentenzorg aangewezen instantie, van zijne bevindingen verslag te doen. Deze laatste heeft dan eventueel maatregelen te nemen, en wel ten spoedigste, vóór een gering gebrek tot bouwvalligheid, een goedkoope herstelling tot een kostbare restauratie is verergerd ¹⁾.

Een belangrijke aanvulling op deze rede bracht de verhandeling van den Keulschen Dombaumeister Hertel over keuze en behandeling der voor restauraties in aanmerking komende bouwmaterialen. Met het oog op de verdere agenda moest zij zeer worden bekort, maar in het stenografisch verslag van het congres zal zij in haar geheel worden gedrukt. Het treffende in dit betoog was, dat de redenaar zich voortdurend kon beroepen op eigen waarneming en ervaring, die dikwijls heel wat anders leerden dan de theorie. Nog wat sterker dan Hossfeld wees hij op het belang van volkomen overeenstemming tusschen nieuwe en oude baksteen bij herstellingen van metselwerk. Het gebruik van cement veroordeelde hij geheel en al. Krachtig waarschuwde hij tegen bladlood (Walzblei): het was hem bij den Keulschen Dom gebleken, dat dit zeer onbetrouwbaar is. Gegoten loodplaten zijn veel beter en thans weder in elke gewenschte dikte en grootte te krijgen ²⁾.

1) Geheel in den geest van deze voordracht zijn de wenken, gegeven in een boekje van den Pruisischen General-konservator, H. Lutsch: »Merkbuch zur Erhaltung von Baudenkmalern zunächst in Norddeutschland". Berlin, Carl Heymanns Verlag, 1912. Hierin worden ook »grondbeginselen voor het onderhoud van ruïnes in Pruisen" medegedeeld.

2) Ook in het aangehaalde boekje van Lutsch (blz. 18) wordt tegen bladlood gewaarschuwd: »Walzblei hat sich nach den Erfahrungen in Deutschland nicht bewährt, besser Gussblei". Dit laatste is o. a. te verkrijgen bij de »Bleiwerke" van Leyendecker & Co., Ehrenfeld bij Keulen.

Uitvoerig behandelde hij de natuursteen: Hij besprak hierbij een wetenschappelijke publicatie, waarin verschillende soorten natuursteen op grond van allerlei proeven volgens hunne duurzaamheid zijn gerangschikt, en kwam daarbij tot het resultaat, dat deze classeering geheel onbetrouwbaar is. Het is niet voldoende de steen aldus te onderzoeken op hare vastheid, de beproeving op het bestand zijn tegen weërsinvloeden is voor de praktijk veel belangrijker. Hij gaf voorbeelden van steenen, die volgens het wetenschappelijk onderzoek eeuwenlange duurzaamheid zouden bezitten en in het gebruik reeds na weinige jaren sterke verweering vertoonden, en ook van door de theorie gediskwalificeerde steenen, die aan oude gebouwen voortreffelijk waren gebleken. Door de classeering op grond van geologisch-mineralogische experimenten wordt de restaurator geheel van de wijs gebracht. Alleen samengaan van de wetenschap met mannen der praktijk kan tot betrouwbare resultaten leiden. De beste ervaring bezitten de werkplaatsen («Bauhütten»), die jarenlang restauraties hebben uitgevoerd. Maar zij houden hunne kennis meest geheim en het zou daarom een goed werk zijn als de Konservatoren deze door de ondervinding opgedane wetenschap verzamelden en publiceerden.

In het op deze inleidingen volgende debat zeide Prof. Rathgen, dat ook in wetenschappelijke kringen de door Hertel gecritiseerde onderzoekingen geen algemeene instemming hadden gevonden. De architect Osterloh wees op het groote gevaar van het gebruik van ijzer. Aan den Dom van Brunswijk, dien hij restaureerde, hadden de ijzeren doken tal van steenblokken vernield en zij waren ook oorzaak dat kruisbloemen waren afgevallen. Hij beval aan, koper in plaats van ijzer te gebruiken. Hertel verklaarde de opmerking over het ijzer geheel te onderschrijven. Koper achtte hij echter, wegens zijn groote rekbaarheid, niet in alle gevallen bruikbaar. Beter is het taaiere brons.

Als laatste punt der agenda kwam hierna het onderwerp: «Baugewerkschulen und Denkmalpflege» aan de orde. Ook in aansluiting hiermede was een uitgebreide tentoonstelling ingericht, waarvan de aard zal blijken uit het verslag van de redevoeringen der inleiders. Tot goed begrip zij vooraf nog medegedeeld, dat de «Baugewerkschulen» hogere ambachtscholen zijn, waar handwerksgezellen worden opgeleid tot «meester», en ook bouwkundige opzichters en leeraren in de bouwvakken worden gevormd. De eerste inleider, Oberbaurat Deininger uit Weenen, wees erop, dat de in de laatste decennia opgekomen wijziging in de opvatting der monumentenzorg ook andere eischen doet stellen aan hen, die het werk hebben uit te voeren. Ging het vroeger altijd om z.g. restauraties »in stijl», tegenwoordig wordt gestreefd naar een zooveel mogelijk overanderd behoud van het bestaande; de stijlvaste restaurator speelt hierbij niet meer een zoo overwegende rol als vroeger, maar de taak der met uitvoering en dagelijksch toezicht belaste vakmensen is daarentegen moeilijker geworden. Daarvoor zijn technisch-goedgevormde en ook artistiek eenigszins geschoolde mannen noodig en die kunnen door de «Baugewerkschulen» geleverd worden. Zij zijn het, die de technische en artistieke «Kleinarbeit» te verrichten hebben, terwijl alle plannen en détailteekeningen voor de bij een »levend»

monument wellicht noodige toevoegingen door een kunstenaar, eenen architect, moeten worden gemaakt, opdat zij, zonder stijldwang, in kunstwaarde het oude evenaren.

In de laatste jaren is echter ook het gebied der monumentenzorg belangrijk uitgebreid, wijl zij zich niet meer bepaalt tot monumentale gebouwen, maar zich ook eenvoudige werken van burgerlijke en landelijke architectuur aantrekt. Dat eischt een grooten staf van vaklieden, die over het geheele land zijn verbreid en een grondige kennis bezitten van de oude, landseigene bouwwijze. Ook dezen kunnen alleen uit de Baugewerkschulen komen, en daarom is het van het grootste belang deze scholen tot medewerking aan de monumentenzorg op te wekken en in staat te stellen. Zonder noemenswaardige bezwaren voor de leerlingen kan dit doel worden bereikt door eenige aanvullingen van het leerplan en door voor de hoofdvakken leeraren aan te stellen, die het noodige begrip hebben voor het behoud der oude bouwwerken. Bij de constructieve vakken zou men ook bouwconstructies moeten onderwijzen, die vroeger in een streek gebruikelijk waren en bijzondere aandacht wijden aan alles wat betrekking heeft op het geschikt maken voor nieuwe bestemmingen en het onderhoud van oude gebouwen.

Verder zou men den leerlingen eene degelijke kennis moeten bijbrengen van de monumenten in de streek waar zij wonen — wat het beste kan gebeuren door opmeten en schetsen — en eindelijk korte voordrachten over monumentenzorg en heemschut voor hen laten houden. Aan de Oostenrijksche Baugewerkschulen werd in de nieuwe leerplannen er reeds voor gezorgd, dat op deze wijze goede hulpkrachten voor de monumentenzorg worden opgeleid.

De tweede inleider, de architect en Oberlehrer Scriba uit Hildesheim, behandelde hetzelfde onderwerp voor Duitschland. Hij betoogde, dat ook de kleinste bouwwerken doelmatig moeten zijn en het schoonheidsgevoel bevredigen. Men moet daarom de leerlingen ontvankelijk maken voor de schoonheid in het werk der oude meesters, opdat zij leeren in gelijken geest te ontwerpen. Zij moeten leeren zich uitsluitend te bedienen van vormen, die aan hun doel beantwoorden; te scheppen van binnen uit; zich te verdiepen in de eischen eener opdracht; tegelijk de traditie en den vooruitgang te dienen. Zooals tot voor ruim een eeuw geleden de dorpsbouwmeesters de dragers waren van een goede, landseigene wijze van bouwen, moeten wij ook de ambachtsbazen van thans hiermede weder vertrouwd maken. Want de »baas" is de raadsman van den bouwenden middenstand: burger- en boerenhuizen, de hoeve, de schuur, zelfs de kerk op het platteland, worden in 90 van de 100 gevallen door den »baas", den gewezen leerling van de Baugewerkschule, gemaakt. Hem moeten wij daarom opvoeden, wil de smaak van het volk weer veredeld, de kunstzin weer opgewekt worden. De schijnbare beperking van de leerstof geeft geen verlichting, want het is het moeilijkst met eenvoudige middelen een logisch verantwoord en goed bouwwerk te maken. Sinds 1908 zijn daarom in Pruisen de vroegere vier klassen der Baugewerkschulen tot vijf uitgebreid, en de onderwijsmethode is geheel veranderd.

Naar een gegeven schets wordt met de leerlingen een klein bouwwerk langzaam van binnen naar buiten ontwikkeld en de verschillende daarbij voorkomende constructieve en

formeel onderdeel worden in innigen onderlingen samenhang gebracht. De opgave wordt met ieder semester grooter van omvang gemaakt; in het derde semester komt een of ander landelijk gebouw aan de orde. Geen andere vormen worden onderwezen dan inheemsche: in het zuiden van Pruisen Frankische, in het westen Bergsche, in het noordwesten Nederlandsaksische, in het oosten Oudsaksische. Naast deze werkzaamheden, die het leervak »bouwkundig teekenen» vormen, moet de leerling bij het onderwijs in de architectonische vormleer, kleine opmetingen maken van steedsche en landelijke woningen, en aan de hand daarvan opstanden ontwerpen voor gegeven plattegronden. Hij leert daarbij het uiterlijk zoo te maken, dat het de inwendige inrichting tot uitdrukking brengt, en zich harmonisch bij de omgeving aansluit. Met het oog op dit laatste worden de leerlingen op excursies opmerkzaam gemaakt op het rustige en meestal gesloten aspect der afzonderlijke gebouwen en van den dorpsaanleg, in de steden op de schoone werking van een straatgeheel en de sobere behandeling van burgerwoningen en hunne détails. Ook het aldus geleerde moet toegepast worden bij opgaven in de hoogere klassen. Monumentale stijl is geheel uitgesloten. Er worden ook opstellen gemaakt over het geziene; bij de bouwstoffenleer valt de nadruk op de behandeling van ieder materiaal naar zijn eigen aard; handteekenen, beschrijvende meetkunde en boetseeren dienen zoowel om het ruimte-voorstellingsvermogen op te wekken als om, door het teekenen en modelleeren van oude gebouwen met al hunne onderdeelen — trappen, deuren, vensters — begrip en liefde voor de monumenten te kweeken.

Al wat beide sprekers hadden verhaald, werd door de reeds vermelde tentoonstelling ruimschoots toegelicht. Er waren daar voortreffelijke opnamen — zoowel modellen, (maquettes) als teekeningen — van oude gebouwen, maar ook allerlei ontwerpen voor nieuwe, waaruit bleek, dat de opleiding, die volgens de gehoorde uiteenzettingen wel eens wat al te eenzijdig historisch leek, bij de beste leerlingen toch wel degelijk den lust tot zelfstandigheid had opgewekt, dat ten slotte meer de goede beginselen dan de vormen van oude werken waren gevolgd.

Ook deze tentoonstelling zal door eene geïllustreerde publicatie in ruimer kring worden bekend gemaakt.

In de op de inleiding volgende bespreking werd nog gewezen op het nut der excursies voor het behoud van oude gebouwen, omdat daardoor in allerlei afgelegen plaatsen de belangstelling der bewoners wordt opgewekt voor hun eigen omgeving, als zij zien hoe ernstig die wordt bestudeerd. Het bleek ook, dat de opnamen der Baugewerkschulen in verschillende plaatsen bruikbaar waren bevonden voor de illustratie der inventariswerken — kortom, men kreeg zeer sterk den bemoedigenden indruk, dat de nieuwe inrichting der Baugewerkschulen deze gemaakt heeft tot een grooten steun voor de monumentenzorg.

De Voorzitter kon het Congres dan ook terecht sluiten met de uitspraak, dat het, trots de veranderde omstandigheden, niet minder belangrijk dan zijne voorgangers was geweest, en voor de praktijk nuttiger.

's-Gravenhage, October 1912.

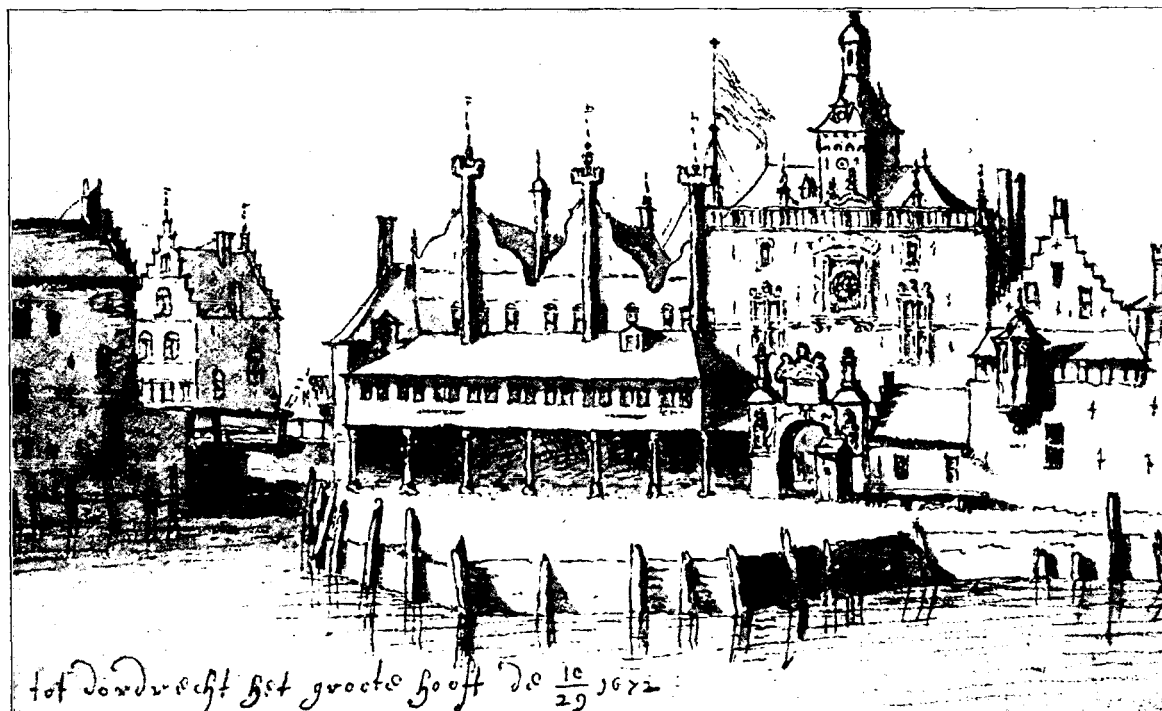
JAN KALE.

BOEKBESPREKING.

DORDRACUM ILLUSTRATUM. Verzameling van kaarten, teekeningen, prenten en portretten, betreffende de stad Dordrecht. Bijeengebracht, gerangschikt en beschreven door Mr. S. van Gijn. Deel IV (Supplement). Dordrecht, 1912. (Niet in den handel).

In 1908 verraste de bekende prentverzamelaar Mr. S. van Gijn ons met een keurig uitgevoerden en degelijk bewerkten catalogus van zijn Dordracum Illustratum; thans is

De Groothoofdspoor, tekening door J. de Grave of door V. Clotz, 1672.

daarop als 4° deel een supplement verschenen. Wij wenschen den samensteller geluk met dit supplement, dat weder op dezelfde royale wijze is gedrukt, en met de vele aanwinsten, die hij hierin kan vermelden. Deze aanwinsten zijn van algemeen belang, omdat Mr. van Gijn, gelijk hij reeds in de inleiding van zijnen catalogus van 1908 verklaarde, maatregelen heeft genomen, dat deze unieke verzameling later voor zijne geboortestad behouden blijft. Uit den aard der zaak zijn het grootendeels in de laatste jaren verschenen afbeeldingen, doch daarnaast komen ook verschillende merkwaardige aanwinsten uit vroeger tijden voor, die de reeds zoo belangrijke verzameling verder helpen afronden. Ook vindt men er een aantal foto's bij, die Mr. van Gijn speciaal voor zijne verzameling liet vervaardigen naar

afbeeldingen in openbare verzamelingen of naar belangrijke gebouwen en details in Dordrecht zelf, die met ondergang bedreigd werden.

Het supplement sluit zich uit den aard aan bij den hoofdcatalogus, zoodat hier de aanleiding vervalt om te wijzen op enkele onderdeelen van de wijze van indeeling, die tot eenige kritiek aanleiding kunnen geven. Ik beperk mij daarom tot enkele kleine opmerkingen over de indeeling van bepaalde prenten, die mijne aandacht trokken bij het doorbladeren van het supplement. De promotieplaten van te Dordrecht geboren studenten acht

Stucplafond, Huize Bellevue, Singel 272.

ik minder juist ingedeeld bij historische gebeurtenissen en de afbeelding van balken met wapens uit het huis Bleyenburg (No. 2815c) had ik eerder bij particuliere gebouwen dan bij wapens geplaatst. Ook de interieurs van huizen, Nos. 2862 A en Aa, acht ik beter bij particuliere gebouwen dan bij zeden en gewoonten ingedeeld. Ten slotte schijnt mij de verzamelaar wel wat te ver gegaan te zijn, waar hij ook een biljet van eene verkooping van vee onder Rijsoort (No. 3029c) in zijne verzameling opneemt en onder Handel, Landbouw en Nijverheid indeelt, omdat er eene koe op afgebeeld is.

Dit zijn echter slechts ondergeschikte punten. Het geheel is nauwgezet volgens het eenmaal aangenomen systeem bewerkt en ontleent eene bijzondere waarde aan de vele zaakkundige aantekeningen van den op dit gebied zoo bij uitstek bevoegden samensteller. Belangrijk zijn hierbij ook de aantekeningen over in de laatste jaren afgebroken

Regenten van het Nieuw-Armhuis, schilderij door A. van der Burg, 1732.

gebouwen of hieruit verkochte betimmeringen, waarbij het echter droevig aandoet om te zien hoeveel aantrekkelijks Dordrecht op dit gebied weder verloren heeft. Zooveel mogelijk heeft Mr. van Gijn althans van het belangrijkste photographieën voor zijn atlas laten vervaardigen, waardoor hij een interessant studiemateriaal heeft bijeengebracht.

Het supplement is voorzien van uitvoerige indices, samengesteld door den heer

J. L. van Dalen, waarbij echter enkele verwijzingen niet kloppen met den catalogus. Het boek is versierd met 24 fraaie afbeeldingen van de belangrijkste aanwinsten, die ons zouden doen wenschen, dat ook de openbare besturen, bij het doen drukken van catalogi, op even royale wijze te werk konden gaan. Door de welwillendheid van Mr. Van Gijn kunnen wij een viertal dezer illustraties bij deze aankondiging afdrucken.

Ten slotte mag hier niet ontbreken een woord van hulde aan Mr. van Gijn, niet alleen als samensteller van den catalogus, maar ook als bijeenbrenger van de daarin beschreven belangrijke verzameling, waaraan hij meer dan een halve eeuw heeft gewerkt,

Sint Joris-schutterrij, teekening door C. Kuipers, c. 1783.

en waarbij hij, dank ook de medewerking van anderen, een geheel heeft verkregen, waarnaast slechts enkele openbare verzamelingen kunnen genoemd worden. Wij hopen dan ook, dat hij niet aan zijn voornemen zal gevolg geven, om thans het verzamelen te staken, doch ernstig ongerust maken wij ons op dit punt niet. Wie eenmaal, als Mr. Van Gijn, met zooveel succes en zooveel toewijding eene verzameling als deze heeft bijeengebracht, kan eenvoudig niet weigeren, als hem eene, soms reeds lang gewenschte, merkwaardige afbeelding wordt aangeboden. Moge hem nog vele jaren hiertoe de gelegenheid gegeven worden.

J. C. O.

JAARVERSLAGEN.

Negende jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumenten, 1911. — Over den stand der werkzaamheden wordt bericht, dat de voorloopige beschrijving van Utrecht en Drente werd uitgegeven. Die van Zuid-Holland, bewerkt door Mr. Overvoorde, kon nog niet persklaar gemaakt worden, daar de secretaris hierin door andere werkzaamheden werd verhinderd. Van Gelderland en Overijsel nadert de beschrijving de voltooiing en voor Groningen leverde de Heer Peters eene afzonderlijke publicatie, die de meeste gegevens bevat, zoodat de Commissie hoopt, dat ook dit deel spoedig bewerkt zal zijn. Limburg en Zeeland zijn gedeeltelijk bewerkt.

Het eerste deel der geïllustreerde beschrijving, gewijd aan de Baronie van Breda, kwam gereed. De kosten bedroegen $f\ 5183.21\frac{1}{2}$. Het geheele werk was binnen eene maand nagenoeg geheel uitverkocht. De bij de bewerking opgedane ondervinding gaf aanleiding tot eenige wijzigingen in den Leidraad voor de beschrijving. Voor de volgende deelen werden eenige opmetingen gemaakt. Het verslag vermeldt 22 plaatsen, waar de Commissie in het belang van monumenten werkzaam was. De Commissie dringt aan op de aanstelling van een wetenschappelijk adjunct van den secretaris, ten einde het werk te kunnen bespoedigen en hieraan een geregelden voortgang te verzekeren, indien de secretaris haar om eenige reden mocht ontvallen.

Aan het verslag zijn als bijlagen toegevoegd een verslag van de vergadering van de Denkmalpflege te Salzburg en van het onderzoek, door Mr. Overvoorde ingesteld naar de monumenten van Nederlandschen oorsprong of onder Nederlandschen invloed ontstaan in de vroegere nederzettingen buiten Europa.

Vereeniging Rembrandt. Jaarverslag over 1911. — Het verslag begint met eene herdenking van de verdiensten van het overleden bestuurslid, den Heer Mr. J. A. Sillem. Er werd voor $f\ 50227.28\frac{1}{2}$ aan rentelooze voorschotten verstrekt, waardoor het Rijks Museum te Amsterdam in staat werd gesteld tot aankoop van vier schilderijen, te weten een damesportret door Hendrick van der Vliet uit 1650, een vruchtenstuk door Isaac Vromans, een winterlandschap door Salomon Rombouts en een familiegroep van Michiel Adriaansz. de Ruyter door Jurriaen Jacobsz. Het Nederlandsch Museum ontving voorschotten voor aankoop van de in het »Bulletin» beschreven ruitjes, Italiaansche bronzen, Delftsche tegels en meubelen en een portretbuste van Alexandrine d'Etoilles door F. Saly. Ten slotte werd het Rijks prentenkabinet in staat gesteld tot eenige aankopen en werd aan de Ned. Herv. kerk te Enkhuizen de eerste termijn betaald van eene subsidie voor het verwijderen van de verflaag, die de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk aldaar bedekt. Aan het verslag zijn afbeeldingen toegevoegd van het famielieportret en van de buste door Saly.

Delft, Gemeente museum; verslag over 1911. — Wij halen uit dit verslag aan: »De aanwinsten van Delftsch aardewerk zijn nogal belangrijk; onder de scherven, overgenomen (in bruikleen) van het Rijk en afkomstig uit het Exercitie-veld, zijn oudste zoowel als laat-18de eeuwsche stukken te vinden, terwijl de tegeltjes door den heer Verbeek geschonken een goed beeld geven van deze zoo belangrijke industrie.»

Jaarverslag der Vereeniging Oud-Dordrecht, 1911—1912. — De geldmiddelen geven geen aanleiding tot tevredenheid en er zijn slechts »zeer geringe en weinig belangrijke aanwinsten te vermelden». Hieronder behooren enkele bouwfragmenten en eenige verkoopakten van huizen, welke laatste wij hier onder »schilderijen, prenten en fotografieën» zien ingedeeld. Zouden die niet beter in de archiefcollectie tehuis behooren?

's Gravenhage, Gemeente museum; verslag over 1911. — Onder de aanwinsten worden vermeld: Bloemstuk door C. B. Voet (1670—1745) en Vertrek van Karel II van het strand te Scheveningen, in 1662 geschilderd door H. de Meyer.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum te Haarlem, 1911. — Het verslag vermeldt eenige aanwinsten van bouwfragmenten en van twee portretten uit de 1ste helft der 19de eeuw. Het Regentenstuk van het Oude Mannenhuis, door Frans Hals in 1664 geschilderd, werd door C. F. L. de Wild gerestaureerd. De Heer I. O. Kronig werd voor eene definitieve benoeming tot directeur voorgedragen, doch berichtte hiervoor niet in aanmerking te willen komen.

Jaarverslag van de Vereeniging Haerlem over 1911. — Er werden weder eenige kunstbeschouwingen gehouden en eene excursie ondernomen, ditmaal naar Utrecht. Aan het overleden lid Ds. J. Craandijk wordt een woord van waardeering gewijd.

Het voornaamste feit uit het vereenigingsjaar is, dat de Vereeniging de benoodigde 12000 gulden heeft bijeengebracht voor het herbouwen van den in 1758 gesloopten toren van het Raadhuis. Dit bedrag werd aan den Gemeenteraad voor den herbouw aangeboden en in de eerste Gemeenteraadszitting van dit jaar door den Raad aanvaard.

Wij wijzen met genoegen op de belangstelling, die Haarlem's ingezetenen hierdoor toonden in hun stadhuis, doch achten dergelijken herbouw zelf een ongewenschte navolging van Duitsche voorbeelden. Laat men een belangrijk monument trachten te behouden, zolang het mogelijk is, doch — is het eenmaal verdwenen — laat men dan niet door schijnbaar een ouden bouw te doen herleven eene vervalsching scheppen, die slechts voor leeken eenige bekoring kan hebben, doch voor deskundigen nooit het verdwenen monument kan vervangen. Acht men een toren noodzakelijk, — wat overigens te betwisten valt — laat men dan aan de kunstenaars van het heden de gelegenheid geven om iets te ontwerpen in hun stijl, doch aanpassend bij het hoofdgebouw. Op die wijze kan iets goeds verkregen worden, dat door den quasi-antieken toren nooit zal bereikt worden.

Jaarverslag van Nehalennia, Mei 1911—Mei 1912. — De vereeniging trachtte te vergeefs het Kroondomein over te halen om eene de omgeving schadende lichtwachterswoning op een minder hinderende plaats te bouwen, waartoe de grond kosteloos door een belangstellende was beschikbaar gesteld. Gelukkiger was zij bij hare pogingen tot behoud van het Beursgebouw te Vlissingen, waar althans voorloopig het gevaar werd afgewend. Er werden eenige adressen verzonden en lezingen gehouden. Ook werd eene beweging begonnen voor het sierlijker bouwen van boerderijen in het oud-Walchersch karakter, voor betere beplanting en voor het met klimop bedekken van aan de omgeving schadende gebouwen.

Het verslag is versierd met eenige afbeeldingen.

Verslag van het Museum te Nijmegen over 1911. — Nadat de inwendige inrichting van het nieuwe museumgebouw op het Mariëburgplein in het voorjaar was voltooid, werd het museum in het Raadhuis in Augustus gesloten en werden de voorwerpen naar het nieuwe museum overgebracht. De opening hiervan kon echter nog niet geschieden. Onder de aanwinsten vallen speciaal te noemen een Rijksdaalder van 1577, De Voogt No. 61, een $\frac{1}{4}$ Daalder van Maximiliaan I (1612—1619) van een onbekend type en de eerste wedergevonden munt van Nijmegen, waarop Mathias I als keizer wordt vermeld, en een beschilderde geel zijden vlag uit den tijd van den Koning-Stadhouder.

Verslag van het Museum Boymans over 1911. — De belangrijkste aanwinsten verwierf het museum in de afdeling der moderne kunst; die van oude kunst bepaalden zich tot een tweetal teekeningen (O. Elliger en Jan Lievens, 1652). Het museum kreeg een legaat van f 5000.— Enkele illustraties werden aan het verslag toegevoegd, o. a. een naar een door Jhr. A. de Stuers uit de herinnering vervaardigde aquarel naar het in 1864 verbrande schilderij van Carel Fabritius. De dankbaarheid voor dit goede voorbeeld zou nog grooter zijn als de qualiteit der cliché's iets beter verzorgd ware geweest.

Verslag over het voorgevallene in de gemeente-verzamelingen van Utrecht in 1911. — De plannen tot het stichten van een centraal-museum te Utrecht kwamen een heel eind verder door de definitieve aanvaarding door B. en Ws. van het plan om hiertoe het Sinte Agnietenklooster te bestemmen. Ook van den Aartsbisschop en van het bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum werd instemming hiermede verkregen. De gebouwen werden nu nauwkeurig opgenomen, waarbij nog een oud stadswapen werd ontdekt. Aan het Rijk zal worden verzocht om tot de restauratie van de kloostergebouwen mede te werken. Een nog op het laatste oogenblik geopperd plan om een huis aan het Sint Janskerkhof tot museum in te richten, kon terzijde gelegd worden, daar dit gebouw ongeschikt bleek.

Het sinds 1874 met de Vereeniging Kunstliefde bestaand contract over de tentoonstelling van schilderijen van de stad werd opgezegd en de aan de stad behorende

schilderijen werden tijdelijk opgeborgen, met uitzondering van die van Scorel, die eene plaatsing vonden in het Museum op het Hoogeland.

Bij gelegenheid van de kopertoonstelling te Mechelen werd ook door het Museum ingezonden. Dr. Hulsebos onttrok wegens hoogen leeftijd zijne medewerking aan de zorg voor de Romeinsche munten; in plaats van hem verklaarde de Heer van Kerkwijk zich tot voorlichting op dit speciaal gebied bereid.

Het verslag klaagt over gering bezoek aan het museum.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Musea.

Aanbouw aan het Rijksmuseum te Amsterdam. — Naar aanleiding van den voor de nieuwe schenking van den Heer en Mevrouw Drucker noodig geachten aanbouw aan het Rijksmuseum ontstond een ernstige protestbeweging in de kringen van architecten tegen deze nieuwe ontsiering van het gebouw als kunstwerk. Hoewel wij met sympathie deze beweging voor het behoud van dit meesterwerk van moderne kunst volgen, moeten wij de behandeling hiervan, als vallende buiten het kader van dit tijdschrift, verder onbesproken laten. De beweging gaf aanleiding tot overweging van de vraag, of niet door het uit de zalen verwijderen van minder belangrijke stukken, ook zonder nieuwen uitbouw, voldoende plaats te vinden zoude zijn voor de nieuwe schenking. Hiermede werd tevens een onderwerp van museumbeheer in discussie gebracht en naar aanleiding hiervan werd door Jan Veth een belangrijk artikel in het Handelsblad geplaatst, als gevolg waarvan het volgende adres werd verzonden:

De ondergeteekenden meenen met nadruk de algemeene aandacht te mogen vestigen op de voor eenige maanden in een vergadering van den Oudheidkundigen Bond als beginselen aangenomen stellingen:

1. Elk museum behoort een nauwkeurig omschreven doel te hebben, met een programma van hetgeen door de directie verzameld moet worden.

2. Er behoort te zijn een afzonderlijk Rijksmuseum gewijd aan de beschaving en de geschiedenis van Nederland in den meest uitgebreiden zin. Voor zulk een afscheiding van het bloot historische uit 's Rijksmuseum van kunstnijverheid heeft zich ook de directeur van het Nederlandsch Museum, Dr. A. Pit, reeds twee jaren geleden in een Gids-artikel uitgesproken.

Evenzeer is al sinds jaren van verschillende kanten duidelijk gemaakt, hoe in de uitsluitend als kunstverzamelingen bedoelde afdeelingen van het Rijksmuseum als zoodanig eene radicale zuivering gewenscht is.

Onder den drang nu van de tegenwoordige omstandigheden, door welke ook de aandacht van wijder kring voor het gebrek aan ruimte en de stelselloosheid in het Rijksmuseumgebouw wakker is geworden, meenden zij, dat het oogenblik daar is, waarop

door stads- en landsregeering stappen behooren te worden gedaan in de richting van bovengenoemde stellingen en wenschen, opdat eene principieele zuivering van de verschillende afdelingen in het overvolle Rijksmuseum worde verkregen.

Dit schrijven was ondertekend door de Heeren Boeles, Colenbrander, Jos. Cuypers, Feith, Hofstede de Groot, Huizinga, Jan Kalf, G. W. Kernkamp, S. Muller Fzn., Overvoorde, Thooft, Veth en Vogelsang.

Monumenten.

Het Koninklijk paleis te Amsterdam. — In »Architectura» klaagt B. over het onderhoud van het paleis op den Dam te Amsterdam.

»Minstens vijftig van de sierlijk bewerkte consôles in de eerste kroonlijst (ter halve hoogte van het gebouw) zijn geheel verdwenen. Een paar jaren geleden, in 1908, nadat het zich herhaaldelijk voorgedaan had, dat deze consôles onverhoeds op »de kleine steentjes» en op den openbaren weg neerploften tot groot gevaar van schildwachten en voetgangers, heeft men deze kroonlijst eens geïnspecteerd. Men herinnert zich den daarbij gebruikten verplaatsbaren steiger, die een tijdlang de aandacht der Amsterdammers trok, zonder dat in het openbaar vermeld werd, wát men toch wel uitvoerde.

Welnu, men inspecteerde toen, en de timmermansbaas, die zonder verdere technische voorlichting dan zijne bij het onderhouden van arbeiderswoningen opgedane ondervinding, hierbij adviseerde, bevond, dat de zandsteen kroonlijst niet met lood afgedekt en door de eeuwen heen »doorgewaterd» was, zoomede de consôles, die deze kroonlijst gedeeltelijk helpen dragen. Zeer vele dezer consôles vereischten dringend vernieuwing en wat deed men? Men vernieuwde inderdaad. Doch niet met zandsteen, wat toch echter ieder, die eenig besef van verplichting tegenover het achtste wereldwonder bezit, zou gedaan hebben, maar met greenenhout, in de kleur bijgesausd met een modderig sopje, op tentoonstellingsmanier! Van de straat af kan men deze houten consôles onderscheiden van die, welke nog van zandsteen zijn, en de oplettende waarnemer zal opmerken, dat het aantal houten exemplaren zeer groot is. Aan de zijde van de Paleisstraat heeft deze »reparatie» nog niet zoo uitgebreid plaats gehad (zeker wegens gebrek aan geldmiddelen) als aan de Damzijde en hier ontbreken dus vele consôles, die afgevallen en niet »vernieuwd» zijn.

Het is de moeite waard eens te gaan zien, hoe de rijke Staat der Nederlanden, op wien de plicht van onderhoud der koninklijke verblijven rust, dezen plicht betracht ten aanzien van het schoonste gebouw, dat hij in leen en in gebruik heeft.

In denzelfden tijd, toen bovenbedoelde inspectie plaats had, bracht een groot aantal leden van ons genootschap een bezoek aan het voormalig raadhuis. Behalve de wolkjes motvlinders, die opvlogen, als een vrijpostige bezoeker het waagde een der hoezen van de prachtige Empire meubelen, waarmede Lodewijk Napoleon, de vreemdeling, het paleis voorzien heeft, op te lichten, trof ons nog een andere merkwaardigheid, die zoowel van zorg voor de bewoners en de bezoekers, als voor de kunstschaten getuigde. In de groote zaal waren namelijk over het »Utrechtsche» tapijt, waarmede de marmeren, met koper

ingelegde vloer bedekt is, deklakens uitgespreid voorzover de bezoekers het tapijt moesten overschrijden.

Een gedeelte hiervan was echter wederom afgezet met een kring van houten banken, om de bezoekers te verhinderen, dat zij deze plek zouden passeeren, omdat het daar... zoo lekte. Het lekte door het beschilderde gewelf heen! ¹⁾)

De prachtige kristallen kronen, die, hoewel »Style Empire», in de plechtige ruimte stil en statig hingen te droomen, en de oude vlaggen uit den tijd onzer heldhaftigheid lieten zich deze miskenning hunner waardigheid stil voorbijgaan. Maar de uitgezaagde latjes, style »Guillaume trois», indertijd op de marmeren kroonlijsten bevestigd voor het aanbrengen eener feestversiering van vetpotjes à 3 cent (gevuld), die latjes gnuifden over onze verwondering. Zij wisten bepaald al, waar de schoen wrong en ook wij hadden even later gelegenheid dit waar te nemen.

Want toen wij bij het vervolgen van onzen tocht, dank zij de welwillende vergunning van de Paleis-directie, na een interessante wandeling over de met plavuizen belegde zolders onder de zware kaspantten door en langs de geweldige schoorsteenen, het plat onder het carillon betreden hadden, merkten we op, dat juist boven de plaats, waar het zoo lekte in de groote zaal, het lood van het dak verdwenen was. Flauwtjes blonk het zink nog van nieuwigheid.

Zou de Staat daar bij wijze van proef, van den rijksloodgieter het bekende aanbod aanvaard hebben: »gratis de dakbedekking wel te willen vernieuwen?» Of zou de opbrengst van het lood een welkome bijdrage geweest zijn in de kosten om het Paleis eens 'n flinke beurt te geven? Onder de verwonderde bezoekers werd toen zoo iets gemompeld.

En nu valt er een arm van het beeldhouwwerk uit den marmeren tympan voor de voeten van een krijgsman-op-de-plaats-rust, in gruzelementen.”

Kerkbrand te Beverwijk. — Den 21^{en} Augustus sloeg de bliksem in den torenspits van de Hervormde kerk te Beverwijk. De spits is afgebrand en de 62 Meter hooge toren is uitgebrand, de kerk zelf is gespaard gebleven, doch heeft veel waterschade gekregen; vooral het orgel is beschadigd. Voor de bijzonderheden over de kerk zie men »Noord-Hollandsche Oudheden” II, bl. 94 vv.

De Nieuwekerkstoren te Delft. — Door B. en Ws. van Delft is op de ontwerp begrooting voor 1913 f900.— uitgetrokken voor een plan tot restauratie van de Nieuwekerkstoren. De kosten worden begroot op f40.000.

Gevel Voorstraat 11 te Dordrecht. — Door de bemoeiingen van de Provinciale Z.-Holl. Archeologische Commissie en van de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht is de door afbraak bedreigde vroeg 17de eeuwse gevel aan de

1) Volgens eene andere lezing was er een olievlek op het tapijt.

Voorstraat No. 11 van ondergang gered. De gemeente Dordrecht gaf eene belangrijke bijdrage, het Rijk f150 subsidie en de Z.-Holl. Commissie en de Vereeniging elk f100. Het geveltje zal nu gerestaureerd worden.

Poortje aan de Paktuinen te Enkhuizen. — Door den eigenaar, het gemeenteraadslid C. Stapel, is het aardige poortje aan de Paktuinen No. 306 verkocht voor f 1100 om afgebroken te worden. Het verlies van dit renaissance poortje uit 1625 (zie »N.-Holl. Oudh.» I, bl. 122) wordt nog een veel ernstiger kwaad, nu hiermede een nieuw soort van vandalisme zijn intrede dreigt te doen. Tot nu toe was alleen over slecht onderhoud of verknoeiing te klagen, doch waren gevels nog niet tot uitvoerartikel gekozen, zoodat althans op dit gebied ons kunstbezit niet ten behoeve van het buitenland was geplunderd. Er dreigt thans ook hiervoor gevaar, doch het eenige middel hier-tegen, een wet tot bescherming van monumenten, laat nog steeds op zich wachten, niettegenstaande de vele pogingen tot het verkrijgen hiervan door den Bond en andere vereenigingen reeds gedaan. Moet ook hiermede weder worden gewacht totdat een deel van het te beschermen schoon is verloren gegaan? Er wordt nu weer gemeld, dat over verkoop van een gevel te Enkhuizen wordt onderhandeld.

Poortje te Enkhuizen.

Restauratie van de Groote kerk te 's-Gravenhage. — Den 9^{en} October l.l. had onder leiding van Jhr. A. J. A. Repelaer van Driel te 's-Gravenhage eene bijeenkomst plaats van kerkeradsliden en collectanten ter bespreking van de restauratie-plannen.

Hierbij werd gewezen op de wenschelijkheid om ook het inwendige der kerk te restaureeren, wegens den slechten toestand der ramen achter den preekstoel en van de zoldering van het koor. Ook werd de aandacht gevestigd op het in de 18de eeuw verminkte monument Van Assendelft, waarvan nog eene goede afbeelding voorkomt in het werk van De Riemer.

Het plan is om de kapiteelen van de kolommen te voorzien van beeldwerk in den stijl der 13de eeuw, en het groote raamvenster, met de voorstelling van keizer Karel V knielende voor de H. Maagd, een werk uit de eerste helft der XVI^{de} eeuw, te herstellen. De overige vensters zullen verlaagd worden.

De kosten, die over 10 à 15 jaar kunnen verdeeld worden, zijn geraamd op f250.000, waarvan het Rijk f110.000, de gemeente f40.000 en de provincie f18.000 zouden betalen.

Ned. Herv. Kerk te Loppersum (Gr.). — Bij de herstellingswerken aan het plafond der Ned. Herv. kerk zijn muurschilderingen van ouden datum voor den dag gekomen, o. a. de figuur eener vrouw, die een kind ten doop houdt.

Het bestuur der kerk zorgt, dat de kalklaag voorzichtig van het plafond wordt verwijderd, daar verwacht wordt, dat nog meer zal worden ontbloot.

N. R. Ct., 15 Juli 1902.

Stadhuis te Vlaardingen. — De voorbereidende werkzaamheden voor de restauratie van den voorgevel van het Stadhuis gaan steeds voort.

Na de ontblooting van den oorspronkelijken gevel zal er nieuwe bemanteling voor worden gemetseld van rijsteen, waarin zullen worden gevat nieuwe raamkozijnen met ruiten in gebrand glas, terwijl ook het fronton wordt vernieuwd, maar zijn oorspronkelijke teekening behoudt. Het torentje met het dak blijven intact.

Het bordes wordt geheel nieuw in hard- en zandsteen opgetrokken met een open balustrade; de leeuwenbeelden blijven. Ook de ingang van de politiewacht wordt opnieuw in zandsteen uitgevoerd.

Deze voorgenomen restauratie, ontworpen door den heer Hylckama Vlieg, directeur van gemeentewerken, zal het aspect van het Raadhuis zeer verfraaien en het een aanzien geven een gemeente van ruim 20000 inwoners waardig. *Vlaard. Ct., Aug. 1912.*

Nederlandsche Monumenten in Oost-Indië. — Het rapport door Mr. Dr. J. C. Overvoorde gezonden aan den Gouverneur-Generaal van Ned. Oost-Indië heeft reeds een gunstig gevolg gehad.

Door den Directeur van Burg. Openb. Werken is n.l. een rondschrijven gericht aan de residenten en chefs van Waterstaatsafdeelingen, welke o. m. het volgende bevat:

In afwachting van de instelling van een Oudheidkundigen Dienst, ter vervanging van de tegenwoordige Oudheidkundige Commissie, welke dienst t. z. t. mede met de zorg voor het behoud en de registratie van de monumenten uit den Compagniestijd zal worden belast, is mij mitsdien door de Regeering opgedragen om in overleg met den Landsarchivaris deze aangelegenheid reeds dadelijk ter hand te nemen, en doe ik daarvoor in de eerste plaats een beroep op uwe medewerking en op die van de aan u toegevoegde ambtenaren.

Het ligt in de bedoeling eerlang een overzicht samen te stellen van de nog voorhanden monumenten uit den Compagniestijd en binnenkort zal worden medegedeeld op welke wijze het daarvoor vereischte materiaal zal zijn te verzamelen.

Intusschen zou ik het ten zeerste op prijs stellen, indien UHGestr. mij mededeeling zou willen doen van eventueele bij u in behandeling komende plannen tot het afbreken of tot verbouwing van openbare of onder 's Lands toezicht staande bouwwerken, waarvan

vast staat, dan wel vermoed wordt, dat zij van beteekenis zijn uit een oogpunt van geschiedenis of kunst. Tevens ware daarbij zooveel mogelijk te vermelden, wat omtrent de geschiedenis van het betreffende bouwwerk bekend is; en zal voorts de bijvoeging van beschrijvingen, teekeningen of fotografieën der betreffende bouwwerken van veel waarde zijn. Hetzelfde geldt ten aanzien van kerkgebouwen en dergelijke, waarvoor op een of andere wijze subsidie uit 's Lands kas wordt genoten.

Aangezien vele der gebouwen, dateerend uit den tijd der Oost-Indische Compagnie, in handen zijn van particulieren, is overeenkomstig eene daartoe ontvangen opdracht der Regeering een gelijksoortig verzoek door mij gericht tot de particuliere architecten en aannemers hier te lande.

Ook de medewerking van de ambtenaren van het rooiwezen kan in deze van veel waarde zijn, en ik geef u derhalve in overweging de hoofden van plaatselijk bestuur in uw gewest te verzoeken deze ambtenaren uit te noodigen hun aandacht te willen vestigen op de bedoelde gebouwen en monumenten, en, zoodra een verzoek om vergunning tot afbraak of tot verbouwing van zoodanig bouwwerk hen mocht bereiken, mij daarvan rechtstreeks mededeeling te willen doen, zoo mogelijk met eene beschrijving en teekening of fotografie van het bouwwerk.

INGEZONDEN.

In het laatst verschenen nummer van dit »Bulletin» heeft de redactie een fragment uit een schrijven van den heer Bijleveld geplaatst, dat gericht was tegen mijn stukje over het altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz. in een vorig nummer. Waar de redactie indertijd den heer Overvoorde gelegenheid gegeven heeft, onmiddellijk op mijn stukje te antwoorden, is het zeker bevreedend, dat mij de gelegenheid niet gegeven is, dit fragment-schrijven van den heer Bijleveld in hetzelfde nummer van mijn opmerkingen te voorzien. Zeer belangrijk zouden die evenwel niet hebben kunnen zijn. Ik zal steeds dankbaar erkennen, dat de heer Bijleveld mij evenals zeer vele anderen gedurende vele jaren tal van adressen schriftelijk zoowel als mondeling heeft medegedeeld, waar ik met minder of meer waarschijnlijkheid, geschilderde oude portretten zou aantreffen, en daar zal Offem ook wel bij geweest zijn. Maar de onmiddellijke aanleiding voor mij, daar een bezoek te brengen, is geweest een veronderstelling, die ik gemaakt had door de bestudeering van den inventaris-Wittenhorst. Over het feit, dat de heer Bijleveld alles vergeten is, wat ik hem naar aanleiding van mijn bevinding op Offem verteld heb, kan ik alleen mijn verwondering uitdrukken.

Maar deze aangelegenheid heeft te weinig belang voor het publiek, om er langer bij stil te blijven staan. Interessanter lijkt mij de stelling van den heer Bijleveld, dat men, ter onderscheiding van andere takken der familie Wittenhorst, alle broeders van den heer van Sonsfeld eveneens met dien naam mag aanduiden. Evenzoo mag dus b.v. ter onderscheiding van de Nassau-Weilburg's Jan de Oude een Oranje-Nassau genoemd worden. Ten slotte moet ik den heer Bijleveld nog den raad geven, de familie, waar-

omtrent hij meent zoo goed op de hoogte te zijn, ten minste goed te spellen. De heerlijkheid heet immers niet Sohnsfeld maar Sonsfeld.

Helaas wordt aan de juiste schrijfwijze van namen wel eens meer wat al te weinig zorg besteed. Is aan de redactie van dit »Bulletin» niet nog op p. 119 van dezen jaargang de in een Hollandsche mededeeling zeker zonderling uitzierende schrijfwijze Willem van Juliers ontsnapt?

E. W. MOES.

Aangezien de aan Friesland gewijde afleveringen tijdig vóór de algemeene vergadering moesten verschijnen, was het onmogelijk om te wachten op een eventueel verweer van den heer Moes.

Wij hebben hem de gelegenheid hiertoe in deze aflevering gaarne gegeven, doch achten thans de discussie gesloten.

RED.

STEDELIJK MUSEUM TE HAARLEM.

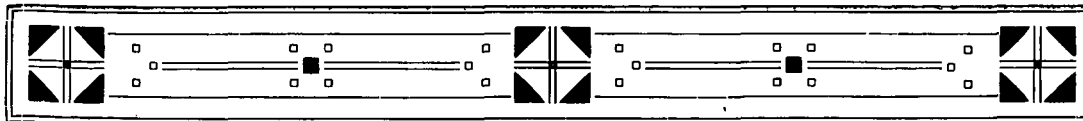
Door Burgemeester en Wethouders was aan den Gemeenteraad voor de benoeming van een Directeur van het Stedelijk Museum een voordracht toegezonden, vermeldende Mr. N. Beets, assistent aan 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam en G. D. Gratama, kunstschilder en leeraar aan de Ac. v. Beeld. Kunsten te 's-Gravenhage. Gelijktijdig stelde het College eene verordening op het Museumbeheer voor, waarbij overeenkomstig den wensch van den eerstvoorgedragene het salaris van den Directeur zou worden bepaald op f 2000. Dit om gevolg te geven aan een uitspraak van den Raad, welke scheen te bedoelen, dat B. en W. in hun oproep van sollicitanten een salaris konden noemen zich voor de aanvangssom bewegende tusschen 1500 en 2500 gld., zooals zij ook hadden gedaan.

De Raad ging echter den 4^{en} Sept. l.l. niet met de opvatting van B. en W. mede, en bepaalde eerst het aanvangssalaris op f 1500.-; daarna verzette hij zich tegen de meening van den Burgemeester, dat nu de voordracht vervallen was en eerst Mr. Beets geconsulteerd moest worden, (zooals niet slechts formeel maar ook moreel had behooren te geschieden), en eischte de stemming waarbij met groote meerderheid de heer G. D. Gratama gekozen werd.

Het voegt ons niet deze keuze op zichzelf te kritiseeren, maar wij kunnen niet nalaten een woord van ernstige afkeuring te doen hooren over de informeele wijze, waarop deze zaak door B. en W. van Haarlem is behandeld, over de weinig loyale manier, waarop de Raad de quaestie heeft gezien, waardoor de sollicitant, die volgens de Commissie van Toezicht en het Dag. Bestuur toch de eerstaangewezene was, het slachtoffer werd van met zijn bekwaamheden niet in het minst verband houdende overwegingen.

H. E. VAN GELDER.

ERRATUM. — In de mededeeling van Mr. S. Muller Fzn. over het zegel van Zweder van Abcoude (hiervóór blz. 122) komen een paar hinderlijke drukfouten voor, doordat de schrijver niet in de gelegenheid was de proef te corrigeeren. Men gelieve dus te lezen op regel 16: *Azincourt*, voor *Avricourt* en het randschrift zelf (regel 20): *Sigill. mag. Andree archid: Suession:*

PLAATSELIJKE MUSEA.

Door de Bondscommissie zijn de hierachter volgende stellingen opgesteld, die behandeld zullen worden in de Bondsvergadering, die den 14 December a.s. te 2 uur te Utrecht zal gehouden worden in de bovenzaal van het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen. Eene derde serie stellingen is door de Commissie voor eene volgende vergadering in het vooruitzicht gesteld.

Leden en corresponderende leden van den Bond worden opmerkzaam gemaakt op de gelegenheid om amendementen op de stellingen in te zenden bij den secretaris van den Bond, Dr. H. E. van Gelder, Cornelis Jolstraat te Scheveningen.

II. HOE MOETEN DE PLAATSELIJKE MUSEA HUN DOEL BEREIKEN?

18. De eigendom der plaatselijke musea moet bij voorkeur zijn bij de provincie of de gemeente, of bij gewestelijke of plaatselijke geschiedkundige vereenigingen.

N.B. Verzamelingen van bijzondere personen kunnen geen eigenlijke musea heeten, ook al zijn zij openbaar toegankelijk. Hun bestaan is geheel onzeker; bij den dood van den eigenaar loopen zij gevaar te niet te gaan, tenzij deze tijdig gedacht hebbe aan het maken van beschikkingen over het voortbestaan van zijne verzameling, en ook tijdens zijn leven kan verandering van omstandigheden hun ondergang ten gevolge hebben. — Ook het bestaan van de musea van vereenigingen is min of meer onzeker; de mogelijkheid toch is helaas bewezen, dat dergelijke vereenigingen kunnen verzuimen rechtspersoonlijkheid te verwerven of te vernieuwen.

19. Nieuwe, volgens alle eischen des tijds ingerichte gebouwen zijn voor het herbergen van musea altijd het doelmatigst; zij kunnen brandvrij en goed verlicht gebouwd worden op een terrein, dat ruimte biedt voor uitbreiding. Daar kunnen ook zalen voor studie en voordrachten aan verbonden worden, met ateliers voor het herstellen van voorwerpen en voor het photographeeren.

Oude gebouwen komen alleen in aanmerking, indien het onmogelijk is een nieuw gebouw te stichten of indien een oud gebouw van geschiedkundig of bouwkundig belang op deze wijze van den ondergang gered kan worden of, eenmaal gered, doelmatig in gebruik genomen worden.

20. Het beheer van een plaatselijk museum worde opgedragen aan een wetenschappelijk onderlegd directeur of aan eene commissie van oudheidkundigen.

21. Het is wenschelijk, dat de regeering zich door middel van inspecteurs voortdurend op de hoogte houde van den toestand, waarin de plaatselijke musea verkeeren, en zich van hunne bevindingen verslag doe uitbrengen.

N.B. Dergelijke inspectiën kunnen in het algemeen natuurlijk slechts een officieus karakter dragen en alleen door vriendschappelijke raadgeving leiden tot eventueel noodige verbetering. De regeering kan zich echter in bepaalde gevallen ook *een recht* van inspectie verzekeren, b.v. wanneer zij aan het museum een subsidie verleent, wanneer voor plaatselijke musea vrijdom van successierecht verkregen kan worden, enz. Een der leden merkt op, dat het de voorkeur zal verdienen, als inspecteurs alleen personen aan te wijzen, die zelf geene openbare verzamelingen beheeren.

22. De geldmiddelen der plaatselijke musea bestaan in :

- a. jaarlijksche toelagen van den eigenaar,
- b. erflatingen,
- c. subsidiën,
- d. entreegelden.

23. Het is met het oog op de steeds stijgende uitgaven voor deskundig beheer, aankopen, onderhoud en dienstbaarmaking aan wetenschap en publiek wenschelijk, dat de door de provinciën en gemeenten voor hunne musea beschikbaar gestelde sommen belangrijk verhoogd worden.

24. Er worde gestreefd naar wetswijziging, waardoor de plaatselijke musea voor erflatingen vrijdom van successierecht verkrijgen en dus in dit opzicht niet meer achterstaan bij de rijksverzamelingen.

N.B. Aan het verleenen van dezen vrijdom behooren, behalve het reeds genoemde recht van inspectie, ook eischen van algemeene toegankelijkheid en onvervreemdbaarheid van het museum verbonden te worden.

25. Het is wenschelijk, dat plaatselijke musea, die aan vereenigingen behooren, subsidiën verkrijgen van de gemeente, en indien hun werkkring zich ook buiten de gemeente uitstrekt, ook van de provincie. Indien een museum van meer dan plaatselijke beteekenis is, kan ook een rijkssubsidie in aanmerking komen.

N.B. Natuurlijk behooren aan deze subsidiën dergelijke bedingen verbonden te worden als boven sub. 24 vermeld is; in het bijzonder zal de bepaling niet mogen ontbreken, dat bij ontbinding der vereeniging hare verzamelingen gratis eigendom worden van een der subsidieerende publiekrechtelijke lichamen.

26. Het heffen van entreegeld, hoewel veelal bij plaatselijke musea noodzakelijk wegens de beperktheid der beschikbare middelen, worde zoo mogelijk vermeden.

27. Wenschelijk blijft steeds de vrije toegang voor het publiek overal, waar de omstandigheden dit toelaten. Het is echter noodig, dat daar, waar druk bezoek dit vereischt, op enkele dagen entreegeld van het publiek geheven wordt, ten einde rustige studie van deskundigen mogelijk te maken.

28. De tentoonstelling der voorwerpen zij zooveel mogelijk systematisch en overzichtelijk. De keuze van het systeem hangt af van den aard der verzamelingen.

N.B. Eene rangschikking naar zuiver aesthetische gezichtspunten verdient afkeuring; natuurlijk behooren echter bij de plaatsing der voorwerpen de eischen der aesthetiek in het oog gehouden te worden.

29. Alleen de voorwerpen, die werkelijk verdienen voortdurend en algemeen bezichtigd te worden, behooren tentoongesteld te worden.

Ook eene keuze uit de topographische en historische atlasen is als doorlopende tentoonstelling gewenscht, b.v. om den groei van het geographische ressort in beeld te brengen.

30. Ieder museum bezitte buiten de tentoonstellingszalen een depôt, waar bewaard wordt wat ongeschikt of niet van genoeg belang is voor voortdurende vertooning aan alle bezoekers en dat voor wetenschappelijke doeleinden steeds toegankelijk moet zijn. Ook de topographische en historische atlasen vormen zulke depôts.

31. Van elk museum behoort te worden *opgesteld en bijgehouden*:

a. een inventaris, met aanwijzing van de herkomst van elk voorwerp (in handschrift), en behooren te worden *uitgegeven*:

b. een wetenschappelijke catalogus, al of niet geïllustreerd, hetzij van de geheele collectie, hetzij van de meest belangrijke onderdeelen, bepaaldelijk van de in art. 6 genoemde serieën,

c. een geïllustreerde gids.

N.B. Door onvoldoende inventariseering en waarmerking van de voorwerpen zelve kunnen deze hunne wetenschappelijke beteekenis soms bijna geheel verliezen, b.v. opgegraven voorwerpen, waarvan daardoor de herkomst niet meer bekend is; niet-geschoolde beheerders hebben dit dikwijls uit het oog verloren. Vooral bij de in het ressort van het museum gevonden munten, die wegens hun geringen omvang zelden gemerkt worden, dient er op gelet te worden, dat de bijbehorende beschrijvingen (doosjes, etiketten enz.) niet verwisseld worden. De wijze van inventariseeren in de verschillende plaatselijke musea is niet voldoende bekend; rijksinspectie ware ook daarom nuttig.

32. De plaatselijke musea behooren ook te streven naar de verwezenlijking van hun doel door:

a. het houden van tentoonstellingen,

b. het publiceeren der nieuwe aanwinsten door de gewone en ook door de geïllustreerde bladen,

c. het doen houden van voordrachten,

d. het uitgeven van plaatselijke gidsen van oudheidkundigen aard,

e. het aanleggen eener verzameling van photographieën van belangrijke monumenten in hun ressort,

f. pogingen tot redding van bedreigde monumenten in hun ressort.

33. Afwisselende tentoonstellingen van serieën voorwerpen uit het depôt of van elders verhoogden de belangstelling in het plaatselijke museum, vooral indien zij op actuele gebeurtenissen en onderwerpen betrekking hebben en ruim bekend gemaakt worden.

34. Plaatselijke gidsen en voordrachten kunnen krachtig medewerken, om bij het publiek belangstelling te wekken voor de oudheidkundige en artistieke belangen binnen het ressort van het museum.

35. In samenwerking met centrale organen kunnen de plaatselijke musea veel bijdragen tot het redden en bewaren van monumenten en andere voorwerpen van oudheidkundige of artistieke waarde binnen het ressort. Slaagt men daarin niet, dan moet de herinnering aan de voorwerpen althans door goede photographieën in het museum bewaard worden.

GEWELFSCHILDERINGEN IN DE ST. WALBURGKERK TE ZUTPHEN.

Naar aanleiding van besprekingen op onze Jaarvergadering zond ons Bestuur op den 19^{en} Juli een schrijven aan Kerkvoogden der St. Walburgkerk te Zutphen, waarin met erkenning van het vele, dat voor de restauratie dier kerk reeds onder bestuur van Kerkvoogden was gedaan, werd gememoreerd, dat in den laatsten tijd van oudheidkundige zijde ernstige bedenkingen geopperd werden tegen de manier waarop de restauratie werd uitgevoerd, speciaal ten opzichte der gewelfschilderingen. Dat daarom het Bestuur verlof vroeg voor een commissie van bij uitstek deskundigen om een onderzoek in te stellen, waardoor aan de onzekerheid een einde zou kunnen worden gemaakt, hetgeen met het oog op de belangrijkheid der zaak toch wenschelijk zoude zijn. Tevens werd verlof gevraagd om van de nog te vinden schilderingen fotografische opnamen te mogen maken vóór het restauratiewerk werd aangevangen.

Dit schrijven heeft volgens den secretaris van Kerkvoogden het College niet bereikt, en dat was de reden, dat geen antwoord ontvangen werd, waarop het Bestuur zijn verzoek op 15 October herhaalde. Het ontving daarna op 10 November den volgende brief van den secretaris van Kerkvoogden:

In antwoord op uw brief d.d. 15 October j.l. hebben wij de eer het volgende onder uwe aandacht te brengen.

Ruim 10 jaar geleden werd een aanvang gemaakt met de restauratie van het inwendige der St. Walburgkerk en zijn *tot nu toe negen (9) gewelven en muren en pilaren* gerestaureerd.

De schilderingen, die op de gewelven en op eenige pilaren onder de kalklaag te voorschijn kwamen, zijn allen volgens één plan behandeld onder leiding van den heer Dr. P. J. H. Cuijpers en onder geregeld toezicht van den heer Dr. K. O. Meinsma, terwijl het fixeeren der schilderingen geschiedde door den heer Helwegen, een deskundig schilder, die daartoe door Dr. Cuijpers is aangewezen.

Uw Bestuur behoeft hoogenaamd geene »ongerustheid" te hebben, dat onder de genoemde leiding op eene niet-juiste manier tot nu toe de restauratie geschiedt. Wij geven u de verzekering, dat, wat onder de kalk te voorschijn komt, in zijn geheel blijft en met den noodigen eerbied voor het bestaande behandeld wordt.

Nu de restauratie *na 10 jaar onder leiding van Dr. P. J. H. Cuijpers* reeds zoover gevorderd is, achten wij inmenging of critiek van andere zijde niet gewenscht, noch behoorlijk.

Wij merken nog op dat èn Dr. Cuijpers èn Dr. Meinsma leden zijn van uwen Bond en dat dus feitelijk de restauratie-werkzaamheden steeds onder de leiding van Bondsleden hebben gestaan.

Op deze gronden werd dan ook in onze in deze week gehouden vergadering eenstemmig besloten, dat aan het verzoek van uw Bestuur niet kan worden voldaan, en dat wij het restauratiewerk onder dezelfde beproefde leiding als tot nu toe zullen voortzetten.

Met hoogachting,

Namens Kerkvoogden der N. H. Gemeente Zutphen,
J. A. STOLK, *Secretaris.*

Na dit weigerend antwoord staat ons Bestuur verder machteloos. Het kan echter niet nalaten deze weigering te betreuren. De onzekerheid is ongetwijfeld hierdoor niet minder geworden, en waar het bezwaren van zeer ernstigen aard geldt, als het bijwerken

der schilderijen met zware contouren, ja zelfs het geheel opnieuw schilderen met behulp van calques, en het aanbrengen van onderstellenderwijs ontworpen toevoegingen, terwijl zelfs den oppervlakkigen toeschouwer eene wijziging in de methode der restauratie van de nu gevonden schilderijen, met die welke op de voor eenige jaren gevondene werd toegepast, opvallen moet, daar moest dunkt ons ook voor Kerkvoogden de gelegenheid tot een onpartijdig rapport alleszins welkom geweest zijn. Immers, het lidmaatschap van den N. O. Bond geeft als zoodanig toch niet de deskundigheid in alle deelen der archeologie, of verheft lieden zelfs van de groote bekwaamheid, die de in bovenaangehaalden brief genoemden onderscheidt, boven de mogelijkheid van kritiek; een ander Bondslid trouwens, dr. Jan Kalf, die het laatst behandelde gewelf en de bewerking ervan heeft gezien, machtigt ons tot de mededeeling, dat z. i. daarbij veel meer gedaan wordt dan met eene uit een oogpunt van monumentenzorg rationeele restauratie overeen te brengen is, en dat hij de bovengenoemde bezwaren deelt.

Heeft het niet antwoorden op het verzoek tot fotografeeren, de bedoeling ook dit te weigeren, dan kunnen wij daarvan niet anders zeggen, dan dat het niet schijnt te wijzen op volkomen onbevangenheid.

H. E. VAN GELDER, *Secretaris.*

STAATS-BEGROOTING VOOR NED.-INDIË.

Op de Staats-begrooting zijn onder Afd. V, No. 126 de volgende posten uitgetrokken:

a. ambtenaren en andere personen, belast met wetenschappelijke onderzoekingen en met werkzaamheden in het belang van kunsten en wetenschappen . . .	f	4140
b. bureaubehoeften voor den oudheidkundigen dienst	»	300
c. reis- en verblijfkosten van het personeel bij den oudheidkundigen dienst	»	6000
d. toezicht op de schilderijen te Weltevreden	»	200
e. wetenschappelijke onderzoekingen, vervaardiging van teekeningen van oudheden, verzameling van voorwerpen ten behoeve van 's Rijks musea en andere uitgaven in het belang van kunsten en wetenschappen	»	21.740
		<u>f 32.380</u>

Volgens den uitgewerkten staat (105) is de laatste post aldus verdeeld:

Vervaardigen van teekeningen van oudheden en andere uitgaven in het belang van kunsten en wetenschappen	f	4000
Aankopen, inpakken, verpakken en verzenden van voorwerpen voor de musea.	»	1000
Subsidie aan het Bataviaansch Genootschap	»	9000
Subsidie Vereeniging tot bevordering van geneeskundige wetenschappen in Ned.-Indië	»	2000
Maatregelen tot behoud van oudheden	»	5000
Aankoop van materialen	»	60

Toelage Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde voor copieeren van
 bescheiden uit de Indische archieven *f* 600
 Collecteloon voor het debiteeren van bewijzen van toegang tot Hindoemonumenten » 80

en wordt deze vermeerderd met *f* 9000 in verband met de instelling van een oudheidkundigen dienst, vermeld onder No. 125, waarover de memorie het volgende bevat:

»Tot dusver berust het oudheidkundig onderzoek in Ned.-Indië in handen van de »Commissie in Ned.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera». Bij dit lichaam staat het wetenschappelijk onderzoek op den voorgrond, als gevolg waarvan, enkele tempels uitgezonderd, zoo goed als niets is gedaan om de oude bouwwerken voor verder verval te behoeden.

Naar aanleiding van de bevindingen door den voorzitter der Commissie, Dr. N. J. Krom, opgedaan bij zijne reizen door Engelsch- en Fransch-Indië ter bestudeering van de inrichting van een oudheidkundigen dienst aldaar, wordt het wenschelijk geacht evenals in die koloniën ook in Nederl.-Indië een afzonderlijken oudheidkundigen dienst in te stellen en bovenbedoelde Commissie op te heffen.

Deze dienst zal bestaan uit één verantwoordelijken chef, bijgestaan door het noodige personeel (zie voor de samenstelling daarvan den staat van toelichtingen), en zal zich in de eerste plaats hebben bezig te houden met het treffen van maatregelen tot behoud van de oudheden.

Voor het jaar 1913 moet hiervoor worden gerekend op eene uitgaaf van *f*44.984, waartegenover staat eene vermindering van uitgaven met *f*20.400 door het vervallen der betrekking van oudheidkundig ambtenaar en van de voor oudheidkundig onderzoek en maatregelen tot behoud van oudheden uitgetrokken gelden.

In totaal vordert dus de instelling van een oudheidkundigen dienst in Ned.-Indië voor 1913 eene meerdere uitgaaf van *f*24.584.”

Blijkens den bijgevoegden staat is de post voor dezen dienst aldus verdeeld:

een chef	<i>f</i> 7200
een bouwkundige	» 6000
een adjunct oudheidkundige	» 3600
een adjunct bouwkundige	» 3000
een chef voor het technisch personeel	» 3000
een bureau-assistent	» 1200
een inlandsch schrijver	» 420
een inlandsch teekenaar 1 ^{ste} klas	» 720
een inlandsch teekenaar 2 ^{de} klas	» 300
een inlandsch oppasser	» 144
aan schrijfloonen	» 300
aan tijdelijk personeel 6 maanden	» 366
aan periodieke traktementsverhoogingen	» 7440
	<hr/>
	<i>f</i> 33684

Naar aanleiding hiervan is er van bevriende zijde bij den Minister van Koloniën op aangedrongen om van de instelling van dezen nieuwen dienst partij te trekken om hieraan tevens op te dragen de zorg voor de reeds zoolang verwaarloosde monumenten van Nederlandschen oorsprong in Indië. Naar aanleiding van het hierop verkregen antwoord mogen wij aannemen, dat dit zoowel hier als in Indië in de bedoeling ligt van de Regeering.

ORGELS, ORGELBOUWERS, ORGELGEBRUIK EN ORGANISTEN IN DE VOORMALIGE ST. MARTINUS- EN IN DE TEGENWOORDIGE ST. EUSEBIUS- OF GROOTE KERK TE ARNHEM.

In de voormalige St. Martinuskerk waren twee orgels. Het oudste, dat ons bekend werd, dagteekende van 1384 en was vervaardigd door den priester *Henric Bomert*. Het was een orgel met deuren en derhalve niet groot. Omtrent dit orgel vinden wij vermeld: »Om die orghelen te maken om cleyn negel XVI ss. Item *Evert Kistemaker* om hout, XIII ss., IIII d. Item doe sy mit hem averdroghen, verdroncken IIII qrt. XVIII ss., VIII d. Item om lyme ende om cleyn negelen X ss. Item den Kistmaker van den doeren te maken II fl , VIII ss. Item *Arent budelmaker* om leder ten blaesbalgen ende anders IIII fl , XIII ss. Item om foliën ende om tynne ende om bogelen totten blaesbalgen XVI ss. Item te verdrincken gegeven allentelken II ss., VIII d. Item den bleesers II fl , II ss. Item *Heren Henric Bomert* van sinen loen XXVIII fl . Item die doeren te maken ende van haexsteen — waarschijnlijk haaks en tevens sluit- en draaibaar maken — X ss., VIII d. Item om yserwerck V fl , II ss. Summa huius XLV fl , IIII ss. IIII d.”¹⁾ De priester *Henric Bomert* is de oudst bekende orgelmaker in Nederland. Daar, volgens *J. J. Seidel* in zijn: »*Die Orgel und ihr Bau*”, de priester *Nicolaus Faber*, die in 1359 of 1361 het groote orgel in de Domkerk te *Halberstadt* maakte, de oudst bekende orgelmaker van Duitschland is, behoort hij bovendien tot de alleroudste bekende orgelmakers.

Behalve dit was er een grooter orgel »in der ouderkercken”, dat in 1432 werd voltooid²⁾. Het was vervaardigd door *Borchart Heine*, aan wien burgemeesters, »doe aen hem die grote orgel verdingt ware te maken” een Arnh. gulden te verdrinken gaven³⁾. Voor zijn loon ontving hij »acht Churfurster Rijns guldens des jaers”, te lossen met honderdtwintig R. gulden. Eenigen tijd te voren waren de burgemeesters en schepenen Mynschart, Bierwisch, G. Arnhem en Peter Brant met de priesters Heer Engelbert en Heer Elbert, »mitten orgelmeester” reeds bijeen geweest om »den grooten orgel te verdingen”, maar konden het toen niet eens worden, hoewel zij »2 qrtn. voor 12 bl.” verdrongen⁴⁾.

1) G. v. Hasselt, Arn. Oudh. III, blz. 259.

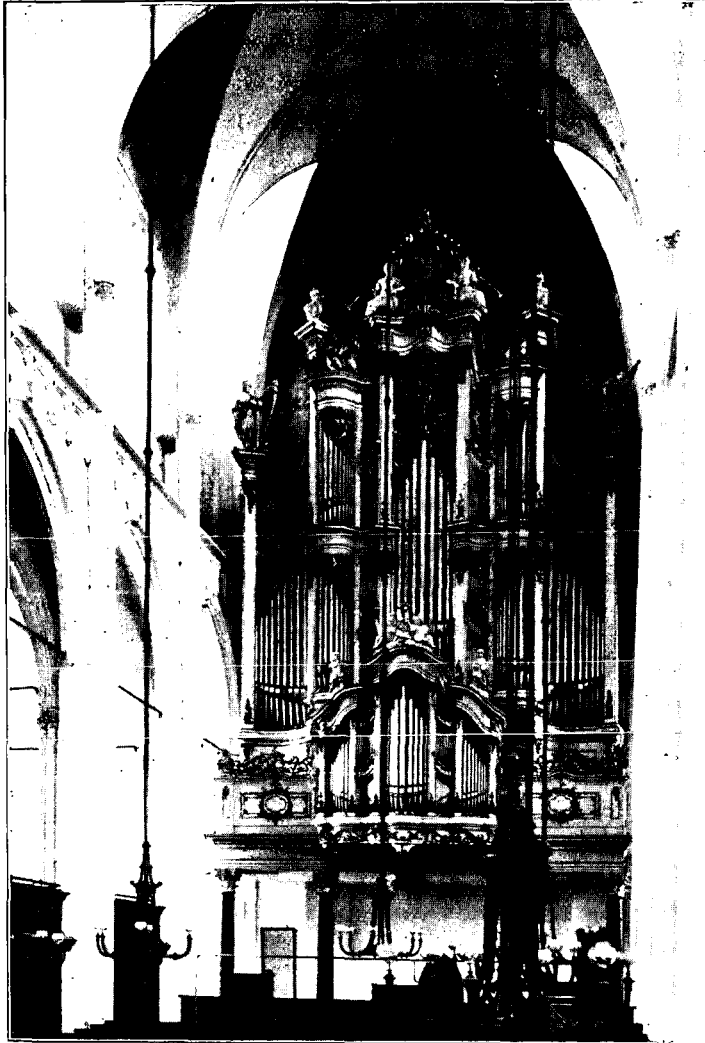
2) Idem, Kroniek, blz. 12.

3) Stadsrekening.

4) Stadsrekening.

In ditzelfde jaar werd *Derick de organist* van Doetinchem aangenomen »om die orghelen te bewaren”¹⁾. Bij zijne aanneming kreeg hij 12 blenck te verdrinken²⁾.

Welke belooning een organist destijds genoot, kunnen wij niet met juistheid zeggen, maar wel, dat hij in 1470 »van synen dienst van des orgels wegen” 8 oude schilden

Orgel in de St. Eusebius- of Grootte kerk te Arnhem in 1895.

tegenwoordige Grootte kerk, welke voor de St. Martinuskerk in de plaats kwam, en die in de onmiddellijke nabijheid en ten noorden hiervan stond, was een orgel, dat in 1506 werd gebouwd en het eerste orgel in deze kerk was. Den 26^{en} Nov. van dat jaar werd

ontving, makende 12 gl. Ook ontving hij kleeding, welke in het verstreken van 7 el laken bestond.

Den »orgelbleser” vinden wij in 1438 vermeld, die toen ook kleeding ontving. Te voren schijnt men die betrekking niet beloond te hebben en daartoe personen uit het armenhuis te hebben gebruikt, want behalve dat wij in 1438 vermeld vinden het aankopen van goed, om den »orgelbleser” te kleeden, vermeldt de stadsrekening van 1439: »den orgelbleser nae gecoft, want men dyen van der armer ghewant sijnen arbeyt vuer geloent en wolde hebben, V ellen kessels graws, d'elle ad XIII¹/₂ kr., dat maect the samen IIII gulden ende II blencken.” In 1440 en 1447 vinden wij telkens 5 ellen goed van ongeveer denzelfden prijs, wat voor den orgeltreder werd gekocht, zoodat blijkbaar hierin zijne belooning bestond.

In de St. Eusebius- of

1) G. v. Hasselt, Kroniek, blz. 12.

2) Idem.

»in den name der heilligher drievoldicheit'' en ter eere van St. Maarten en St. Eusebius, aan *Berend*, orgelmaker te Emmerik, het maken van een orgel aanbesteed voor 600 Philips gulden ¹⁾). Het werd toen geplaatst in het langschip vóór den zuidelijken ingang der kerk, waar een fresco in het gewelf, — een komisch masker met eene groote mond-opening, — deze plaats nog aanduidt. Als organist vinden wij kort daarna, namelijk in 1509, *meyster Arnt* vermeld, wien voor zijn kleeding VI gulden werd betaald. Hij schijnt een bekwaam organist te zijn geweest, daar wij van hem lezen: »want die van den Bossche hyr hadden geschickt om *meyster Arnt* dar te hebben, most men hem noch VI gulden ct. geven sold hij blijven'' ²⁾).

Toen de geheele kerk omstreeks 1530 in gebruik was, begon men hoe langer hoe meer behoefte te gevoelen aan een groot orgel, zonder echter het bestaande buiten gebruik te willen stellen. In die tijden was het namelijk geen zeldzaamheid twee orgels in een kerk te vinden. Men vond die te Utrecht, Leiden, Nijmegen, enz. Te Delft had men er zelfs drie ³⁾, evenzoo te Haarlem, te weten: het zoogenaamde Grootte Orgel aan de noordzijde tusschen het koor en de twee pijlers, waarop de toren rust; het tweede schuin tegenover het eerste in den zuidelijken beuk en het derde en kleinste in den noordelijken beuk boven de kapel der Zeven Weeën, later de kapel van Schagen genoemd ⁴⁾). Het duurde echter tot 1541 voor tot de aanschaffing werd overgegaan en door den Burgemeester Hendrik van Poelwijck en de Kerkmeesters Hendrik Engelen, Johan van Ratyngen en Herman Dryever met *meyster Johan Noster* een overeenkomst werd gesloten, »dat groete orgell in der moederkercke te maicken'' ⁵⁾). Uit de voorwaarden blijkt ons de volgende samenstelling van dit orgel. Ten eerste werd bepaald, dat »die prestanten seshien voet'' moesten zijn. Ten tweede werd bedongen »een Doijff van acht voeten, myt sijn Registeren.'' Ten derde, »een coppel van vyer voeten, off een baer-pijpe, wie van beyden men believeen sold.'' Ten vierde wenschte men »een superoctave myt sijn Registeren.'' Ten vijfde, »die mixtuer off die positie scharp snijdende myt sijn Registeren.'' Ten zesde, »die zymbalen myt sijn Registeren. Item noch die trumpetten, ende ist mogelick, dat hij noch een sunderlinge stemme daerbij vynden kon.'' Verder werden in deze overeenkomst nog »een baertfloeyte'', »een holttype'', »een gemzen horn'', »een clyncckende zymbell'', »een regaell'' en »een tramlant'' bepaald en dat »dat holtwerck moest gemaekt worden als toen die nye manier was.'' Dit orgel werd toen geplaatst in het zuidelijk transept der kerk. Daar *Mr. Joh. Noster* ook organist was, o. a. in 1549, was hij waarschijnlijk de eerste organist van dit orgel.

Als organist van dit orgel werd den 2^{en} Januari 1566 *de organist van Tiel* aangenomen. Deze werd echter den 20^{en} Januari 1574 eervol ontslagen en den 1^{en} Febr. 1575 door den organist *Johan Morleth* vervangen.

1) P. Nijhoff, Inv. v. h. oud-archief. Mr. G. v. Hasselt, Kroniek, blz. 78.

2) Mr. G. v. Hasselt, Arnhem F en Stadsrekening.

3) N. C. Kist en H. J. Royaards, Arch. v. Kerk. Gesch. X, blz. 222.

4) J. Wolff, Beschr. v. d. Grootte of St. Bavokerk te Haarlem, 1845.

5) Mr. G. v. Hasselt, Kroniek, blz. 96.

Dat het in 1541 gebouwde orgel groot is geweest, blijkt ons ook uit eene herstelling, die het in 1576 onderging. Toen werden er zes blaasbalgen voor gemaakt. *Meister Henrick, blaasbalgenmaker*, ontving toen voor drie dezer 7 daalder en voor de overige drie, die kleiner waren, 3 daalder. De Overkerkmeesters Jan van den Bergh en Ringelberch, bijgestaan door Johan van Schevichaven en den blaasbalgenmaker, kochten daartoe van Gijsbert Haemaker »XII perdtsvellen tot dy blaesbalgen voor XXII daalder”. *Meister Henrick* diende bovendien een rekening in »van ribben en plancken, dy tot dy blaesbalgen gebruyckt worden” tot een bedrag van III goud guld. XIX st. Bovendien ontving hij voor het dichtmaken van een blaasbalg, »dy van die muesen gebeten was, und dat hy dy blaesbalgen mit vergifft gesmert had XX st.” Jan Conders leverde XI witte schaapsvellen, die *meister Jan* — zeer waarschijnlijk de bovengenoemde organist Johan Morleth — bij hem gekocht had voor II g. XV st.¹⁾.

De blaasbalgen werden in het bussenhuis, dat toen zeer waarschijnlijk reeds op de markt stond, gemaakt en van daar naar de kerk en verder naar het orgel vervoerd. »De beide custers, de oud-kerckeknegt und de dotgrever” hielpen daaraan mede en ontvingen daarvoor te zamen eene belooning van X st. XVII p.²⁾.

Nadat deze orgels met de kerk in 1578 in het bezit der Hervormden waren gekomen, ontstond al spoedig daarna de strijd tegen het orgelgebruik in de kerk. De Provinciale Synode van Dordrecht besloot n.l. reeds in 1574, dat dit moest eindigen volgens de leer van Paulus 1 Cor. XIV, vers 19 en volgende. De Nationale Synode, in 1578 te Dordrecht vergaderd, ging nog een schrede verder en besloot, dat de orgels, die een tijd lang geduld waren, zoo spoedig mogelijk moesten weggenomen worden. Dientengevolge werden door de predikanten allerlei pogingen aangewend om de kerk »van deze bijgeloovigheid te zuiveren”. De Magistraat stond gelukkig daar krachtig tegenover en nam de orgels en hun gebruik in bescherming.

Deze twist openbaarde zich hier het krachtigst in 1589, toen het orgel eene herstelling noodig had. Toen kwamen den 14^{en} Febr. de kerkmeesters bij den Raad en deelden mede, dat eenige gemeenteleden gaarne zouden zien, dat het orgel weder gerepareerd en bruikbaar werd gemaakt. Zij gaven de beslissing aan den Magistraat, opmerkende, dat zij wel een middel zouden vinden om de kosten te bestrijden en dat zij daarmee de stad niet wilden belasten. Alleen bedongen zij, dat de stad, ouder gewoonte, den organist zou betalen. Daarop volgde hunnerzijds den 21^{en} Febr. eene memorie aan den Raad, waarin zij mededeelden: »Also die Kerckmeesteren een voerleden Dingsdach acht daegen den Heeren voergedraegen van die reparation des Orgels, soe idt selffde een oersaek sal geven, dat voele minschen mede tot aenhoering van Goeds woert sullen kommen, ende men dan den voerss. Kerckmeesteren noch geen antwoerdt daerop gegeven, verstaen die Kerckmeesteren, dat die Heeren daermit te vreden syn geweest, inzonderheit diewyl id sonder costen van die Stad sal geschieden, ende hebben algereets myt *Meister Johan*

1) Stadsrekeningen.

2) Mr. G. v. Hasselt, Arnhem F., Openb. Bibliotheek.

Morleth gehandelt op behagen van myn Heeren, gelick sy daer van gelegener tyt bericht sullen doen." 1)

Toen de predikanten zagen, dat werkelijk met de herstelling van het orgel zou worden aangevangen, kwamen zij hiertegen krachtig in verzet. De Kerkeraad wendde zich vervolgens den 29^{en} Juli met een schrijven tot »den Ersamen und wysen Rhaet der Stadt Arnhem, onsen gebiedenden Heeren und Brueders in Christo" met »Bedenckens des Kerckenraedts dezer Gemeinten, off die Reparation der Orgelen raetsam, om hernamals dieselve in der Reformerter Kercken alhier, als einich deil des Goededienst to gebruycken". Dit zeer belangrijk stuk tot de kennis van het kerkelijk orgelgebruik kan men in zijn geheel lezen bij Mr. G. van Hasselt, »Arnh. Oudh." III, blz. 245—257. Daarin wordt achtereenvolgens betoogd: 1°. Wat de H. Schrift van het gebruik der orgels vermeldt; 2°. Hoe eenigen van de voornaamste en godvruchtigste oudvaders daarover oordeelen; 3°. Wat de geleerdste en geloofwaardigste nieuwe schrijvers daarvan zeggen; 4°. Met welke argumenten en redenen bewezen kan worden, dat dit niet stichtelijk is.

Wat de geschiedenis van het ontstaan der orgels betreft, lezen wij daarin, dat *Marinus Scotus*, die in 706 heeft geleefd, schreef, dat dergelijke orgels het eerst door *Constantinus* genaamd *Copronius* aan *Pipinus, den Koning der Franken*, zijn gezonden. Dit ziet klaarblijkelijk op het orgel, dat in 757 door Keizer *Constantinus Copronymus* uit Constantinopel aan *Pepijn* werd toegezonden en *in het Paleis te Compiègne* werd geplaatst 2). Het jaar 706 is dus niet juist en kan dit ook niet zijn, daar *Pepijn de Korte, Koning der Franken*, van 751 tot 768 regeerde.

Uit de argumenten, welke de Kerkeraad aanvoerde, dat het orgelgebruik niet stichtelijk is, stippen wij aan, dat, naar zijn oordeel, alles wat tot wereldlijke lusten »ende geilheit des vleisches" strekt, uit de Gereformeerde kerk behoort geweerd te worden; dat uit de inkomsten der kerk het onderhoud der kerk en der schoolmeesters betaald moet worden, alsmede het ondersteunen der armen; dat men in treurige tijden, als er toen waren, geen »Erudenspill" en dergelijke dingen moest aanrichten, maar men veeleer moest treuren, tot teeken van innerlijke rouw, enz. enz. om, ten slotte, tot het verzoek te komen, het orgelspel in deze kerk nimmermeer in te voeren en met ernst af te weren, opdat niet Gods zegen werd afgewend en neerslachtigheid in deze voortreffelijke gemeente gekweekt, waarvoor de Kerkeraad bidt, dat God Almachtig haar moge behoeden.

In verband met het verleende ontslag aan den *organist van Tiel*, d.d. 20 Jan. 1574, kunnen wij dus aannemen, dat sedert dat tijdstip het orgel buiten het kerkelijk gebruik was gesteld. Wel werd reeds het volgende jaar *Johan Morleth* aangesteld, maar dit zal waarschijnlijk zijn geschied als een protest van den Magistraat, voorgevende, dat het tot het onderhouden van het orgel noodig was, dat dit, buiten de godsdienstoefeningen om, nu en dan bespeeld en onderhouden moest worden.

1) Mr. G. v. Hasselt, Arn. Oudh. III, blz. 258 en Raadsignaten.

2) N. C. Kist en H. J. Royaards, Arch. v. Kerk. Gesch. X, blz. 202.

Op het bovengenoemd schrijven van den kerkeraad antwoordde de Magistraat nog dienzelfden 29^{en} Juli dan ook, dat op alle tijden »als 'er Godsdienst gepleegt wordt'', op het orgel zou gespeeld worden, gelijk in de naburige Provinciën, op zulke tijden, dat de Godsdienst daardoor niet gestoord wordt. Daaraan werd toegevoegd, dat het orgel niet tot den kerkedienst, maar als eene politieke zaak zoude gebruikt worden.

Dit antwoord bevredigde de predikanten geenszins. De predikant Johannes à Nyecken achtte het toen zeker het best, openlijk tegen het spelen op het orgel te gaan preeken. Z.Eerw. werd echter den 15^{en} Aug. d. a. v. onder het oog gebracht, dat dit aanmatigend was en hem werd tevens medegedeeld, dat, wanneer hij of de predikant Johannes Fontanus meenden, dat de Magistraat in dezen niet goed had gehandeld, zij daarvan op particuliere wijze hadden moeten laten blijken. Toch schijnen deze predikanten nog eenige voldoening te hebben gekregen, daar den volgenden dag aan den organist werd opgedragen om den anderen dag, vóór en na den middag, na de preek, eenige Psalmen op het orgel te spelen, maar zoo lang te wachten, totdat de predikanten van den predikstoel zouden zijn en niets te spelen, wat ergernis kon verwekken ¹⁾. Een soort orgelconcert dus na de preek, terwijl bij het kerkgezag het orgel zweeg.

Tengevolge van deze onderhandelingen was het benoemen van den bovengenoemden organist *Johan Morleth*, zijnde de zoon van den reeds vroeger genoemden organist van dien naam, vertraagd geworden. Eerst den 10^{en} Dec. 1589 werd hij in zijns vaders plaats benoemd, op eene belooning van kleeding en eene toelage van 60 gulden. Bovendien ontving hij van de kerkmeesters jaarlijks 40 gulden en werd hij vrijgesteld van burgerlasten, als van »Pressen, Waken, Billetteering, etc."

Het kerkgezag zonder orgel liet intusschen zeer veel te wenschen over, want den 18^{en} febr. 1610 werd nog besloten: »Overmitz groote dissonantie in den Cantu bevonden wort, hetwelck vermoedelijck geschiet door dien datt tota Ecclesia niet genoegsam des Succentoris voersanck horen kan, is goet gevonden, dat hie hem setten sall voeran den Predigestoell'' ²⁾. De stok moest er bij te pas komen, want den 26^{en} Jan. 1623 werd den voorzanger Jan Ariëns gelast zich bij het zingen van een »Pikstok'' — wij zouden zeggen een dirigeerstok — te bedienen.

Zoo bleef de toestand voortduren, totdat den 11^{en} Maart 1632 bij den Magistraat een voorstel van den Kerkeraad kwam »off men na de gewoonte van die van Vrieslandt onder 't zingen van de Psalmen, niet mede 't orgel zoude doen spelen ³⁾. Daarop werd toen echter geen besluit genomen. In 1640 was men hiermede nog niet verder, daar den 27^{en} Januari »de Rector en Latijnsche $\overline{m}r\overline{n}$ sampt de françoische School $\overline{m}r$ en $\overline{M}r$ Jan de Voorzanger gecontinueerd werden ende sijn vermaent, nu de discipelen een betere plaetze tot het gehoor in de kerck gegeven is, dat zij deselve zullen hebben t'exami-

1) Mr. G. v. Hasselt, Kroniek, blz. 238.

2) Resolutieboek v. Kerkmeesters.

3) Mr. G. v. Hasselt, Geld. maandwerk II, blz. 413 en 414 en Raadsignaat.

neeren wat zij uit de predicatiën onthouden. Item, dat zij de kinderen in 't singen sullen beter doen luysteren na den voorsanger en̄ deselve daechs voor den sondag exerceeren in de psalmen, die men singen sall' 1).

Stichtelijk was het kerkgezag toen zeker niet; de geringste stoornis was voldoende om het gezag in de war te sturen. *Huyghens* beschrijft het kerkgezag in zijn tijd als volgt: »Inderdaed, het laet sich onder ons veeltijds aenhooren, als ofter meer gehuijlt oft geschreeuwt dan menschelick ghesongen worde. De toonen luyden dwars onder een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden als putemmers, d'een dalende sooveel d'ander rijst' enz. Dit hinderde zeer velen en daarom werden hoe langer hoe meer pogingen aangewend om het kerkgezag door het orgel te doen begeleiden, te meer, daar ook de minder strenge Calvinisten hierin niet langer bijgeloof en afgoderij zagen.

Deze gewijzigde denkwijze onder de geloovigen gaf echter weer aanleiding tot een nieuwen strijd, zoodat men reeds begon te spreken van »Orgelisten en Contraorgelisten''. Een en ander vindt men meer uitvoerig verhaald in het werk van *Constantijn Huyghens* »Ghebruik en onghebruik van 't Orgel in de Kerken der Ver. Nederlanden'' en in deel X van het Archief voor Kerk. Geschiedenis, »Het kerkelijk orgelgebruik bijz. in Nederland'' door *N. C. Kist*. Daaruit blijkt, dat *Huyghens* krachtig heeft medegewerkt om het orgel weder in eere te herstellen, ondanks de bestrijding, welke zijn geschrift had uitgelokt. Toch duurde het nog langen tijd, eer dit was geschied. Eerst den 10^{en} Aug. 1662 besloot Nijmegen, dat het orgel bij het zingen der psalmen weder zou worden bespeeld 2). In Leiden daarentegen werd daartoe reeds in 1636 besloten en in het volgend jaar overgegaan. Deze stad is, volgens *Kist* in zijne bovengenoemde verhandeling, de eerste in Nederland geweest, die in dezen vooring. Hierboven zagen wij echter, dat in 1632 dit gebruik in Friesland reeds was ingevoerd, toen de kerkeraad te Arnhem daartoe bij den Raad eene poging deed. Het voorbeeld van voornoemde steden volgden toen spoedig vele andere na. Nieuwe orgels werden gebouwd, daar vele van de bestaande onbruikbaar waren geworden. Andere, die inmiddels goed onderhouden waren, werden vergroot en vernieuwd, kortom, er ontstond nu een streven om in de kerk een schoon en welluidend orgel te hebben.

Te Arnhem was het door den organist *Johan Morleth* des Zondags en in de week, na afloop der godsdienstoefeningen, steeds bespeeld geworden. Wij mogen ons verzekerd houden, dat hij het orgel goed zal hebben onderhouden, want hij was ook buiten Arnhem als een bekwaam orgelmaker bekend. Den 15^{en} Aug. 1600 nog was het hem vergund geweest het orgel te *Elburg* te herstellen 3). Toen hij in 1629 veertig dienstjaren had, vroeg hij verhooring van belooning of, bij het benoemen van een anderen organist, »d'Olde gagie hem sijn leven lanck, sonder actuelen dienst te doen, te vergunnen.'' De Magistraat droeg daarop den Secretaris *Sluysken* op, den zoon van den suppliant te polsen of hij, hoewel Papist zijnde, »sich tot het speelen der Psalmen op den orgel soude willen gebruiken laten voor twee hondert gulden jaerlix.'' De voorwaarde werd er echter bij bedongen, dat

1) Raadsignaat.

2) *Smetius*, *Kroniek*, blz. 199.

3) Raadsignaat.

zijn vader daarvan, tot aan zijn dood, honderd gulden zou genieten. Verder werd besloten, bijaldien de zoon deze betrekking onder die voorwaarden niet aannam, dat *de oude Johan Morleth* »so lange hij het orgel kan bedienen in plaatse van hondert voortaan hebben sal hondert vijftig gulden jaerlicx" ¹⁾). Het werd ons niet bekend, of de zoon deze betrekking heeft aanvaard. Wij twijfelen hieraan en onderstellen, dat de oude organist tot aan zijn dood die functie is blijven vervullen, daar hij en zijn zoon in 1632 het nieuwe orgel in de kerk te *Hattem* keurden ²⁾). Hij overleed den 27^{en} Sept. 1636 en is in den noorderbeuk der kerk, tusschen den 3^{en} en 4^{en} pijler van af het dwarsschip, begraven. Op zijn grafzerk, welke thans in den hoofdbeuk vóór het orgel en tegen de banken ligt, waarvan het wapen is afgehakt, leest men: *A^o. 1636 dē 27^{en} September is in dē heere gerust dē E. Johā Morleth.*" In het begrafenisboek wordt hij ten onrechte *Jan Marlet*, organist, genoemd. Het graf van zijne echtgenoot *Adry van Harscamp*, door een grafzerk met No. 52 gedekt, ligt tegen den 3^{en} pijler. Zijn graf ligt hiervan zuidwaarts, eveneens tusschen den 3^{en} en 4^{en} pijler.

In 1638 had het orgel weder eene herstelling nodig. Deze werd toen aan het positief verricht door *Mr. Huus*, *orgelmaker*, die daarvoor twintig gulden ontving.

De organist *Johan Morleth* werd opgevolgd door *Willem Claesen Pronck*, die den 5^{en} December 1636 werd aangesteld. Deze schijnt tot in de eerste helft van 1661 werkzaam te zijn gebleven, want den 3^{en} Juni 1661 werd besloten, »dat so laest het orgel volkommentlick hersteld ende in staet gebracht sal sijn, twee onpartijdige van de ervarenste meesters op het orgel ende klokkenspel sullen worden verschreven ende versoght om haer oordeel sonder eenige sught ofte passie te geven over die bequaemheid van sodane meesters, dewelcke alhier versoeken den dienst van beyde te bekleden, ten eynde daerut den besten en bequaemsten geëligert moghe worden" ³⁾).

Tengevolge van dit onderzoek werd benoemd de beroemde *Dirk Scholl*, geb. 1641, die tot 1665 hier organist was en toen te Delft werd benoemd, waar hij 1727 overleed. Diens beeltenis, door *T. van de Wilt* gegraveerd, vindt men in de Verzameling van teekeningen van *Mr. Alex. Ver Huell* ⁴⁾). *Scholl* schijnt opgevolgd te zijn door *Monsieur van Noort*, dien wij reeds in 1668 als organist dezer kerk vinden vermeld. Hij schijnt een niet minder groot toonkunstenaar te zijn geweest dan zijn voorganger, daar wij van hem lezen: »de beste Geesten, die op de Fluyt uytmuntend spelen zijn dese: *Joncker van Eyck* tot Utrecht, *Advocaat Schagen* in den Haegh, *Monsr. Nierop* in den Haegh, *Monsr. Bastier* in Zeeland, *Monsieur Boxtel*, predikant omtrent den Haegh, *Monsr. van Noort orgelist te Arnhem*, *Jan Koords* te Delft" ⁵⁾).

1) *Mr. G. v. Hasselt Geld. maandwerk* II, blz. 414 en 415 en *Arnhem F.*

2) *F. A. Hofer*, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem*, Gelre, 1900.

3) Raadsignaat. Tusschen 1636 en 1661 kan ook nog werkzaam zijn geweest *Gisbert van Steenwijck*, die in 1679 te *Kampen* overleed en te voren organist te *Arnhem* was.

4) *Gemeente-museum*. Eveneens bij *J. W. Enschedé*, *Dertig jaren muziek in Holland*, 1904.

5) *Mr. G. v. Hasselt*, *Arnhem F*, overgenomen uit *Mr. Johan van Dans* »Aerdige en soetvloeiende Minnerijmpjes ofte Tweede Deel van *Thyrsis Minnewit*", enz. 1668.

Het was waarschijnlijk dus ook de organist *van Noort*, die in 1672, toen de kerk weder in het bezit der R. Katholieken was geraakt, dit orgel bij hunne godsdienstoefeningen bespeelde. De Magistraat besloot daarom den 22^{en} Sept. »also den organist deser stadt ende diegeene die de Blaesbalcken van het Orgel treedt, beyde ledematen van de Gemeynthe, noch continueren in hare diensten bij de Papisten in de grote Kerck, is goetgevonden, deselvige personen daer over te begroeten of aen te spreken ende van dese hare diensten te dehorteeren”¹⁾.

Van Noort is waarschijnlijk opgevolgd door *Louis des Millevilles*, dien wij in een besluit van 5 Oct. 1680 aantreffen, waarbij hij vrij gesteld wordt van wachtgeld van het Turfstraatvondel, waarvan de organisten steeds werden ontheven, en in 1691 als *klokkenist en organist* vinden genoemd. Toen, den 24^{en} Juli, ontving hij zes gulden, omdat hij het klokkenspel had bespeeld, toen Zijne Keurvorstelijke Doorluchtigheid van Brandenburg hier was. Den 8^{en} Januari 1692 ontving hij zes gulden en zes stuiver, omdat hij dit bespeelde, toen Z. M. van Groot Brittanje hier passeerde²⁾. Wij zien hieruit, dat ook deze organist tevens klokkenist was. Hij overleed in April 1696. Zijn graf is in de St. Annakapel tegen den noordermuur links van den waterput en rechts van den middenpijler. In dit graf hebben »A°. 1696 den 10^{en} April Kerkmr̄n laten begraven onsen organist Millevilles en dat pro nihilo als kerkenbediende.”

Tengevolge van dit overlijden besloot de Magistraat de klokkenisten en organisten, die zich voor deze betrekkingen hadden aangemeld en door couranten waren opgeroepen, ieder een half uur gelegenheid te geven om hunne talenten op het klokkenspel en vervolgens op het orgel te laten hooren. Het schijnt, dat ten slotte de keuze tusschen de twee meest bekwame musici, *Peter Brouwer* en *Johan Godfried Rigteren*, zeer moeielijk is geweest, want beiden werden den 29^{en} Maart 1698 voorloopig benoemd op het gewone traktement van f500.—, dat zij te zamen moesten deelen, totdat uit hun beiden eene definitieve keuze was gedaan. Die keuze geschiedde den 11^{en} Dec. 1699, toen *Peter Brouwer* definitief werd benoemd op een salaris van f500.—. De organist *Rigteren* ontving dientengevolge den 20^{en} Dec. een eervol ontslag, onder toekenning van een jaar salaris en van eene vereering. Later werd hij tot organist in de *St. Janskerk* benoemd, waar hij tot 1706 werkzaam bleef, maar toen zijn ontslag verkreeg, omdat hij niet gereformeerd was.

Brouwer was benoemd op de voorwaarde, minstens 12 jaren hier werkzaam te blijven. Toen hij in 1702 tot organist te *Haarlem* werd benoemd, gaf dit eenige moeilijkheden. De Raad verleende hem toen evenwel den 22^{en} Sept. een eervol ontslag, onder voorwaarde, elk kwartaal naar hier te komen om de klokken en het orgel na te zien en die werkzaamheden te verrichten, zooals hij gewoon was, totdat een ander bekwaam organist in zijn plaats zou zijn gesteld. Vóór zijne benoeming in de Grootte kerk te Arnhem schijnt hij dit ambt

1) Mr. G. v. Hasselt, Geld. maandwerk II, blz. 415 en 416 en Arnhem F. Van Noort is waarschijnlijk vertrokken naar Amsterdam, waar hij of zijn zoon *Sybrand van Noord* organist der Oude kerk is geweest en later te Haarlem, waar hij nog in 1703 werkzaam was.

2) Stadsrekeningen.

reeds in een der andere kerken alhier te hebben vervuld, daar hij reeds in 1691 als zoodanig wordt genoemd. Het familiewapen van dezen organist komt voor in een der wapenboeken van het St. Caecilia-concert ¹⁾).

In *Brouwer's* plaats werd den 11^{en} Febr. 1706 benoemd *Godefridt Middelhoven* op eene jaarwedde van *f*450.— met uitzicht op verhooging, waarvoor hij bovendien verplicht werd »te institueeren de soon van de *Wed. Millevilles* en te frequenteeren het *ordinaris collegium musicum.*” Daar *Middelhoven* intusschen eene benoeming te Haarlem had aangenomen, werd, den 8^{en} April 1706, onder dezelfde voorwaarden benoemd *Egbertus Aeneus Veltcamp van Alkmaar* ²⁾ op eene jaarwedde aanvankelijk van *f*350.—, dat succesievelijk jaarlijks met *f*50.— werd verhoogd, totdat het *f*500.— bedroeg. Deze organist verkreeg, den 10^{en} Mei 1718, een eervol ontslag wegens zijne benoeming als zoodanig in *den Haag*. Hij werd toen opgevolgd door *Johan Petit, organist te Brielle*, die 11 Mei 1718 op eene jaarwedde van *f*400.— werd benoemd. De overige *f*100.— werden verstrekt aan den muziekmeester *Sigismund Loth*, die, volgens deskundigen, een meester was op de quint- en basviool, houtbois, fluit en basson. Ook *Petit* bleef niet lang hier en verkreeg reeds den 10^{en} Mei 1720 een eervol ontslag, wegens zijne benoeming naar *Leiden*. Dien-tengevolge werd den 15^{en} Mei 1720 besloten *de jonge Louis des Millevilles* — die intusschen reeds zulke vorderingen had gemaakt, dat hij sedert St. Paul 1708 als organist in de *St. Janskerk* werkzaam was — voorloopig te benoemen en in zijn plaats, in de *St. Janskerk, Berend Breunis* aan te stellen. Beiden werden den 12^{en} Febr. 1721 definitief in hunne functiën benoemd, respectievelijk op eene jaarwedde van *f*400.— en *f*150.—, terwijl zij voor de waarneming van die tijdelijke diensten elk *f*75.— ontvingen. *Louis des Millevilles* bleef zijn betrekking vervullen tot 20 Augustus 1750, toen hij overleed. Van hem weten wij, dat zijne bekwaamheden ook elders werden ingeroepen en hij o.a. in 1723 het door *Frans Casper Schnitger* ³⁾ te *Harderwijk* vervaardigde groote orgel keurde. Toen dit in 1727 was vergroot en meer tot volkomenheid gebracht, werd dit weder door hem onderzochten gekeurd. Hij was toen te 's Hertogenbosch, maar dan, indien hier geen fout is begaan met het noemen van zijn woonplaats, toch zeker om het daar zijnde

1) Navorscher XXXVI, blz. 671.

2) Waarschijnlijk een zoon van E. A. Veltcamp, die den 6 Aug. 1702 uit Leeuwarden te Alkmaar werd beroepen en aldaar den 22^{en} April 1722 overleed.

3) Frans Casper Schnitger en Johann George Schnitger vervaardigden in 1719—1721 het schoone orgel in de St. Michiels- of Groote kerk te Zwolle; in 1723—1725 hebben zij het 16e-eeuwsche orgel te Alkmaar vergroot; verder bouwden zij orgels te Amsterdam en Groningen. Zij waren zonen van Arp Schnitger, orgelbouwer te Hamburg, die in 1702 het orgel in de Broederkerk te Groningen vervaardigde, dat in 1815 naar de Aakerk werd verplaatst, enz.

Een zoon van Frans Casper Schnitger, die den naam van zijn vader droeg, bouwde met H. H. Freytag van Groningen in 1795 het orgel in de kerk te Zuidbroek, dat 28 sprekende stemmen heeft. De weduwe van den ouden Frans Casper huwde met den orgelmaker Albertus Antoni Hinz.

Uit bovengenoemden kwam het volgende geslacht orgelmakers voort: Arp Schnitger, overl. 1718; Joh. George en Frans Casper, de laatste overleden 1730; A. A. Hinz, overl. 1785; Frans Casper Schnitger, overl. 1799; H. H. Freytag overl. 1811; H. E. Freytag, lid der firma Schnitger en Freytag te Groningen.

groote orgel te onderzoeken¹⁾. Hij rust allerwaarschijnlijkst in het graf zijner ouders.

In zijn plaats werd, den 2^{en} Nov. 1750, benoemd *Ernestus Heinsius*, organist te *Purmerend*, op eene jaarwedde van *f*400.—.

In dien tusschentijd had het orgel meermalen eene herstelling noodig. Zoo werd, den 12^{en} Juni 1695, met den orgelmaker *Morleth* eene herstelling overeengekomen, die *f*70.— kostte en hem het jaarlijksch onderhoud voor *f*30.— per jaar opgedragen. Toen deze orgelmaker in 1700 te *Cleef* woonde, werd zijn traktement voor dit jaarlijksch onderhoud tot *f*50.— verhoogd.

In 1705 werd aan het orgel weder eene herstelling verricht, die door *Mr. Frederik*, volgens een opgemaakt bestek, was verricht. Boven zijn aannemingssom werd hem eene vereering verstrekt van 10 ducats. Voor zijne gedane reiskosten naar Bommel, om de orgeldeelen, welke vernieuwd waren, in te pakken, ontving hij daarna nog *f*16.—, welke de Burgemeester Swaen hem te Nijmegen zou overhandigen.

Aan *Matthias Verhofstadt* werd den 17^{en} Juli 1707 het jaarlijksch onderhoud voor *f*50.— opgedragen, waartoe hij 3 à 4 maal per jaar moest overkomen. Deze orgelmaker verrichtte aan het orgel in een der jaren 1721—1729 eene belangrijke herstelling, waarvoor aan hem *f*500.— werd betaald en de organist *f*25.— ontving. Deze *Matthias* kwam zeer waarschijnlijk van *Deventer*, daar in latere jaren aan *Matthijs van Deventer* dit onderhoud werd opgedragen en aan dezen, den 8^{en} Aug. 1740, eene herstelling werd aanbesteed, waarvoor hij *f*200.— ontving.

De organist *Heinsius* overleed in Januari 1764. Dientengevolge werd besloten, in de Amsterdamsche en Leidsche couranten tegen 1 Maart sollicitanten op te roepen. Den 6^{en} April 1764 werd daarop *J. P. Glaser* benoemd. Toen in Januari 1768 de muziekmeester *Sigismund Loth* was overleden, werd besloten de *f*100.— die hij voor zijn onderwijs in de muziek had genoten en vroeger tot het salaris van den organist behoorden, weder tot de belooning van dezen terug te brengen. Vele jaren heeft *Glaser* den dienst niet vervuld, want ondanks zijne traktementsverhooging bleef hij in groote financieele moeilijkheden verkeerden. Hierdoor leed hij aan zware moedeloosheid, welke zoodanig toenam, dat hij zich op een der eerste dagen van Sept. 1770 aan de Klingelbeek in den Rijn verdrong. Dewijl geen nabestaanden in de stad woonden, werden zijne goederen geïnventariseerd en aan hen hiervan kennis gegeven, terwijl de stad voor een lijkst zorgde en hem ergens alhier, doch buiten de stad zelve, op den 7^{en} Sept., een laatste rustplaats aanbood!

Tengevolge van dit overlijden werden weder sollicitanten voor de betrekking van organist opgeroepen en de organist *Jacob Willem Lustig* te *Groningen*²⁾ uitgenoodigd bij het examineeren tegenwoordig te willen zijn om zooveel mogelijk eene geheel onpartijdige

1) Zie mijne Verh. de St. Maria-O. L. Vrouwe- of Groote kerk te Harderwijk, Gelre II, blz. 129 en 130. Omstreeks dien tijd was te Zalt-Bommel *Hendrik de Milleville* organist, die daartoe 30 Juni 1703 werd benoemd en waarschijnlijk 1743 aldaar overleed.

2) Van zijn hand verschenen: Inleiding tot de muziekkunde, 2e druk, Groningen 1771, 8°. en Muzijkaale spraakkunst, Amst. 1754, 8°.

benoeming te bevorderen. De uitslag was, dat *Frederik van der Dussen*, organist in de Fransche kerk te *Zutphen*, den 27^{en} Nov. 1770 werd benoemd op eene jaarwedde van f500.— als van ouds, terwijl den heer *Lustig*, voor zijne werkzaamheid, reis- en verblijfkosten, een *douceur* werd aangeboden van 100 ducaton.

Het orgel had inmiddels eene belangrijke verandering ondergaan. In de vergadering van den Raad van 13 Oct. 1766 had de organist *Glaser* reeds medegedeeld, dat er zeer vele gebreken aan het orgel waren, zoodat het bijna niet meer bruikbaar was, waarom toen besloten werd die door deskundigen nader te laten onderzoeken. De gecommitteerden voor het orgel en den toren — de Heeren Opperkerkmeesters *Bentinck* en *G. Brantsen* — deelden in de vergadering van den 10^{en} Dec. 1767 mede, dat zij daartoe uit Keulen hadden ontboden den heer *Ludwig König*¹⁾ als zijnde een zeer bekwaam orgelmaker en hem hadden verzocht een project of bestek op te maken, waarnaar het naar behooren in orde kon worden gebracht. Hij had dit, met betrekking tot de toenmalige plaats van het orgel gedaan en was van meening, wanneer dit zou geschieden zooals behoorde, en aan het orgel een effect werd gegeven in verband met de ruimte der kerk, dat het dan eenige voeten binnenwaarts zou moeten worden verlengd en daartoe vijf pijlers zouden moeten worden gemaakt om dit orgel te dragen. De Raad besloot toen in dien geest een volledig project en bestek te laten maken met eene begrooting van kosten.

Tegen het vergrooten van het orgel op zijn toenmalige plaats, welke in het zuidelijk transept was, schijnen later bezwaren gerezen te zijn, want in de vergadering van 6 Mei 1768 besloot de Raad — nadat de Heer *G. Brantsen* had medegedeeld, dat hij de door de orgelmakers *König* en *Wagner* ingezonden projecten door een kenner van orgelwerken had laten onderzoeken en daarbij het gevoelen had ingewonnen van den advocaat *Drijffhout* te 's Hage — »om op de minst kostbare wijze een nieuw orgel te doen maken en daartoe zoodanige orgelmaker te nemen, welke zij het bekwaamste oordeelen en het tegenwoordige oude orgel, dat in de kerk hangt, ten meesten voordeele te verkoopen of de oude pijpen voor de nieuwe te versmelten.»

Het gevolg van al deze onderhandelingen was ten slotte, dat de vervaardiging werd opgedragen aan de gebroeders *Johann Michaël* en *Johannes Wagner* uit *Schmiedefeld* in *Saxen*.

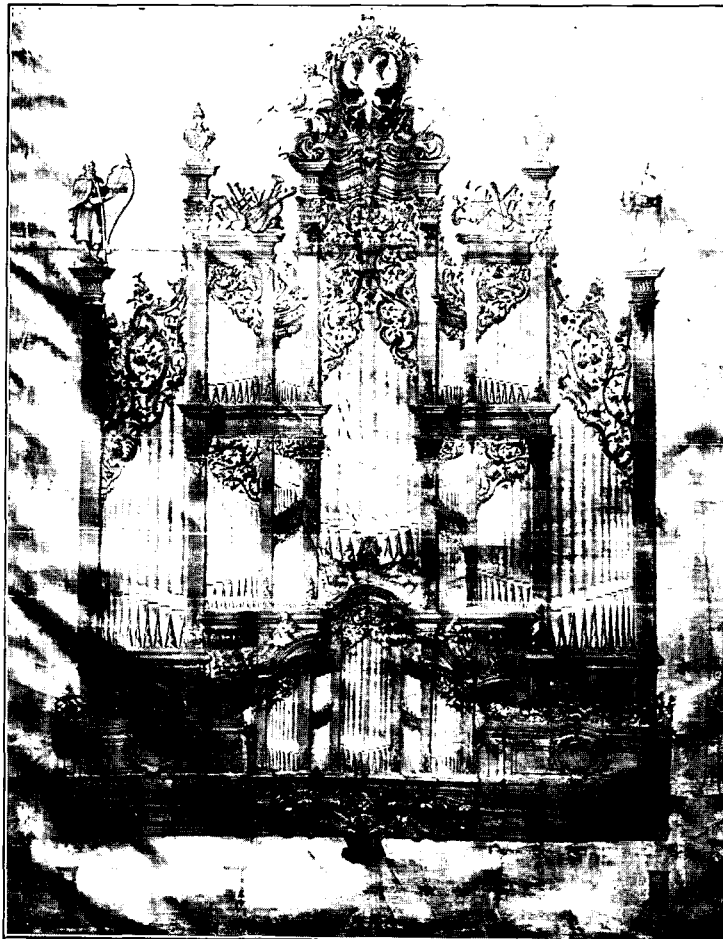
Te betreuren is het voorzeker, dat de oorspronkelijke stukken betreffende dit kunstwerk, in den *Inventaris van het oud-archief* door *P. Nijhoff* vermeld, niet meer in dit archief noch in het kerkarchief zijn te vinden. Daardoor zijn zeer vele belangrijke mededeelingen verloren gegaan. Onze hoop, dat in het archief, dat onder de trap naar het orgel sedert zeer vele jaren verscholen lag en vele belangrijke stukken betreffende de kerk in 1905 aan het licht bracht, nog iets omtrent dit orgel of de kerk aanwezig zou zijn, werd niet vervuld. Toch doet het ons genoegen omtrent dit orgel nog eenige mededeelingen te kunnen doen.

1) Deze bouwde in 1774—1776 het voortreffelijke orgel in de St. Stevenskerk te Nijmegen, dat 53 sprekende stemmen heeft.

Na de gevallen beslissing werd het bouwen spoedig aangevangen en zoodanig voortgezet, dat den 16^{en} Mei 1769 door den Raad besloten kon worden het oude orgel, dat nog steeds gebruikt was geworden, af te breken. Het nieuwe orgel werd in 1770 geheel voltooid.

Het is geplaatst tusschen de vier torenmuren en wordt bovendien door vier kolommen van blauw marmer met kapiteelen en basementen van wit marmer gedragen, waardoor het voor een gedeelte buiten den toren en in de kerk is gebouwd. Het is uitgevoerd in den stijl van Lodewijk XV en maakt door zijne fraaie uitvoering, groote afmetingen en welluidenden klank een machtigen en bezielenden indruk.

Het heeft drie handklavieren, die keurig bewerkt zijn en een vrij pedaal. De noodige wind wordt geleverd door acht blaasbalgen, van welke drie afzonderlijk voor de pedaal-laden zijn. Het pijpwerk van binnen en het frontwerk zijn geheel van zuiver tin en de houten pijpen van het vrije pedaal zijn van resonanshout vervaardigd, zoodat aan de uitvoering de meest mogelijke zorg is besteed.

Oorspronkelijke tekening voor het orgel in de Grootte kerk te Arnhem.

Bij het bouwen heeft men zich niet alleen beijverd een uitmuntend orgel te bekomen, maar men wenschte tevens er een te bezitten, dat fraai kon worden genoemd. Daartoe heeft de stad zich belangrijke offers getroost, welke bijna honderd en veertig duizend gulden bedragen. Alle bouwstoffen zijn door de stad geleverd, welke bij de onkosten in rekening gebracht zijn. Aan de orgelmakers werd voor kunst- en arbeidsloon — buiten de beeldhouwers, schrijnwerkers en timmerlieden — f20000.— uitbetaald.

Het orgelwerk stond toen in kamertoon, terwijl het geluid rond en zuiver is. Het had 47 sprekende stemmen en bevatte 3165 pijpen, waarvan de grootste 32 voet lang was en eene doorsnede had van 15 duim. In tegenstelling met andere orgels waren tot 1908 de ondertoetsen van de klavieren zwart en de boventoetsen wit. Het had een pedaalregister van 32 voet, wat het slechts met zeer weinige orgels in ons land gemeen had. Ten einde eene vergelijking te kunnen maken met het grootste en meest beroemde orgel in ons land, dat in 1735 te Haarlem door *Christiaan Müller* werd gebouwd, merken wij op, dat dit 60 stemmen heeft, waaronder 15 tongwerken, als één van 32 voet, drie van 16 voet, acht van 8 voet, twee van 4 voet en één van 2 voet en 4088 pijpen.

De dispositie van het orgel te Arnhem was in 1861:

<i>Hoofdmanuaal.</i>		<i>Bovenmanuaal.</i>	
Prestant	16 voet	Prestant	8 voet
Octaaf	8 »	Salicet	8 »
Bourdon	8 »	Fluit travers	8 »
Viola di gamba	8 »	Gedakt	8 »
Gemshoorn	8 »	Octaaf	4 »
Quint	6 »	Fluit douce	4 »
Octaaf	4 »	Tertiaan	2 sterk
Koppelfluit	4 »	Carillon	— »
Superoctaaf	2 »	Hobo	8 voet
Mixtuur	6 sterk	Kromhoorn	8 »
Cimbel	3 »	Vox humana	8 »
Fagot	16 voet		
Trompet	8 »		
<i>Rugpositio.</i>		<i>Vrij pedaal.</i>	
Prestant	8 voet	Prestant	16 voet
Quintadeen	16 »	Majorbas	32 »
Holfluit	8 »	Subbas	16 »
Octaaf	4 »	Violon	16 »
Flute d'amour	4 »	Fluit travers	16 »
Woudfluit	2 »	Octaaf	8 »
Flageolet	1 »	Octaaf	4 »
Sexquialter	2 sterk	Mixtuur	4 sterk
Mixtuur	4 »	Bazuin	16 voet
Dulciaan	16 voet	Trompet	8 »
Vox humana	8 »	Clarinet	4 »

Verder: Stomme registers, als: koppelingen, tremulant en ventiel.

Betrekkelijk het bouwen van dit schoone orgel vonden wij in het kerkarchief een eikenhouten plank lang 0.80 M. en breed 11 M., welke tot een der blaasbalgen heeft behoord, waarin met zwarte letters het volgende opschrift is ingelegd:

JOH MICHAËL ET JOHANNES WAGNER FRATRES
SCHMIEDEFELDA SAXONES HOC A° 1768
HAC IN URBE FACERE IN CEPERUNT ET
A° 1770 PERFECERUNT.

Dit opschrift is, na in eene omlijsting te zijn gezet, een betere plaats nabij dit orgel waardig!

Toen wij den proefdruk van deze verhandeling ontvingen, was juist in onze handen het Handboek van *S. Meijer*, »*Het orgel en deszelfs zamenstel*», 2^e druk (1845), zijnde eene vertaling van het werk van *Johann Julius Seidel* te Breslau: »*Die Orgel und ihr Bau*». Daarin zien wij op blz. 350 voor het eerst een opgaaf omtrent dit orgel, welke bovenstaande dispositie bijna geheel terug geeft. Volledigheidshalve achten wij het echter noodig op te merken, dat hier onder *Rugpositief*, door hem *Positief* genoemd, ook een Quintadeen van 8 voet wordt opgegeven, waarmede het aantal van 47 stemmen overeenstemt. Bovendien noemt hij onder het *Hoofdmanuaal* de Fagot, *Bazuin* en geeft hier voor de lengte der *Mixtuur en Cimbels* resp. 2 en 1 voet op. Onder het *Bovenmanuaal* noemt hij het *Gedakt*, »*Muzikale gedachtenis*» en wordt van de *Fluit-travers* en *Fluit-douce* vermeld, dat deze van palmhout zijn. Onder *Rugpositio* vermeldt hij de lengte der *Sexquialter* en *Mixtuur*, welke resp. $3\frac{2}{3}$ en 2 voet zijn. Bij het *Vrij pedaal* noemt hij de *Octaaf* van 4 voet, *Superoctaaf* en de *Mixtuur 4—6 sterk*, terwijl bij de *Majorbas*, *Violon* en *Fluit travers* wordt vermeldt, dat deze van hout zijn. Van de overige wordt medegedeeld, dat zij van Engelsch tin zijn en de *Tremulant* zelfs op het *Positief* werkt.

In de Inleiding van dit Handboek deelt de Heer *S. Meijer* op blz. 24 in een noot mede, dat dit orgel onder de beste van ons land moet worden gerekend en, wat het uiterlijke betreft, schoon en uitmuntend mag worden genoemd. De kosten van dit orgel geeft hij op, alles er onder begrepen, bijna *f 120.000.*— te bedragen, waarvan de orgelmakers *f 10.000.*— ontvingen. Overigens wordt hier het reeds medegedeelde bevestigd. Volgens een verhaal, zegt hij, voor welks echtheid hij evenwel niet wil instaan, zouden de orgelbouwers bij hun loon »*nog de grootste pijp van den Majorbas vol besten rijnwijn toe bedongen hebben.*» Dit verhaal was ons ook bekend, maar wij verzwegen het om dezelfde redenen. Daar de legende hier echter wordt vermeld, voegen wij er bij, dat dit 1544 Liter wijn zou zijn geweest.

Deze zeer bekwame en wijdberoemde orgelbouwers stammen niet af uit Schmiedefeld in *Saksen-Meiningen*, zooals uit het woord »*Saxones*» kan worden afgeleid, maar zijn geboren in het op het *Thüringerwoud*, benevens *Finsterberg*, 736 M. hoog gelegene *Schmiedefeld*, *Kreis Schleusingen*. Deze plaats heeft voor 150 jaar, dus ten tijde der *Gebr. Wagner*, tot het *Keurvorstendom Saksen* behoord en is nu sedert 100 jaar *Pruisisch gebied*, behoorende tot de provincie *Saksen*.

Het kerkregister van die plaats voert slechts terug tot het jaar 1760. Uit de opgaven bij hun sterfdagen is het evenwel mogelijk geworden, tevens hun geboorteplaats en datum te vernemen.

Johann Michaël Wagner is op 19 Januari 1723 geboren en als »*Hoforgelbaumeister*» in den ouderdom van 78 jaren te *Schmiedefeld* op den 21 April 1801 overleden en met een lijkrede voor het altaar, dus op buitengewone wijze, begraven.

Johannes Wagner is op 11 April 1734 geboren en op den leeftijd van 70 jaar als »*Hoforgelbaumeister und Instrumentenmacher*» op 12 Januari 1804 overleden.

De Gebr. Wagner hebben dus in de kracht van hun mannelijken leeftijd in het buitenland en ver van hun geboorteplaats samen gewerkt en hun kunstwerk uitgeoefend en hebben later in hun geboorteplaats Schmiedefeld samen hun laatste levensjaren doorgebracht.

Daar Schmiedefeld in vroegere jaren een zeer armoedig van alles afgesloten dorp was, welks bewoners grootendeels uit houthakkers en boscharbeiders bestonden, is het te meer opmerkenswaardig, dat een familie zulk een kunstvak heeft uitgeoefend, dat haar zulk een vermaardheid schonk, dat zelfs van Nederland uit haar de bouw van zulk een statig en prachtvol orgel als dat in de Grootte Kerk te Arnhem werd opgedragen. Dat was voorzeker een groot vertrouwen, waaraan zij door het volmaakt kunstige van haar arbeid ten volle beantwoord heeft.

In de kerk te Schmiedefeld is vlak naast het altaar, zooals uit het kerkstoelregister blijkt een familiestand voor den eens voor de kerk aldaar zeer verdienstelijken orgelbouwer wijlen *Johann Michaël Wagner* en diens directe nakomelingen in mannelijke en vrouwelijke lijn. De directe nakomelingen zijn uitgestorven ¹⁾; leden eener orgelmakersfamilie Holland maken van dien stand nog heden ten dage gebruik.

Het orgel in de kerk te Schmiedefeld is hoogst waarschijnlijk ook van de Gebr. Wagner afkomstig. Dit orgel is in 1897 vernieuwd door den orgelmaker Theodor Kühn aldaar, wiens zonen deze kunst aldaar, al is het op zeer kleine schaal, nog uitoefenen.

Deze mededeelingen werden ons verstrekt door den predikant, den WelEerw. Heer *Erich Sobbe*, te *Schmiedefeld*, die met zijne gemeente wederkeerig met onze mededeelingen zeer verheugd was, daar hun niet bekend was, dat de Gebr. Wagner te Arnhem zulk een majestueus orgel hadden gebouwd. Een hun toegezonden groote foto van dit kunstwerk versiert thans de kerkeraadskamer van die kleine Pruisische gemeente, terwijl tevens eene verzameling geschriften en foto's betrekkelijk de St. Eusebiuskerk te Arnhem wordt bijeengebracht, om de belangrijkheid van de kerk te Arnhem en dientengevolge van het door Gebr. Wagner aldaar gebouwde orgel des te meer te doen uitkomen.

Volgens *J. J. Seidel* waren de *Gebr. Wagner* de eerste orgelmakers, die het hoofdkanaal zoo verdeelden, dat iedere windlade haar eigen wind verkreeg. Ook voerden zij afzonderlijke balgen voor het pedaal of pedaalbalgen in.

Bij eene herstelling van het orgel te Arnhem in 1895 werd op een der hoeklatten van een blaasbalg het volgend schrift gevonden: »JOHANN MICHEL HEINRICH, COENRAAD TRIEBEL *orgelmagergesel* den 13^{en} Juny 1769." Bij eene vroegere herstelling was op een gelijksoortige lat, die met de vorige in het kerkarchief wordt bewaard, het volgende met fraaie hand geschreven opschrift opgemerkt: »SAMUEL, CHRISTIAN RÖHNER VON THEMAT GEBÜRDIG, AUS DEM HENNEBERGISCHEN, ORGELMACHERGESELL, ANNO 1769 D. 13 JUNY," waardoor wij in staat zijn, naast de vervaardigers van het orgel twee hunner gezellen eene eervolle plaats in dit geschrift te kunnen doen innemen.

1) Te Berlijn woonde in 1725 Joachim Wagner, die toen aldaar in de Garnizoenskerk het orgel bouwde, dat 51 stemmen, 3 handklavieren en een vrij pedaal heeft.

De eerste organist, die dit orgel bespeelde, was de reeds genoemde *Frederik van der Dussen* uit *Zutphen*, die den 27^{en} Nov. 1770 was benoemd. Bij dit besluit werd hij tevens tot klokkenist aangesteld op een salaris van *f*500.— 's jaars, waarvoor hij des Woensdags en Zaterdags des morgens van tien tot elf uur op de klokken moest spelen en op het orgel op die dagen en uren in de week, als H.Ed.Gr.Achtb. zullen goedvinden. Wijders moest hij het ordinaris Collegium Musicum wekelijks bijwonen, de Clavecimbel aldaar stellen en de leden van het collegie met alle vaardigheid in het musicieren behulpzaam zijn ¹⁾. Hij deed daarop den 28^{en} Nov. d.a.v. de handtasting tegenover den regeerenden burgemeester van Eck, waarna door voornoemden burgemeester en den burgemeester H. Brantsen de navolgende verklaring van den nieuwen organist in de raadsvergadering van 30 Nov. 1770 werd overgelegd: »Ik ondergeschrevene verklaar bij desen, dat het nieuw orgel in de grote Kerk der stad Arnhem mij heeden uit last der hoge Regeering alhier door den Organist *J. W. Lustig* van *Groningen* in volmaakt staat, eenige ligt te herstellene kleynigheden bij de tongwerken uitgesondert, is overgeleverd; belovende plegtelyk: de tongwerken behoorlijk te onderhouden, mij te appliceren, om, sonder behulp eens orgelmakers, eenige klijne defecten, gelijk huylingen, dewelke voorvallen en het werk onbruikbaar maken mogten, te verhelpen; het orgel met de uiterste omsigtigheid voor alle onheyl naar vermoge te beveyligen en als een dierbaar gratieuselyk toebetrouwt pand aan te merken; ingelyks, nooyt na elders met der woon te vertrekken, sonder alvorens bij de Hoge Regeering te versoeken, om dit Orgel door een naburig der zakenkundig Organist te laten visiteren, ter versekering dat, nopende de pligt eens getrouwen Organisten alles in behoorlijke orde voorhanden zij. Arnhem den 29^{en} November 1770'' w. g. »*F. v. d. Dussen*'' ²⁾.

Zeer vele jaren heeft hij het orgel bespeeld, want eerst den 1^{en} Februari 1821, dus na eene ambtsvervulling van een halve eeuw, verkreeg hij, op zijn verzoek, een pensioen van *f*250.—

In zijn plaats werd toen zijn zoon *Jasper* benoemd op eene belooning van *f*200.— welke, bij besluit van 18 Juni 1828, met *f*50.— werd verhoogd, toen zijn vader den 6^{en} Mei van dat jaar was overleden.

De organist *Jasper van der Dussen* heeft, evenals zijn vader, het voorrecht gehad zijne betrekking eene halve eeuw te mogen vervullen, wyl hij den 30^{en} Juni 1878 overleed.

Hij werd opgevolgd door den organist *Willem Ezerman*, die den 7^{en} Mei 1871 voor het eerst zijne functie vervulde. Wegens zijne benoeming als zoodanig te *Haarlem*, d.d. 30 Juni 1886, verkreeg hij den 1^{en} September 1886 zijn eervol ontslag. Hij bleef daar werkzaam tot 1 Juni 1912, toen hij wegens hoogen leeftijd, een eervol ontslag bekwam.

In zijn plaats werd den 8^{en} Juli 1886 de tegenwoordige organist — de Heer *D. J. Gerbrands* — benoemd, die, evenals zijne verdienstelijke voorgangers, door zijn uitmuntend spel het meesterstuk tot zijn volle kracht en schoonheid weet te brengen. Reeds den

1) Mr. G. v. Hasselt, Schat v. Geld. Stukken X, blz. 13.

2) Mr. G. v. Hasselt, Schat v. Geld. Stukken X, blz. 19 en Comm. en Policieboek, fol. 301.

20^{en} Juni 1860 was hij tot organist der Nieuwe kerk benoemd, waar hij werkzaam bleef, totdat hij zijne tegenwoordige betrekking kon aanvaarden. Hij herdacht dus ook reeds zijn vijftigjarige ambtsvervulling, maar neemt desniettemin zijne betrekking met nog jeugdigen ijver waar, tot groote tevredenheid, zoowel van hen, die de godsdienstoefeningen bijwonen, als van hen, die des zomers van zijne wekelijksche concerten, om zijn kunstvaardig orgelspel, komen genieten.

Hoe voortreffelijk de *gebroeders Wagner* het orgel ook hebben gebouwd, aan den tand des tijds kon het natuurlijk zonder herstellingen geen weerstand bieden. Voor het eerst vinden wij hiervan melding gemaakt in 1811, toen den 13^{en} Juni *Abraham Meere Senior* te *Utrecht* voor *f*80.— 's jaars de jaarlijksche stemming aannam. Van het orgel te *Zalt-Bommel* had hij hiervoor *f*100 —, maar zou het door verandering der tijdsomstandigheden voor dien prijs doen. Den 30^{en} Oct. ontving hij echter *f*150.—, omdat hij bovendien het orgel had schoongemaakt en de blaasbalgen had hersteld. Den 23^{en} Dec. 1823 werd hem het repareren van het orgel en het maken van eene nieuwe koppeling opgedragen voor *f*925.—. Er kwam echter nog eene bijrekening bij voor de verbetering der blaasbalgen en het vernissen der pijpen, wat bovendien nog *f*150.— kostte. Den 25^{en} Nov. 1824 werden deze werken opgenomen en goedgekeurd. Nu het orgel weder in zulk een goeden staat was, werd den 13^{en} April 1825 de organist uitgenoodigd, evenals in vorige jaren plaats had, het ook des Donderdagsmiddags van 12 tot 1 uur te bespelen.

In 1835 moest het orgel weder eene herstelling ondergaan en tevens de frontpijpen worden gepolijst. Deze werkzaamheden werden opgedragen aan den Mr. orgelmaker *C. F. A. Naber* uit *Deventer*, waarvoor deze *f*1255.— ontving, waaronder *f*400.— voor het polijsten der frontpijpen. Dit herstelde orgel werd opnieuw ingewijd met een orgelconcert ten voordeele van het Prot. Bestedelinghuis. Aan dit concert werkten mede de organist *J. v. d. Dussen*, de stadsmuziekmeester *Marx*, de organist *ten Broeke* uit *Amsterdam*, alsmede de zangvereniging »*Euphonia*” en de *Afdeeling Arnhem t. bev. v. Toonkunst*. Van zulk een concert vinden wij in Mei 1843 ook melding gemaakt, toen hiertoe den stadsmuziekmeester *Marx* vergunning werd verleend. Daaraan werkten toen mede de *Hoforganist Smit* en de *fluitist Botgonxhek* benevens diens zuster.

De zooeven genoemde orgelmaker verrichtte in 1839, 1846 en 1852 eenige kleine herstellingen, welke respectievelijk een bedrag van *f*150.—, *f*175.— en *f*275.— vereischten. Deze herstellingen bestonden hoofdzakelijk in eene meer zorgvuldige stemming van het orgel dan gewoonlijk jaarlijks plaats had. De herstelling van 1846 had *Naber* niet goed verricht, want de organist *v. d. Dussen* rapporteerde in zijn brief van 11 Febr., dat er nog een twintigtal registers ontstemd waren, welke hij diende te verbeteren.

Eene meer belangrijke herstelling was in 1859 noodig, waartoe *Naber* eene begrooting indiende van *f*1010.—, waaronder het timmerwerk en het arbeidsloon der noodige werklieden niet begrepen waren. Deze som kwam het college van kerkvoogden te hoog voor en het bood hem voor die uitvoering *f*900.— aan. Het einde dier onderhandelingen was,

dat hij het werk voor *f*950.— aannam. Er kwam echter later eene bijrekening van *f*359.— voor het vernieuwen van 300 à 400 stuks pijpen. Kerkvoogden accordeerden ook hier met Naber tot een bedrag van *f*289.—. De blaasbalgen zou hij dan tevens herstellen, waarvoor hij *f*47.— zou ontvangen. Toen het werk geheel gereed was, kwam hij echter weer met een bijrekening of liever met twee, respectievelijk tot een bedrag van *f*156.— en *f*28.—, maar het College van Kerkvoogden vond geen termen deze te betalen.

Het is bij gelegenheid dezer herstelling geweest, dat het orgel zijne oorspronkelijke groen-blauwe kleur met goud afgezet, welke bij den stijl, waarin het orgel is gebouwd, past, heeft verloren. Nu wenschte men eens een andere kleur, n.l. een dof witte kleur, afgezet met goud. Op advies van den orgelmaker en van den organist werd echter een porcelein glans witte kleur en afgezet met goud vastgesteld. Dit werk werd uitgevoerd door den *Mr. schilder Hendriks*, die hiertoe eene raming van kosten van *f*400.— à *f*500.— inleverde.

In 1867 had het orgel weder eene herstelling noodig. Daar Naber in 1862 was overleden, wendden de H.H. Kerkvoogden zich tot den orgelmaker *C. G. F. Witte*, firma *Bätz en Co.* te *Utrecht* om een onderzoek naar den toestand in te stellen. Deze noemde het orgel in zijn rapport van 16 Mei 1867 »een uitnemend werk van onbekrompen aanleg en deugdzame bewerking». Bij onderzoek was hem evenwel gebleken, dat vele herstellingen noodig waren, die hij niet gedetailleerd kon opgeven, maar waarvan hij de kosten evenwel op ongeveer *f*3000.— schatte. In hoeverre hieraan gevolg is gegeven, is ons niet gebleken.

Het werd ons verder bekend, dat tusschen de jaren 1872 en 1886 nog eene herstelling plaats had, bij welke gelegenheid een Pedaalkoppeling onder de klavieren werd aangebracht, die door een kniebuiging in werking kan worden gesteld.

Van latere herstellingen dient nog vermeld die van 1895, door de gunstig bekende orgelmakers *E. Leichel en Zonen* te *Arnhem* uitgevoerd, welke toen ± *f*1200.— heeft gekost. Bij die gelegenheid werd het orgel opnieuw geverfd en verkreeg het zijn tegenwoordige omberkleur met goud afgezet.

Ehrenfried Leichel, oprichter en hoofd der firma *E. Leichel en Zonen* te *Arnhem*, geb. 18 Jan. 1828 te *Emmerik* en den 14^{en} Nov. 1905 te *Arnhem* overleden, was in 1854 orgelfabrikant te *Duisburg* en vestigde zich in 1885 te *Arnhem*. Hij bouwde vele orgels in *Rijnland* en na 1885 in *Nederland*. In *West-Indië* vindt men zelfs zijne orgelwerken, die, om hunne uitvoering, als kunstwerken worden aangemerkt¹⁾.

Op 14-jarigen leeftijd ging hij naar Keulen en was vervolgens korter of langer tijd werkzaam te Weenen, Praag, Berlijn, Dresden, Stuttgart, Bremen, Hannover, Hamburg, Leipzig, enz. Als pianobouwer had hij ook een zeer goeden naam en vergezelde 3 jaar, als concertstemmer, *Frans Liszt* tijdens diens grootsten triomf. Op aanraden van de toonkunst bevorderende personen, als: de H.H. *Baud*, Baron van Pallandt en anderen, vestigde hij zich in 1885 te *Arnhem*. In 1897 verwierf *Leichel* op de Tentoonstelling

1) Musik-Zeitung van Jan. 1906, waar men tevens zijn portret aantreft.

voor Handel en Nijverheid te Arnhem de gouden medaille voor twee pianinos. Na zijn dood hebben zijne zonen *Heinrich* en *Friedrich Ehrenfried* de orgel- en pianinobouw, onder de oude firma *Ehrenfried Leichel en Zonen* voortgezet ¹⁾.

Heinrich Leichel overleed, tijdens de uitoefening van zijn kunstambacht, plotseling, den 24^{en} October 1906, te Opheusden in de Betuwe en is, evenals zijn vader, te Arnhem begraven.

In 1908 werd het geheele orgel uit elkander genomen en zorgvuldig hersteld door de firma *Maarschalkerweerd en C^o* uit *Utrecht*. Daarbij onderging het een grondige schoonmaak, waarbij de onbruikbaar geworden deelen van het mechanisme werden vervangen. De stemming werd bovendien de normale, welke te voren iets minder dan een halve toon lager was, wat bij solozangbegeleiding en combinatie met instrumenten bezwaren had. De drie handklavieren werden geheel vernieuwd en verkregen nu witte ondertoetsen en zwarte boventoetsen. Ook werd er een modern voetklavier met zoogenaamde *pneumatiek* aangebracht, zoodat het openen der kleppen door samengeperste lucht geschiedt tot bevordering van gemakkelijk spel en onmiddellijk aanspreken der groote pijpen. Voor de manualen heeft men de rechtstreeksche krachtoverbrenging, het hefboomenstelsel, behouden. De 52 registers, waarvan sommige al lang geen dienst meer konden doen, kunnen thans alle hun plicht vervullen. In de dispositie werden een paar doelmatige wijzigingen gemaakt, waarbij het onderste klavier (rugpositief) voor de *vox humana* een *clarinet* verkreeg en het bovenste klavier bij de *vox humana* een *vox céleste* ontving waarmede de kromhoorn werd vervangen, terwijl de tertiaan werd gewijzigd in een octaaf. De majorbas werd vervangen door een van 16 voet met bijvoeging van een quint; tevens werden de pijpen van het laatstgenoemde manuaal in een jalousiënkast gesloten, waardoor het van eene inrichting tot crescendo en diminuendo werd voorzien.

Het oude, maar overigens onveranderde, bewonderingswaardige werk van de achttiende-eeuwsche Saksische meesters *Gebr. J. M.* en *J. Wagner* uit *Schmiedefeld* kan thans aan de hedendaagsche en zeer hooge eischen voldoen.

Ten slotte merken wij nog op, dat de tekening van het orgel, welke aan een der wanden van de kerkvoogdenkamer hangt en waarvan de vervaardiger niet bekend is, zeer waarschijnlijk het project is, dat de *Gebroeders Wagner* indertijd bij hun ontwerp aanboden. Zij behoort dan ook nog aan de gemeente, die haar in 1859 in bewaring aan het college van Kerkvoogden en Notabelen aanbod, welke wederkeerig dit aanbod in eene gecombineerde vergadering van 28 Oct. 1859 dankbaar aanvaardde.

H. PORTHEINE Jr., architect.

1) Zeitschrift für Instrumentenbau herausgegeben von Paul de Wit in Leipzig, 26e Jaarg. 1906, No. 10, waar men zijn portret ook vindt.

DE PASTORIE VAN SCHELLUINEN EN ANDERE MEDEDEELINGEN UIT DE OMGEVING VAN GORINCHEM.

In vroegere dagen kon er geen feest worden gevierd in het stadje waar ik woonde, of midden op het plein, vooraan, stonden achter een vaandel oude in het zwart gekleede mannen met groote bronzen eerepenningen aan oranjelinten op de borst; het waren »de oude strijders». Elk jaar zag men ze weer en elk jaar werd hun groepje kleiner — ten slotte liepen er nog moeizaam en bibberend een paar oude mummelende mannetjes. Als ze in rust stonden, trachtten ze bijwijlen nog heldhaftig te kijken — diep onder de grijze wenkbrauwen fonkelde nog een licht in de oude oogen. Eindelijk zijn ze verdwenen.

Er is nog eene andere oude garde, die dreigt te verdwijnen — het zijn de oude monumenten. Ook zij leven in de glorie van het verleden — ook hun komt eene eereplaats toe als oude strijders, die hun kernachtig geteekende rompen wisten te verdedigen tegen de rampen der tijden — doch helaas, ook hunne gelederen dunnen met de jaren — maar geheel verdwijnen zullen zij niet — er bestaan tegenwoordig voor hen gelukkig verjongingskuren, waaruit ze krachtig, al is het soms wel iets te jong, te voorschijn komen — ze doen dan wel even aan tooneelridders denken. — Ze zijn wat te mooi, wat te glimmend als geschminckte helden — maar de tijd met wind en regen weet daar wel raad op en zal weer het eerwaardig voorkomen hen geven, waarop zij recht hebben, — dat bij hun leeftijd past!

Ze worden met trots aangewezen aan den vreemdeling die in deze streek komt, deze oude dragers van 's lands historie — vooral moet je gaan zien de oude pastorie van Schelluinen. — dan aan de Giesse waar het altijd zoo schilderachtig is — het oude raadhuis van Peursum bij Pinkeveen — en verderop de kerk met den ouden toren van Giessen-Nieuwkerk, die zich zoo mooi boven de omringende huizen verheft en zich in de bocht van de Giesse zoo rustig kan spiegelen in het stille water — ook vooral moet je de Linge langs gaan — waar de fijne spits van Spijks toren zich verheft, — naar de buitenkanten van Leerdam, waar de oude vestingwallen nog bestaan, — naar Asperen, met zijn grooten toren.

Verleden jaar in een Decembernacht sneuvelde een van deze oude garde — het Raadhuis van Peursum, bij Pinkeveen, brandde af — nu staat er al weer een nieuw gebouw — een knap huis — wij kennen allen het model. Pinkeveen is zijn glorie kwijt.

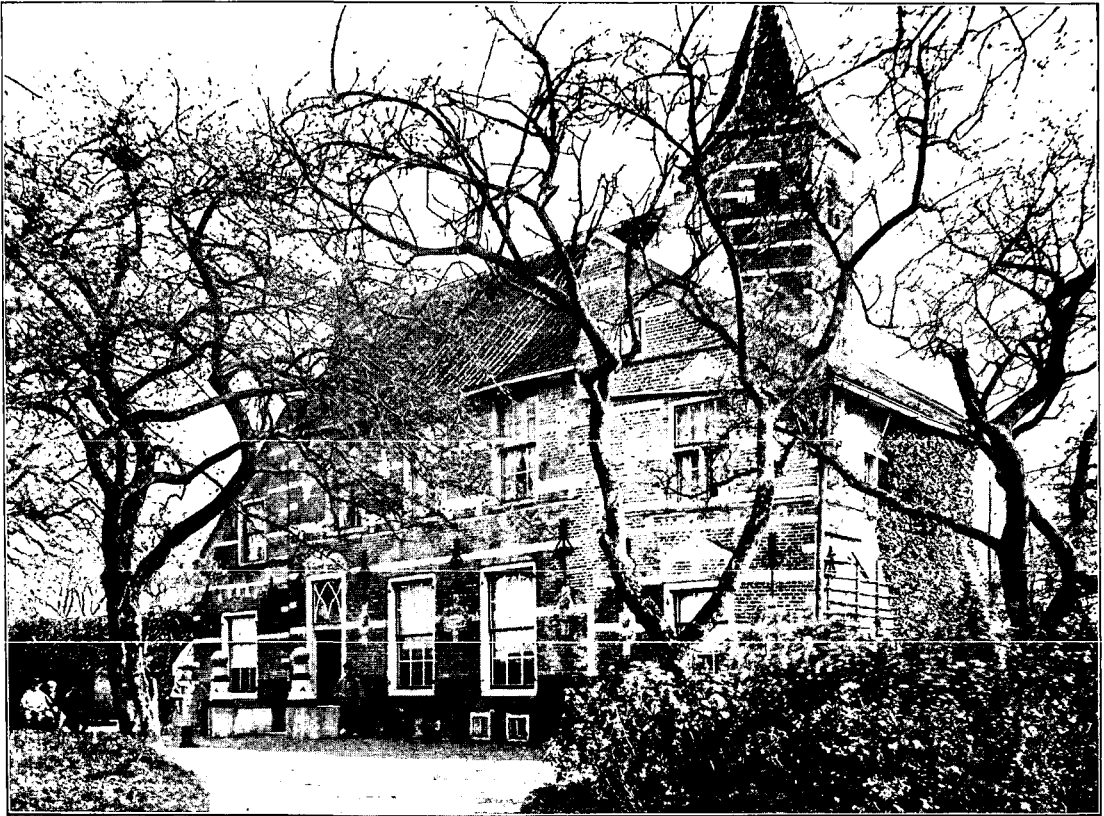
Hoevele jaren zal de kerk van Giessen-Nieuwkerk zijn achterschip nog behouden! — de muren splijten, door het dak ziet men de lucht — regen en sneeuw vallen neer op de oude wapenborden van de heeren van de Giessenburg, welke daar zijn opgehangen door den laatsten heer uit dit geslacht, die in onmin leefde met de Giessen-Nieuwkerkers, welke hem een heerlijk jachtrecht bestreden.

Toen de kerk wegens bouwvalligheid hersteld moest worden, liet hij zijn eigendomsrechten op het koor gelden — daar mocht niets aan veranderd worden. De oude wapenschilden, die in regelmatige orde over eeuwen de gedachtenis van de verschillende heeren

levendig hielden, werden uit de kerk weggehaald en weggestopt in dit koor, dat door een muur werd afgescheiden van de kerk.

Daar hangen ze nu — het regent en sneeuwt er naar binnen — aan eene zekere vernieling zijn ze prijs gegeven — evenals een graftombe, die reeds half in den grond is weggezunken.

Toch wil men ze wel graag weer in de kerk een ereplaats geven. Na zooveel

Pastorie te Schelluinen, voorzijde.

Naar eene photographie opgenomen door het Rijksbureau voor de Monumenten.

jaren is de oude veete vergeten. De vereeniging Oud-Gorcum zal op de eenige thans nog levende vrouwelijke nakomeling een beroep doen, opdat zij de borden weer late opknappen, zoodat ze weer geschikt zijn om in de kerk te worden opgehangen. Ik weet zeker, dat men ze daar met genoeg terug zal ontvangen. Mogen deze oudgedienden dan weer uit den tocht en regen gehaald worden, waar ze niet meer tegen kunnen. Misschien dat dan ook nog eens gekeken wordt naar dat achterschip — opdat dat deel niet in een stormachtigen nacht omver waait, zooals het bovendeel van de spits van den toren van Spijk, dat

met kruis en haan tijdens den grooten storm in October naar beneden waaide. Hij ziet er nu triest uit met zijn scheven hoed, de oude toren. Zoo kan hij niet blijven! Eerst was er sprake van, dat hij met een goedkoop dop op te kijk zou worden gezet, maar de Burgemeester van Spijk deelt mij gelukkig mede, dat een mooie hooge hoed voor hem besteld zal worden — een in stijl — een deftige — te maken volgens teekening van het Departement van Binnenlandsche Zaken, zoodat deze oude heer weer geholpen zal worden.

Pastorie te Schelluinen, achterzijde.

Naar eene photographie opgenomen door het Rijksbureau voor de Monumenten.

Maar er is nog een ander oudgediende in deze streek, die ernstig zorg geeft. De eeuwen hebben de krachten van de pastorie van Schelluinen zoover gesloopt, dat spoedige voorziening noodig is. Een jaar of zeventig geleden, zoo om en bij, zijn een dorpstimmerman en een metselaar, zeker onder aangenomen werk, bezig geweest met hem op te knappen. Tegen wat die wellicht brave lieden met hem deden, heeft hij niet lang meer gekund. De ankers van den noordgevel werden, toen de top daarvan werd afgebroken, niet meer gelascht — terwijl de zuidgevel zijn kracht verloor, doordat de groote schouw gelijkvloers werd

afgebroken en daar ter plaatse een groot raam in den muur werd uitgehakt — terwijl men boven op de 1^e verdieping, — waar wij in een kleerkast nog eene verminkte schouw vinden, — en op zolder tot aan den top van den gevel de oude reuzenschouw met zijn enorm gewicht zonder steun liet hangen, zoodat de gevel op die plaats door gaat buigen, rond naar voren staat, als gereed om in elkaar te zakken. Ook de toren aan den westkant splijt af van het huis — de fundamenten, die deels nog uit de middeleeuwen dateeren, zullen wel hier en daar te wenschen overlaten — hoewel ze den Heer Frowein, die reeds zooveel restauraties met succes leidde, bij zijn onderzoek meevielen.

De Heer Nederhorst, architect te Gouda, die als deskundige voor de Classis Gouda der Nederl. Hervormde Kerk optreedt, heeft dezen zomer op een automobieltocht naar Leerdam, Schelluinen bezocht en de pastorie bekeken. In een brief aan den predikant d.d. 4 October j.l. laat hij zich ongunstig over den toestand uit. Hij verklaart zelfs, dat restauratie niet mogelijk is en raadt aan het gebouw af te breken en te herbouwen met de oude deelen. Gelukkig dat de Heer Frowein, deskundige bij uitnemendheid in dezen, optimistischer in zijn oordeel is! Zijn schriftelijk verslag over den toestand van het gebouw zal nader worden uitgebracht, maar dit kon hij wel dadelijk zeggen, dat, na wat hij omtrent het huis hoorde, de toestand hem bij onderzoek bijzonder meeviel en dat hij in restauratie niet het minste bezwaar ziet. Zoo kon het dan ook wel gebeuren, dat wanneer nader de kerkeraad het gedétailleerd rapport van den Heer Nederhorst vraagt, dit gunstiger zal luiden dan zijn aanvankelijk schrijven zou doen vermoeden.

Maar in ieder geval, vast staat wel, dat de toestand van de pastorie zoo is, dat spoedig moet worden geholpen. Wij hopen, dat èn Gemeente èn Kerkeraad hunne gehechtheid aan den ouden bouw zullen toonen en alles zullen doen om de daarvoor benodigde gelden bijeen te krijgen. Wij hopen ook, dat de predikant, die zich wel niet als een beslist voorstander voor restauratie openbaarde, hen in dezen alle medewerking zal verleenen, te meer waar de Heer Frowein er niet het minste bezwaar in zag om inwendig te zorgen voor eene goede bewoonbaarheid, waarin aan moderne eischen wordt tegemoet gekomen. Van de zijde der autoriteiten zal, naar wij mogen verwachten en zooals tot dusver zoo overtuigend bleek, in dezen op medewerking kunnen worden gerekend.

Het is eene mooie wandeling van Gorcum naar Schelluinen, vaak door de Gorcummers gedaan. Wanneer men de watermolens voorbij is, komt men al gauw aan de pastorietuin. Een groote treurolm steekt zijn gewrongen takken tegen de lucht en laat de dunne twijgen naar beneden hangen tot waar mispelboomen over den waterkant groeien. Verscholen achter een donkeren den — een oude acacia — ontwaart men het huis met den met klimop begroeiden toren. Tusschen veel oud hout van vruchtboomen ziet men weer het trieste gebaar tegen de lucht van een treurolm. Een fijne geest van melancholie ligt over deze omgeving — een groote merelkooi staat midden voor het huis — witte leliën bloeien in een krans voor donkere heesters. De doorgezakte voorgevel, met zijn aanbouw ten oosten en den toren te westen, heft hoog in sierlijke boogvormige lijnen, onderbroken door, nu geknotte, pinakels zijn ouden, met een rosetanker versierden top in de lucht.

Aan dien voorgevel is veel geknoeid — veel van den architectonischen indruk ging verloren toen de ramen vergroot en verplaatst werden en een deur werd uitgehakt. Maar het geheel, gegroeid in zijne oude stemmige omgeving, bleef bijzonder schilderachtig. Zandsteenversiering vindt men aan deze zijde slechts weinig, alleen 2 kopjes onder de pinakels. Als men het huis omloopt en aan de noordzijde, den eigenlijken voorkant, komt, is men verrast door het uitnemend bewaarde prachtige zandsteenwerk, dat daar den geknotten gevel siert. Midden boven »twee wapens» — het een van de familie Snoeck, het andere het samengestelde wapen van den heer Snoeck en zijne vrouw Anna van Zevenbergen, de eerste bewoners van het huis — twee plaquets staan daarnaast, met gehelmde hoofden — het zijn edellieden, die de wapens beschermen! Daaronder tusschen de ramen gelijkvloers het teeken der familie Snoeck — een groote snoek met het opschrift »In 't water Clouck». Het woord Clouck is aldus geschreven: CLOVC, de O werd niet volgemaakt en geschreven als omgekeerde C, de K werd weggelaten. Wij ontcijferen er het jaartal 1595 uit. Naast dit familiewapen weer 2 plaquets, de een met het hoofd van een Romeinsch krijgsman, de andere met het hoofd van een Germaansch strijder, beiden te onderkennen aan den vorm van hunne helmen. Boven de deur vinden wij hier eene rijke renaissance-versiering, evenals boven de oude ramen van den fijnen bijbouw aan den westkant — de bijbouw aan den oostkant, waarin de keuken met eene nog oorspronkelijke schouw, is minder versierd; maar het bijbouwje aan den westkant, dat weer aan den toren zich aansluit, is eene heerlijkheid van architectuur. Naast het bovenste raam vinden wij weer 2 hoofden, voorstellende de een »een poorter», de ander »eene poorteres», terwijl naast het benedenste raam te eener zijde eene zinnebeeldige voorstelling van de liefde — »eene vrouw met in de hand een beker, waarin een vlamvend hart» — is geplaatst, terwijl wij ter andere zijde »de hoop» — eene vrouw met een anker — zien. Alles is even kunstig uit den steen gehakt, evenals de fijne banden met de leeuwenkopjes. Uit heel deze omgeving spreekt de fijne geest der renaissance. Men denkt zich als stichter een predikant — een die geheel ingegroeid was in den geest van zijn geliefde Grieksche en Romeinsche schrijvers — en in het bijbouwje zijn studeerkamer. Toch was de Heer Snoeck geen geestelijke, maar burgemeester van Gorcum, en ook is het bijbouwje niet »studeerkamer» voor een Klassieken-beminnenden predikant, maar bergplaats voor de inmaak van zijne meer praktische gade. Maar wel moet tegen het einde der 16de eeuw in Gorcum een steenhouwer gewerkt hebben, die de ornamenten der renaissance met groote vaardigheid verwerkte. Eene bijzondere voorliefde toont hij voor medaillons en plaquets met meest gehelmde hoofden. In verschillende uit dien tijd dagteekenende gebouwen treffen wij ze aan. Zoo aan het huis »Dit is in Bethlehem» uit 1566, thans Museum te Gorinchem — boven in den gevel de Christuskop; ook vinden wij ze aan het huis in de Brugstraat te Gorinchem »Looft niet dan God» van het jaar 1563, dan wordt er een prachtstuk bewaard in het Rijksmuseum, afkomstig van een ander nu verdwenen Gorcumsch huis, — dan is de toren te Woudrichem met verscheidene van deze medaillons versierd. Maar nergens zijn ze zoo mooi bewaard als aan deze pastorie, nergens ook is het ornamenteele werk in zoo'n goeden

staat als aan dit huis, dat in landelijke omgeving een rustiger bestaan had dan zijne tijdgenooten in de vesting.

Oorspronkelijk, in de middeleeuwen, toen de Merwede nog niet in dijken was ingesloten, stond hier op een terp »de Schalluiner berg'', een jachtslot van de heeren van Altena, waarschijnlijk als leengoed in gebruik bij de heeren van Arkel. Later kwam er, gedeeltelijk op de oude fundamenten, een lusthuis voor de heeren Snoeck, wier geslacht waarschijnlijk afkomstig is uit het land van Kleef en wier namen van af de helft van de 15de eeuw tot in de 18de eeuw regelmatig voorkomen onder de leden van de Gorcumsche Vroedschap. Toch bewoonde de familie Snoeck het huis slechts kort. Uit 1643 is er een koopbrief, waaruit blijkt, dat nog geen 50 jaar later het huis al in andere handen was overgegaan. In 1698 huurt de kerkeraad voor het eerst het gebouw als woning voor den predikant, later koopt de Diaconie het en eerst in het midden van de vorige eeuw staat de Diaconie het af aan den kerkeraad en wordt het huis ten volle »De pastorie''!

In overoude dagen werd de kapel op den Schalluijner berg bediend door een kapelaan uit Gorcum. De Balije van Utrecht van de Johannieterridders stichtte in de middeleeuwen deze kapel en voorzag in de kosten van den dienst. Zij gaf *f* 75.— aan tractement per jaar, ook *f* 15.— voor de bediening van het altaar en *f* 15.— reisgeld aan den kapelaan voor zijne jaarlijksche biecht bij den bisschop van Utrecht, en zij hief daarvoor een tiendrecht — het z.g. Commandeurs tiend — van alle landerijen in de omgeving van Schelluinen. Dit Commandeursrecht wordt in later jaren eigendom van de Diaconie en verdwijnt nu als alle andere tienden. Maar de oude verplichting, eens door de Ridder-schap op zich genomen, blijft nog steeds voortbestaan; — tot op den huidigen dag betaalt de Balije van Utrecht de bijdragen aan het tractement van den predikant en ook de andere bedragen; maar nadat de heer en de geestelijke beide overgingen tot de hervorming, werd de *f* 15.— reisgeld niet meer gegeven voor de jaarlijksche biecht, maar ter bijwoning van de vergadering van de Dortsche Synode en de *f* 15.— voor de bediening van het altaar, voor brood en wijn bij het avondmaal.

Zoo leeft rondom dit huis een stuk middeleeuwsche traditie voort. Van binnen vertelt de meterdikke gangmuur daar nog van — een deur is er in uitgehakt, zij gaat naar de westelijke bijbouw, die van lateren datum is. Hier in dezen bijbouw was het, dat in 1813 de Franschen onderhandelden met de vereenigde legers van de Duitschers en Russen over de overgaaf van Gorcum. Gorcum was een van de laatste vestingen in handen van de Franschen — de generaals van beide partijen waren te zamen gekomen buiten de vesting in de pastorie te Schelluinen, waar het hoofdkwartier was van de verbonden legers, om daar de voorwaarden van de overgaaf te bespreken. Terwijl de bevelhebbers beraadslaagden, wachtten buiten van afstand tot afstand tusschen Schelluinen en Gorcum trompetters, — en als dan het protocol van overgaaf wederzijds geteekend is, heft de eerste trompetter zijn horen in de lucht en blaast met luide klank wijduit over de stille wintervelden de blijde maar — van afstand tot afstand herhaalt zich de klank tot zij komt in de vesting, waar veel mannen en vrouwen juichen — waar de poorten opengaan en de Franschen uittrekken.

Het was op 20 Februari 1814 — nu weldra 100 jaar geleden. Het is jammer voor Oud-Gorcum, dat de tafel en stoelen zijn verdwenen, die op dien gedenkwaardigen dag gebruikt werden — zij zouden eene interessante aanvulling voor het museum zijn.

De kamer in de westelijke bijbouw, waar de generaals vergaderden, was niet de aanzienlijkste in het gebouw, dit was de groote voorkamer, die zich over de geheele breedte van het hoofdgebouw uitstreckte. Aan den zuidkant tusschen twee ramen bevond zich de groote schouw — aan den westkant gaf een driedeelig raam uitzicht op Schelluinen. Dit raam is nu dichtgemetseld — achter het behang zijn nu kasten — alleen de versierde sleutels van de moerbalken zeggen u nog, dat ge in een oud vertrek vertoeft. Behalve deze sleutels, die ook in de studeerkamer gelijksoortig versierd zijn (in Woudrichem in het huis »de vergulde engel» zijn de sleutels geheel gelijk versierd), is er boven in de klerkast nog — zooals ik reeds meldde — de schouw met Gothisch gebeitelde zandsteenwangen — terwijl ook in de keuken de oude schouw onder een renaissance kap nog Gothisch gehouwen zandsteen toont. Verder is inwendig veel veranderd, — als wij door het huis gaan en wij zien de spleten in den muur bij den toren — wij zien boven hoe slecht het dak is, hoe op een koopje daar vroeger is hersteld en bijgelapt! — wij zien hoe de pennen van de ankers zonder verbinding door de muren steken, dan worden wij bang voor het leven van den oude. Laat gauw de mannen komen om zijne oude leden te stutten — om zijne voeten weer vast en stevig in den grond te planten! Wij willen hem nog niet missen met zijn ouden met klimop begroeiden toren — met zijn krom getrokken verweerden zuidgevel — met zijn verrassenden noordgevel — die, al koestert hem niet de middagzon, doet denken aan zuiderlanden, aan renaissance, aan oude beschaving, geboren uit nog oudere, uit Rome en Griekenland, in wier historie eeuwenlang de geleerden zich verdiepten en wier kunst, in de dagen, toen dit gebouw gesticht werd, zich een plaats in ons land veroverd had, waarvan dit huis als kostelijk bewijs kan strekken.

Gorinchem, 19 Nov. 1912.

W. J. DINGEMANS.

EEN VROEG-ZESTIENDE-EEUWSCHE WONING TE 'S-GRAVENHAGE.

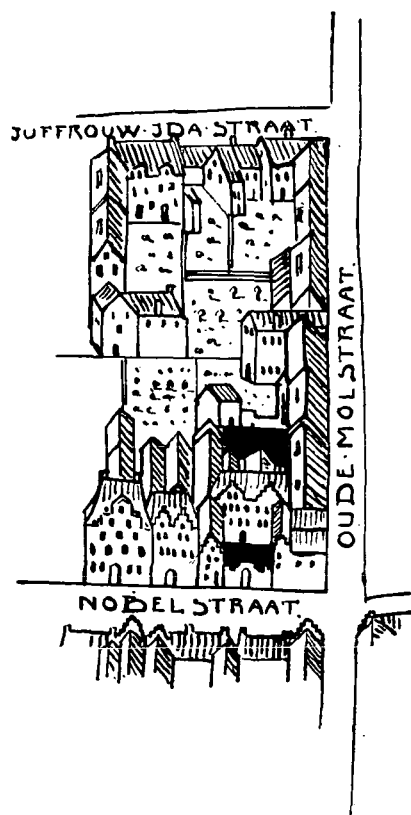
Het huis Nobelstraat No. 1 biedt uit de Nobelstraat gezien, met zijn architectonisch armen gevel uit de laatste helft der 17de eeuw, weinig schoons en laat den voorbijganger niet vermoeden, dat op deze plek iets opmerkenswaardigs te vinden is.

Het is dan ook niet voor dit in lateren tijd gebouwde woonhuis, dat ik aandacht wil vragen, maar wel voor de vroeg-Renaissance woning, die vlak achter dit huis is gelegen en thans door dien lateren voorbouw aan het oog wordt onttrokken.

Het oude en het nieuwe huis zijn door eene smalle binnenplaats van elkander gescheiden. De ruimte door dit voorgedeelte ingenomen was oorspronkelijk eene voorplaats of tuin, door een muur met poort van de straat gescheiden, zooals op de kaart van 1681, door C. Elandts geteekend, duidelijk te zien is (afb. 1). Het eenige huizen verder aan dezelfde straatzijde gelegen Venduhuis bezit dit voorplein nog.

Het achterhuis, dat ik verder als het huis zal aanduiden, heeft alleen zijne kelders geheel intact behouden. Nadat het huis eerst in het jaar 1687 in twee deelen gesplitst was, is later ook nog het westelijke bovengedeelte inwendig verbouwd geworden. Het dubbel zoo groote oostelijke deel echter is gelukkig, op eenige niet storende wijzigingen na, behouden gebleven en verdient, wegens het zeldzaam worden van deze soort architectuur, eene nadere beschrijving.

Wanneer dit huis, dat de kenmerken der laat-Gothiek draagt, gebouwd werd, is

Afb. 1. Het open terrein bij het huis dat besproken wordt is zwart gemaakt.

niet volkomen zeker, maar toch wel vrij waarschijnlijk te bepalen. Wel gaan de transport-registers in het Gemeente-archief slechts tot op den grooten brand van 's-Gravenhage, in 1537, terug, maar gelukkig zijn enkele koopbrieven en andere stukken op dit huis en zijne bewoners betrekking hebbende nog in het bezit van den tegenwoordigen eigenaar, den Heer L. Wagner. Daaruit blijkt, dat het huis in het begin der zestiende eeuw eigendom was van leden der familie Pijnssen; de eerste van hen moet geweest zijn:

Mr. Jacob Pijnssen van der Aa, advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland, werd 17 Juli 1510 door Maximiliaan aangesteld en in 't jaar 1517 als Raad vermeld ¹⁾. Hij schonk met zijne echtgenoot Geertruid van Boschhuysen in 1511 een glasraam aan de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage ²⁾. Hij was dus een voornaam heer en woonde, volgens het Hofboek van 1512 ³⁾, in dat jaar reeds in de Nobelstraat. Daar het huis in het Hofboek van 1484 nog als een open plek grond wordt aangeduid en de Nobelstraat kort na 1500 geheel bebouwd was, zal hij de bouwheer van het huis zijn geweest en het ± 1500 gesticht hebben.

Zijn zoon was Mr. Willem Pijnssen, die in 1537 als eigenaar wordt genoemd. Slicher vermeldt hem in 't jaar 1525 als Raad in het Hof van Holland en in 't jaar 1536 op 6 Oct. als Raad-Ordinaris. Goudhoeven noemt hem, Mr. Willem Pijnssen Jacobsz. Heer van Offem onder Noordwijk, hebbende hooge, middelbare en lage jurisdictie om recht te plegen voor Rijnland of Noordwijk te zijne kosten, in dato 24 Dec. 1537. Hij overleed op 21 Jan. 1545 en was gehuwd met Jkvr. Geertruid Heuyters. Zij hadden een zoon Jan, dien ik later niet meer in de stukken vermeld heb gevonden.

1) Ms. Slicher over de leden v. h. Hof v. Holland. (Alg. R. Archief).

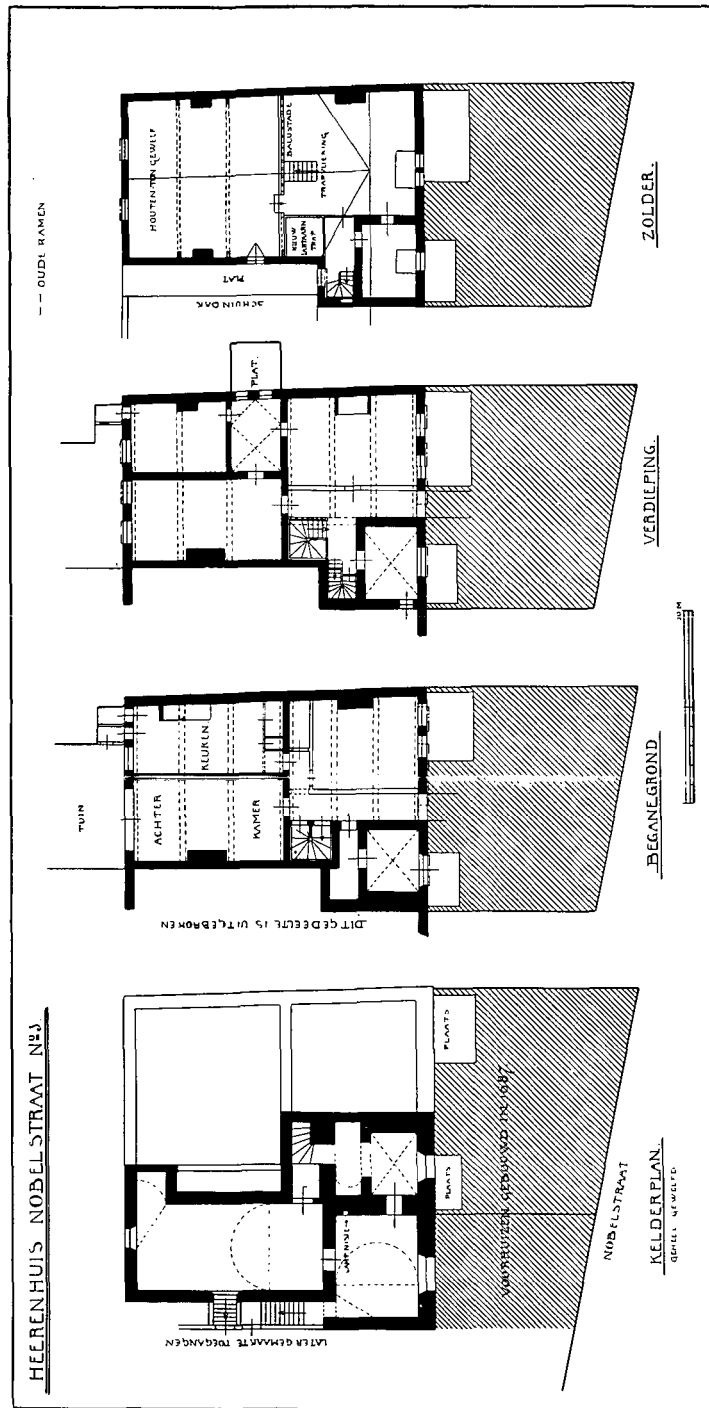
2) Zie Die Haghe 1903, blz. 138.

3) Alg. R. Archief.

Deze Geertruid Heuyters hertrouwde met Mr. Damas van Droogendijck, Heer van Renesse. Ook hij werd in 't jaar 1554, 19 Oct. Raad in het Hof van Holland en in 't jaar 1559 Ordinaris. Hij stierf 16 Sept. 1560. Uit hun huwelijk sproot eene dochter Margriet. De weduwe hertrouwde met een Heer van Roon en overleed in de maand Juni 1601. Dit huwelijk bleef echter kinderloos.

Margriet van Droogendijck huwde later met Anthonie van der Noot. Hunne dochter, eveneens Margriet geheeten, sloot in 1601 eene overeenkomst betreffende het afbreken van een muur af en was dus toen, na het overlijden van hare grootmoeder, eigenares van het huis. Zij huwde in 1607 met Dirk van Schagen, heer van Goudriaan en stierf in 1608 bij de geboorte van haar zoon Willem.

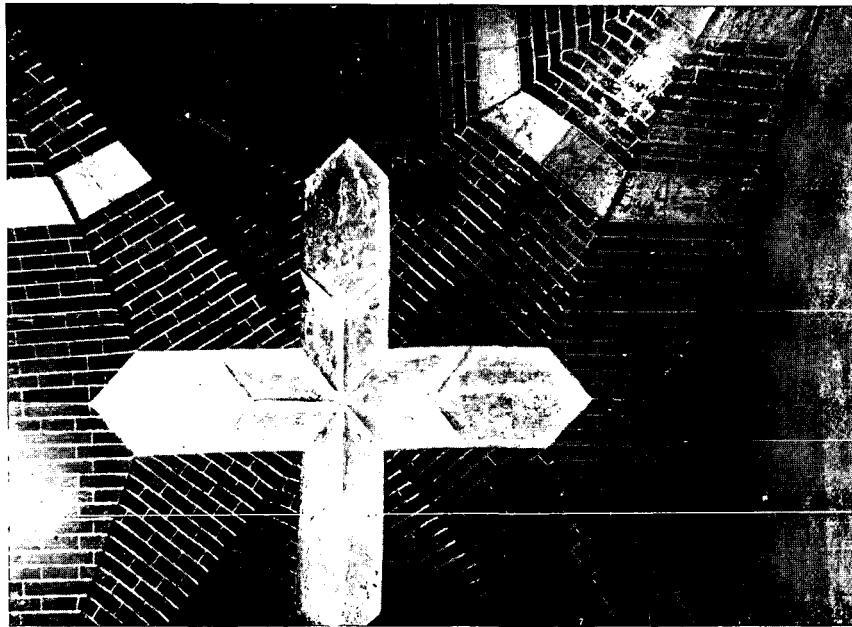
Over hare erfenis heeft haar man met goed gevolg een proces gevoerd met eene nicht van zijne vrouw, kleindochter van Petronella Pijnssen, zuster van Willem Pijnssen. Het echtpaar richtte, in het eerste jaar van hun huwelijk, op de 1e verdieping van hun huis, blijkens de wapens op de zandstenen kraagstukken

Plattegronden van het achtergedeelte van het huis Nobelstraat 1.

onder de moerbinten, een kamer in. In 't jaar 1612 was, na den dood zijner vrouw, den heer van Goudriaan zijn huis blijkbaar te groot geworden, want hij verhuurde in de maand November van dat jaar aan Adriaan van Weresteyn het oostelijke gedeelte van zijn huis voor den tijd van 3½ jaar tegen 375 ponden van 40 grooten. Dit is het nu nog bestaande gedeelte.

In het jaar 1624 kocht Dirck van Schagen een huis, uitkomende in de Oude Molstraat, en belendend aan zijn erf. Hij richtte dit in tot koets- en waschhuis. Hij woonde als Heer van Schagen gewoonlijk te Schagen, terwijl hij zijn huis in den Haag alleen gedurende zijn oponthoud aldaar betrok. Hij overleed waarschijnlijk in 't jaar 1641. Hem volgden als eigenaars zijn zoon Willem, en daarna zijn kleinzoon; deze, Floris Carel van Beyeren van Schagen, Graaf van Warfuse heeft het huis met koetshuis op 23 Mei 1687 verkocht

Afb. 3. Gewelf in het portaal.

en verhuisde naar het huis Langen Vijverberg No. 3. Kooper van het huis in de Nobelstraat werd Guise, een pompmaker, voor de som van f 6500. Deze Guise heeft het huis voor goed in twee deelen gesplitst en bouwde er de voorhuizen voor. Den 3^{en} December 1687 werd hem vergunning verleend om stoepen te maken. 4 April 1690 werd hij echter failliet verklaard en moesten de huizen verkocht worden. Vereenigd werden zij niet meer.

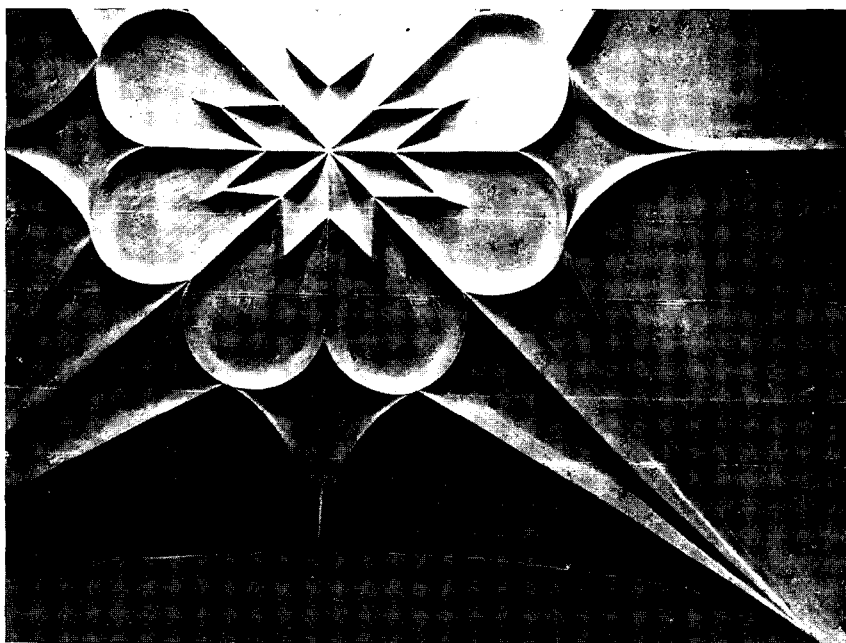
Beschouwen wij thans de architectuur van het huis nader.

Met zijn 17.50 M. breeden gevel was het een flink heerenhuis voor het begin der 16de eeuw. De voorgevel heeft aan beide kanten zijn tuit of topgevel verloren, alleen de achtergevel bezit nog twee tuiten, vermoedelijk gelijk aan die van den voorgevel. Hierin geven gedeelten der zandsteen hollijsten de hoogte der vroegere kruisramen

aan. Het spitse dakbeloop wijst nog het Gothische karakter aan. De segmentbogen, door zandsteenen sluitstukjes onderbroken, geven de plaatsing der vroegere ramen in de gevels nog aan en wijzen tevens op het begin der Renaissance.

Met behulp van de kaart van 1570, waarop het huis voorkomt, en van de duidelijke en meer met de werkelijkheid overeenkomende afbeelding op de kaart van 1681 is eene reconstructie van den gevel mogelijk, terwijl ook de binnenverdeeling terug te vinden is (afb. 2).

De oorspronkelijke ingang, in het midden van den gevel gelegen, gaf toegang tot een vierkant vertrek met zware muren en afgedekt door een kruisgewelf, met eigen-

Afb. 4. Gewelf in een kamer op de verdieping.

aardige versiering in den vorm van een kruis. Dit gewelf is thans gewit en in eene baksteen-nabootsing geschilderd (afb. 3). Achter deze vestibule ligt een smalle gang, waarop de verschillende begane-grond-vertrekken uitkwamen.

Het eigenlijke woongedeelte lag dus alles behalve open en bloot, voor iedereen toegankelijk. Rechts was een groot vertrek, dat als voorhuis dienst gedaan moet hebben. Hier toch is de toegang tot de steenen keldertrap en tot de daarboven gelegen eikenhouten spiltrap naar de verdieping en den zolder, verder de ingang naar de keuken met haar zware schouw en slaapplaats voor het personeel.

De daarnaast gelegen achterkamer was vóór de splitsing van het huis in 1687 vermoedelijk 1.60 M. breeder en heeft, evenals de keuken, eene zoldering van kinder-

balkjes en zware eiken moerbalken op Gothisch geprofileerde houten muurklossen. De thans in deze kamer aanwezige eikenhouten Lodewijk XIV schoorsteenmantel heeft een schilderstuk, geteekend A. Kessels 1719. De heer Pieter van Herzbeeck, die het oostelijk deel van het huis op 21 Jan. 1692 kocht voor f10275 en het tot 1732 bewoonde, zal dezen schoorsteen hier hebben laten plaatsnemen. Het schilderstuk is eene copie naar het doek van Dominiquino (Zampieri) te München en stelt Herkules voor als slaaf in dienst bij Omphale, koningin van Lydië.

In twee kamers van het westelijke deel bevonden zich tot voor eenige jaren smalle Lodewijk XV schoorsteenmanteltjes. Deze kamers hebben echter voor het beddenmagazijn van de firma Gebr. Baltus plaats moeten maken en de schoorsteenmantels zijn in nieuwe particuliere huizen geplaatst.

Gaan wij nu de trap op, dan komen wij door een smalle gang in het vertrek, boven de vestibule gelegen, dat eveneens door een overgewicht gemetseld netgewelf afgedekt is. Dit gewelf, met een ster in zijne kruin en met de mooi loopende zandsteenribben, verraadt geheel de laat-Gothiek (afb. 4).

Naast dit vertrek, en van hieruit voorheen toegankelijk, is eene groote kamer, met drie ramen in den voorgevel. De zoldering van kinderbalkjes heeft twee zware middenmoerbalken en langs de muren strijkbalken. Elke balk rust op twee Renaissance zandsteen kraagstukken. De middelste zijn om en om met wapens versierd. Aan de eene zijde dat van den man: Van Beyeren Schagen (een vrij kwartier Beyeren-Schagen op de drie schuine balken van Hodenpijl). Aan de andere zijde dat van de vrouw: Van der Noot ($\frac{1}{3}$ schelpen). De overige hebben een acanthusblad. In dit vertrek bevond zich verder een eikenhouten schouw, met het jaartal 1629 op eene cartouche gesneden. Deze schouw is in later tijd, toen het vertrek als keuken dienst moest doen, aan een antiquair verkocht. Het is mij niet mogen gelukken deze schouw weder op te sporen.

Vlak naast dit vertrek is een $2\frac{1}{2}$ Meter breed kamertje, afgedekt door een heel en een half kruisgewelf. Vermoedelijk diende dit vertrekje, door middel van 3 smalle lage deurtjes toegankelijk, en op het Oosten gelegen, tot eene huiskapel, en het zal, naar het halve gewelfje te oordeelen, een erkerachtigen uitbouw bezeten hebben.

De overige kamers op de verdieping zijn onbelangrijk.

Nu rest ons nog de zolder, die hier zeer merkwaardig is.

Het bovengedeelte van den spiltrap, die vroeger tot den zolder doorliep, is thans door eene steektrap vervangen. Bij het betreden van den zolder valt den bezoeker dadelijk de eigenaardige betimmering op (afb. 5). Het voorste gedeelte, groot $54 M^2$, ligt twee treden hooger dan de overige zolderruimte en is door eene balustrade, met gedraaide 17de eeuwse houten spijlen, over zijne volle breedte afgesloten. In deze afsluiting is een draaibaar hekje om naar den lager gelegen achterzolder, groot $8 \times 8 M$, te komen. Het tegen den achtergevel gelegen derde deel hiervan is met een houten tonggewelf overdekt, terwijl boven het overige gedeelte een afgesloten vliering is, toegankelijk door middel van eene trap vanaf den voorzolder. Vanaf deze vliering heeft men, door een raamwerk, over hare

volle breedte van dezelfde houten spijlen voorzien als in bovengenoemde balustrade staan, het gezicht op het overwelfde gedeelte van den achterzolder. Het geheel maakt den indruk eene R. K. kerkruijnte te zijn geweest. Het altaar, staande tegen den achtergevel onder het houten gewelf, was vanaf de beide zoldergedeelten, zoowel als vanaf de vliering goed zichtbaar.

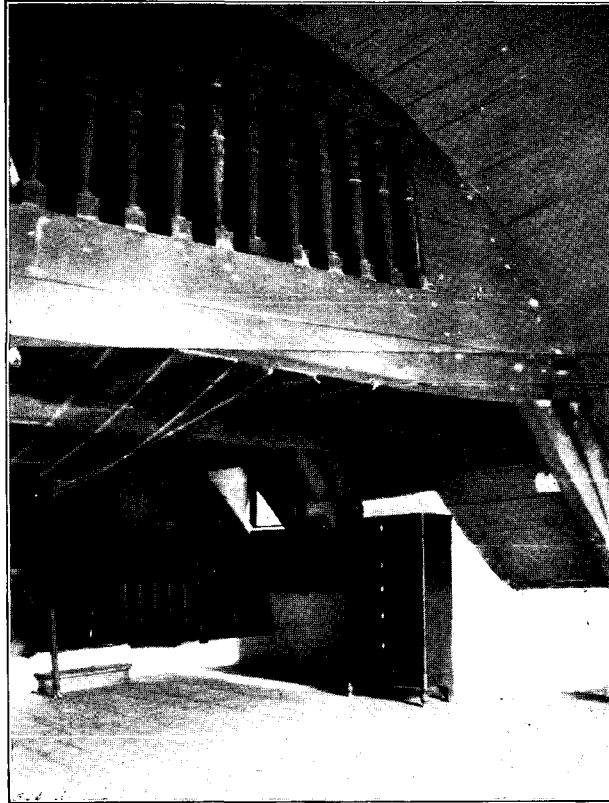
De veronderstelling, dat daar vroeger eene kerk is geweest, krijgt een historischen grond door de beschrijving van eene schuilkerk in het boekje van Pastoor P. G. Bongaerts S. J. over de H. Theresiakerk te 's-Gravenhage, in 1866 uitgegeven.

In de 17de eeuw was de openbare belijding van den Katholieken godsdienst in ons land niet toegestaan en waren de geloovigen verplicht in het geheim te vergaderen. Daar bij het toepassen der placaten tegen de Katholieken echter veel door de vingers werd gezien, is het te begrijpen, dat zij vaste bidplaatsen en woningen voor hunne geestelijken konden hebben.

Pastoor Bongaerts schrijft dan ook op blz. 43: In 1656 woonden de paters in een eigen huis in de Nobelstraat en in 1661 had men daarin eene huiskapel ingericht, waarin het beeldje der Heilige Maagd, uit den wonderboom van Scherpenheuvel gehouwen, was geplaatst. Omstreeks 1662 schijnt de wensch der paters om bij hunne woning een bedehuis te hebben, verwezenlijkt te zijn door twee vrome zusters, die den paters aanboden, een veel aanzienlijker verblijf dan er tot nu voor hen bestond, tot het houden der godsdienstoefeningen in orde te doen brengen.

Afgescheiden van het woon- en bedehuis was er nog eene katechismuskamer.

Het bedehuis bevond zich noch aan de voor-, noch aan de achterzijde onmiddellijk aan de straat, maar lag tusschen de huizen op eene 4de verdieping. De zolder, voor kerk ingericht, was 82 voet lang en 37 voet breed, gewelfd en van eene gaanderij, door pilaren ondersteund, voorzien. De eigenaars van deze kerk waren de erfgenamen van den ouden advocaat Jacob van Ravesteijn.

Afb. 5. De voor kerk gebruikte zolder.

In 1691 echter verklaarde Jacob van Cleef, meester metselaar en protestant, het kerkje voor bouwvallig. Derhalve werd besloten het bedehuis op den vlakken grond te maken. Men wilde op hetzelfde terrein blijven en wat vroeger boven was, nu naar beneden brengen.

Den 16^{en} Oct. 1691 begon de vertimmering, den 18^{en} Dec. werd echter de bouw op last van het Hof van Holland gestaakt. De kerkbouw bleef rusten totdat de godsdienstoefeningen in het oude lokaal op den zolder op 28 Maart 1692 op schriftelijk bevel van het Hof van Holland werden verboden. Men opende nu op 30 Maart eene noodkerk en werkte aan de nieuwe kerk dusdanig voort, dat deze 3 Mei 1692 kon geopend worden. Deze kerk was gelegen tusschen de Juffrouw Idastraat en de Nobelstraat en had in beide straten een toegang. De ingang in de laatstgenoemde straat bevond zich in het tweede huis westwaarts van het Venduhuis en in de Juffrouw Idastraat bijna tegenover de kerk der Jansenisten. In het jaar 1718 is deze kerk op aandringen der Jansenisten van hooger hand gesloten.

Tot zoover de Heer Bongaerts.

Hoewel uit dit verhaal niet precies valt te bepalen, waar de kerk en het huis, waarin de godsdienstoefeningen op den zolder werden gehouden, stonden, is dit toch door de gegevens, welk ons thans ten dienste staan, mogelijk.

In het archief van de gemeente der Oud-Bisschoppelijke Clerezy bevindt zich eene lijst van de huizen, waarin de Katholieken in de jaren 1670 tot 1690 samenkwamen tot het houden hunner godsdienstoefeningen en op deze lijst staat bovenaan:

In de Nobelstraat ten huize van Gouderjaen, Graef van Warfuze ¹⁾.

Er blijft dus geen twijfel over, of hier wordt bedoeld de kerkruimte, op onzen zolder nog aanwezig. Het oogenschijnlijk zoo weinig interessante huis biedt dus niet alleen de mogelijkheid tot gedeeltelijke constructie eener vroeg-zestiende-eeuwsche aanzienlijke woning, maar geeft ook een bijdrage tot de historie van den Katholieken eeredienst tijdens de Republiek.

Wat dit laatste betreft mogen wij besluiten met een kort overzicht van de verdere geschiedenis dezer statie.

Op 8 Mei 1643 kocht Jacob Haack een stuk grond aan de Juffrouw Idastraat, belendende ten Oosten aan een gang en ten Zuiden aan het huis van den heer van Schagen, heer van Goudriaan, enz. Den 5^{en} Mei 1648 is deze grond in eigendom aan de statie overgegaan, maar is waarschijnlijk op den naam van Haack, die katholiek was, of van een ander, te boek blijven staan. Later was dit de procureur, Jacob van Ravesteijn ²⁾, zoon van den ouden advocaat, die woonde ten oosten van het Venduhuis, dus in het tweede huis westwaarts van ons huis. De tuin van zijn huis liep ten noorden achter ons huis door en had een uitgang in de Oude Molstraat.

Op dit achterterrein werd de thans geheel verdwenen kerk in het jaar 1692 gebouwd.

1) Zie Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis deel V, blz. 106.

2) Kleinzoon van den schilder der Haagsche schutterstukken; ook de schilder Adriaan Hanneman, schoonzoon van v. R., woonde in een der hier besproken huizen.

De ingang in de Juffrouw Idastraat klopt dan ook met de oude beschrijving, terwijl de ingang in de Nobelstraat zich in ons huis, zijnde het tweede huis oostwaarts van het Venduhuis, bevond.

Op 1 Mei 1719 verzocht Gerard de Vries, lasthebbende van Cornelis Jacques Dedel, het kerkgebouw, hetwelk aan laatstgenoemde toebehoorde en op bevel van het Hof in 1718 was gesloten, weder te ontsluiten. Het Hof beschikte hierop gunstig, onder voorwaarde, dat er geen ander gebruik van gemaakt zou worden, dan volgens de placaten van den lande geoorloofd was.

Den 6de Februari 1772 heeft de Pastoor Willem van Wichem het gebouw aan de stad 's-Gravenhage verkocht voor de som van f13.000. Deze liet het verbouwen tot Collegium Chirurgicum et Theatrum Anatomicum.

Niet langer dan 34 jaar mocht de Heelkundige Confrérie zich in het bezit van deze lokaliteit verheugen. Bij de staatsomwenteling in 1795 moest het gilde zijn lokaal en verdere eigendommen ter beschikking van het Stedelijk Bestuur stellen. Het bleef echter tot 1854 in gebruik bij de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht. Toen werd het ingericht tot een school voor minvermogenen, welke in lateren tijd is afgebroken om plaats te maken voor de uitbreiding van het er naast gelegen Venduhuis.

J. VAN BREEN.

BOEKBESPREKINGEN.

MERKEN VAN AMSTERDAMSCHER GOUD- EN ZILVERSMEDEN, door Elias Voet Jr., 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1912.

Dit boek zal niet alleen den kunsthistoricus, maar ook den liefhebber van oud goud- en zilverwerk eene hoogst welkome verschijning zijn. Door een geduldig, onvermoeid speuren is de samensteller er in geslaagd de gegevens voor eene juiste dateering van voorwerpen, welke wij tot dusver slechts in geringe mate bezaten, aanzienlijk te vermeerderen, voor zoover dit het oude Amsterdamsche fabriekaat betreft.

De inleiding verklaart de beteekenis der merken, welke men meestal op oude voorwerpen van goud of zilver vindt ingeslagen, namelijk de persoonlijke merken: meester-teekens en kashoudersmerken, de gildeteekens: plaatselijke-, jaar- en gehalte-merken en, ten derde, de herkenning- en belastingteekens.

Voor het dateeren van oude zilverwerken zijn de jaar- en gehaltemerken het meest van belang. Zij wezen aan, dat het gehalte van het zilver aan de wettelijke voorschriften voldeed. De ambtenaar, die het onderzoek moest instellen en voor de deugdelijkheid aansprakelijk bleef, was verplicht er een bepaald stempel in te slaan, en wel, volgens eene ordonnantie van 1503, een letter van het alphabet. De overliden van het gild hielden, ter controle, in een register, naast de namen der jaarlijksche functionarissen, aanteekening van de gebruikte jaarletters.

Voor ons is deze gewoonte een middel om de voorwerpen te dateeren. Te beginnen met 1503, waarin de letter *A* gebruikt werd, toont elke volgende letter van het alphabet een volgend jaar aan. De Heer Voet wijst er op, dat zich hier echter moeilijkheden voordoen. Terwijl toch in de meeste steden, bij 't beginnen van een nieuw alphabet, vorm van letter of van ponsnoemtrek veranderen, bleef die in Amsterdam dezelfde, zoodat een jaarletter de keuze laat tot verschillende jaren. Zoo kan, bijvoorbeeld, een voorwerp met de letter *a* gestempeld, zoowel in 1524 als in 1503 vervaardigd zijn. Ook telt het alphabet, in deze jaren begonnen, slechts 21 letters, terwijl dat in 1545 en in 1568 begonnen er 23 telt, omdat toen ook de *ij* en de *z* gebruikt werden. Men heeft er bovendien op te letten, dat in de jaren 1569 en 1570 beide de letter *B* werd ingestempeld.

Met het oog op deze onregelmatigheden, zijn dan ook de lijsten, door schrijver met zorg afgedrukt naar de gelukkig bewaard gebleven registers van functionarissen, niet te ontberen.

Naast de mogelijkheid tot juiste dateering van voorwerpen stelt het werk van den Heer Voet ons in staat meerdere beteekenis te hechten aan de meestermerken. Het is den schrijver gelukt, veelal met zekerheid, de namen der personen aan te geven, welke die merken aanduiden, benevens het jaar, waarin die personen lid van het gild werden of, naar aanwijzing van de jaarletters, een bepaald voorwerp vervaardigd hebben. De nauwkeurigheid en de betrekkelijke volledigheid, waarmede de afbeeldingen van meestertekens, met vermelding van de voorwerpen, waarop zij voorkomen, van de eigenaren dier voorwerpen en van de jaren der vervaardiging, zijn al evenzeer als de reproductie van die soms zeer klein en zeer flauw gestempelde merken boven allen lof verheven.

De Heer Voet geeft ten slotte eenige zeer betrachtenswaardige wenken aan den voorzichtigen verzamelaar, die het wenscht te vermijden vervalschingen aan te koopen. Nogmaals wij mogen den Heer Voet voor zijn arbeid dankbaar zijn.

A. PIT.

J. W. FREDERIKS, MONUMENTENRECHT, Acad. Proefschrift. Leiden, 1912.

Mochten wij kortgeleden wijzen op enkele stellingen op het gebied der monumentenwetgeving, te Leiden verdedigd, thans kunnen wij de aandacht vragen voor eene lijvige dissertatie van 426 bladzijden, welke geheel aan dit onderwerp is gewijd. Met groot genoegen constateeren wij dit feit, als bewijs van steeds grootere belangstelling op dit gebied, en dit te meer, omdat wij meenen te weten, dat dit onderwerp door den promotor, den hoogleeraar Mr. H. Krabbe, zelf geplaatst was op een lijst van onderwerpen, waaruit aan den promovendus de keuze gelaten werd.

De schrijver stelde zich volgens de inleiding tot taak om te »onderzoeken of eene wettelijke regeling der monumentenbescherming bij ons mogelijk is, en, zoo ja, de beginselen vast te stellen, welke den grondslag van eene dergelijke regeling kunnen vormen.» Terecht beperkt hij zich hierbij tot de monumenten van geschiedenis en kunst en laat hij de bescherming der natuurmonumenten onbesproken, daar deze, hoe belangrijk ook, eene

andere regeling eischt. Het verwondert echter hierbij bezwaar gemaakt te zien tegen het opnemen van een paar groote steenblokken in de Voorloopige Lijsten van Drente en Utrecht, daar deze, althans in Utrecht, niet als natuurmonumenten zijn opgenomen, doch wegens het historisch belangrijke feit, dat steenblokken van die grootte in een tijd, dat men over weinig werktuigen beschikte, zijn vervoerd en opgesteld. De Amersfoortsche kei leverde zelfs stof tot behandeling in woord en beeld en vormt eene typische bijdrage tot de plaatselijke geschiedenis. De beknopte vermelding in de Voorloopige Lijst gaf geene aanleiding om in bijzonderheden af te dalen, doch eene nadere kennisname met de Lijsten zou den schrijver reeds getoond hebben, dat overigens erratische blokken niet beschreven zijn en hadde hem allicht ertoe gebracht om in te zien, waarom juist deze steenblokken wel zijn vermeld.

Het niet behandelen van de speciaal met de musea verbonden monumentenzorg is eene zeer juiste beperking van de toch reeds zoo omvangrijke stof. Uitvoerig wordt uit den aard de ontwikkeling in ons eigen land besproken, waarbij zeer lang wordt stilgestaan bij de geschiedenis van de Rijksadviseurs, waarvoor aan den schrijver de aantekeningen van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers ten dienste stonden. Wij danken hieraan eenige minder bekende bijzonderheden, doch het blijkt hierbij niet, dat ook van de tegenstanders alle gegevens zijn geraadpleegd, zoodat het gegeven overzicht gevaar loopt eenigszins eenzijdig te zijn gekleurd. Eerst als de aantekeningen van alle betrokken personen en het archief van de Commissie zelf voor de studie toegankelijk zullen zijn, zal het mogelijk wezen om te trachten een onpartijdig overzicht van het weinig verheffende einde dier Commissie te schrijven. Op de groote fout van de inrichting der Commissie, dat haar ook advies over den bouw van nieuwe gebouwen werd opgedragen, wordt niet de noodige nadruk gelegd.

Tegenover deze uitvoerige behandeling (van 12 bladzijden) steekt eenigszins vreemd af de bespreking van het ontstaan van de tegenwoordige Rijkscommissie voor de monumenten, waarbij geheel voorbijgegaan wordt het belangrijk aandeel hierin van den Bond en van eenige van zijn leden.

Wij kunnen overigens thans niet in bijzonderheden stilstaan bij enkele ondergeschikte punten, die aanvulling of verbetering eischen¹⁾. Het geheel is echter als overzicht niet onverdienstelijk. Alleen mag men vragen, of het praktisch is te wijzen op het kwetsbare in de verschillende maatregelen, die tot behoud van monumenten genomen zijn.

Een groot gedeelte van het proefschrift (blz. 60—328) wijdt de schrijver aan een overzicht van de buitenlandsche wetgevingen. Dit overzicht is helder en aangenaam geschreven en ontleent zijn belang hieraan, dat naast de in de oudere compendia bewerkte

1) Zoo ware nog te wijzen op de bijdragen, die enkele provincies geven voor de provinciale archeologische commissies, en ware naast de gemeentelijke monumenten-commissie te Maastricht ook melding te maken van dergelijke commissies te Arnhem en te Nijmegen, die zich wel in hoofdzaak tot de musea bepalen, doch wier bevoegdheid meer algemeen is. Ook stelt de gemeente Dordrecht jaarlijksch een crediet van f 350.— beschikbaar voor het behoud van oude gebouwen. De keuze als voorbeeld van het »fraaie kasteel 's-Heeraertsberg te Bergambacht» (bl. 54) is minder gelukkig. De omschrijving doet mij vermoeden, dat de schrijver het huis niet heeft gekend voor de slooping.

stof ook de nieuwste wetgevingen besproken worden. Ook de Koloniën worden hierbij behandeld. Bij de vermelding van de scherpe resolutie tegen den ambtenaar, die zich een Oostenrijksch lintje kocht voor eene door hem in zijn ambtstijd bijeengebrachte verzameling, had nog gevoegd kunnen worden, dat deze ambtenaar een deel dezer voorwerpen verkregen had op eene wijze, die aan ambtsmisbruik doet denken.

Ook bij eene andere gelegenheid ging vorstengunst bij een ambtenaar boven het Staatsbelang. Toen de koning van Siam een bezoek aan Java bracht, werd hem toegestaan om enkele Boeddhistische fragmenten mede te nemen. De vorst maakte hiervan zoo'n ruim gebruik, dat er, als ik mij goed herinner, zeven ossenwagens noodig waren om de beelden voor Siam naar de bewaarplaats te vervoeren. De vorst was een goed kenner van Boeddhistische kunst en heeft bij den Borobudur een paar dagen vertoefd om het beste uit te zoeken, zoodat het wel geen afval zal geweest zijn, wat door hem uit het land werd gesleept, doch de betrokken ambtenaar, die aan den vorst was toegevoegd, verzette zich niet tegen dezen monumentenroof.

Ook op de Hollandsche monumenten in Indië wordt terloops gewezen.

Als aanvulling op de gegevens over Indië kan ik nog wijzen op het in het Staatsblad voor Indië 1909 No. 263 opgenomen verbod van uitvoer van in particulier bezit geraakte oudheden zonder toestemming van den Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, en op de herhaling van het verbod om andere oudheden van hun plaats weg te voeren, zoolang de noodige maatregelen genomen kunnen worden om ze ter plaatse tegen vernieling of bederf te behoeden (cf. Bijblad voor Indië No. 5998). Aan deze voorschriften wordt herinnerd in een schrijven van den resident, den Heer H. J. A. Raedt van Oldenbarnevelt, aan de bestuursambtenaren in de residentie Amboina, van 7 November 1910, waarin ook eenige practische wenken worden gegeven voor het maken van »Abklatschen».

Bij de rubriek Internationaal recht worden ook de door de Katholieke Kerk gemaakte voorschriften besproken, eene minder gelukkige combinatie. Wij missen hierbij de speciaal in Nederland uitgevaardigde voorschriften.

Ten slotte behandelt de schrijver de desiderata voor eene monumentenwet, waarbij hij de door de Commissie van den Bond voorgestelde regelen als leiddraad neemt (blz. 338—426) en tot in bijzonderheden alle hiermede in betrekking staande kwesties behandelt. Zeer lezenswaardig zijn hierbij de opmerkingen van den schrijver over den invloed van de classeering op de rechten van derden, bij hypotheek, enz.

Op verschillende punten wijkt hij af van de Regelen, doch niet steeds op gelukkige wijze, door te veel te letten op het oudheidkundig belang en te weinig op de eischen der praktijk.

Hoe overtuigd men moge zijn van de wenschelijkheid, ja van de noodzakelijkheid van eene spoedige regeling bij de wet, men behoeft daarom nog niet blind te zijn voor het feit, dat elke regeling niet alleen noodzakelijk ingrijpt in het onbeperkte beschikkingsrecht van den eigenaar, maar daarenboven ook in de gevolgen eenige belemmeringen medebrengt, die een noodzakelijk gevolg zijn van de wettelijke regeling, doch die dan

ook beperkt moeten blijven tot het strikt noodzakelijke, wil men niet het ontstaan van eene wetgeving op dit gebied bemoeilijken en de toepassing ervan reeds bij voorbaat onpopulair maken en het beoogd resultaat hierdoor ernstig in gevaar brengen. Strikte beperking van het aan bezitters en derden te geven ongerief is een eerste eisch voor het welslagen van de wettelijke regeling. Vandaar dat men bij de classeering een onderscheid moest maken naar den eigenaar en het ingrijpen bij particulier bezit moet beperken ook voor gebouwen, die onder de bescherming der wet zouden vallen, indien zij aan den staat of een openbaar lichaam toebehoorden.

De door den schrijver voorgestelde mogelijkheid om bij onroerende monumenten in particulier bezit strenger op te treden, indien door den eigenaar zelf de classeering wordt gewenscht, is eene praktische verbetering. Alleen in zeer belangrijke gevallen strekke men overigens de werking der wet ook tot gebouwen in particulier bezit uit. Alleen ware het wellicht gewenscht om den door den schrijver aangegeven wenk over te nemen om uitdrukkelijk te bepalen, dat de classeering gehandhaafd blijft, ook al komt het goed in andere handen. Wel is het gevaar te voorkomen, dat b.v. een gemeente een geclasseerd gebouw zoude verkoopen om zich aan de gevolgen der classeering te onttrekken, door de voor vervreemding noodige goedkeuring van Gedeputeerde Staten, doch deze wijze is omslachtiger en stelt de toepassing ook afhankelijk van een college, dat op oudheidkundig gebied niet de meest bevoegde beoordeelaar is.

Uitvoerig komt de schrijver op tegen het niet in de regeling betrekken van het roerend goed, in zooverre dit althans niet valt onder de door bestemming aan een onroerend goed verbonden zaken of onder het bezit van openbare lichamen. Geheel ongevoelig is de schrijver niet voor de ernstige moeilijkheden, verbonden aan beperkende bepalingen voor roerende zaken, doch hij wenscht toch de mogelijkheid open te laten om die op verzoek onder de geclasseerde monumenten op te nemen.

Ook met deze beperking schijnt mij dit niet gewenscht. Voor den gunstig gezinden bezitter is de classeering overbodig en voor zijne onwillige erfgenamen is zij niet uitvoerbaar zonder uitgebreide maatregelen van toezicht en een ongewenscht ingrijpen in de persoonlijke vrijheid. Niet alleen wil hij hen dwingen om de controleerende ambtenaren er bij toe te laten, maar zelfs om de voorwerpen op bevel der regeering voor exposities beschikbaar te stellen. Niet alleen moet de eigenaar volgens hem gedwongen worden er goed voor te zorgen, maar zelfs om alles zoodanig te plaatsen, als de overheid wil voorschrijven, terwijl bij niet opvolging dier bevelen hem het goed kan ontrukkt worden om elders te worden opgesteld. Dit zijn eenvoudig zóó tyrannieke voorschriften, dat het een ramp zoude worden de gelukkige bezitter te zijn van een geclasseerd voorwerp. Trouwens reeds van het eerste oogenblik af, dat de classeering zoude verzocht worden, zijn de moeilijkheden niet te overzien. Moet alles geclasseerd worden, dat wordt aangeboden, of mag men ook een deel weigeren? Het gaat toch niet aan om geheele collecties te classeeren, rijp en groen, echt en namaak. Slechts één lichtpunt is hierbij voor hen, die met de uitvoering zouden belast worden, namelijk dat eene regeling, als door den schrijver voorgesteld, zoo belemmerend is, dat

geen verstandig mensch er spoedig toe zoude overgaan om dat koopje aan zijne erfgenamen te leveren.

Met deze toelichting is ook de reden vervallen voor de verwondering door den schrijver geuit, dat bij verschillende bepalingen in de Regelen niet van roerend goed gesproken wordt. Het is eenvoudig, omdat de Commissie de bezwaren te overwegend achtte, om die ook op roerende voorwerpen van toepassing te verklaren.

Het zoude te ver voeren, om thans alle opmerkingen te bespreken, die de schrijver maakt naar aanleiding van het ontwerp van de Bondscommissie. Verschil van opvatting is ook op dit punt niet uitgesloten en, waar de opmerking op zich zelf juist is, zal dikwijls blijken, dat zij valt buiten het kader van de taak, zooals de Commissie zich die heeft gesteld, met name niet om eene opsomming te geven van alles wat aan de monumenten wellicht ten goede zoude kunnen komen, maar om eenige hoofdregelen te geven voor eene wetgeving, die in de praktijk uitvoerbaar is, zonder te veel in te grijpen in de particuliere vrijheid. De Commissie heeft gemeend zich op een opportuiniteitsstandpunt te moeten stellen en niet meer te mogen aanvragen, dan op dit oogenblik voor inwilliging vatbaar wordt geacht.

Slechts enkele punten wil ik nog even aanstippen. Vooreerst de procedure betreffende de classeering. Het ontwerp draagt die op aan de Rijkscommissie en laat beroep open bij den minister, zoodat alleen die gevallen, waarin tegen de classeering bezwaren worden ingediend, bij den minister worden aanhangig gemaakt. De schrijver vreest voor een niet onbevooroordeelde stemming bij de Commissie en wil daarom hiervan alleen het voorstel tot classeering doen uitgaan, dat echter voorloopig verbindende kracht zal hebben. De bezwaren laat hij indienen bij Gedeputeerde Staten, waarna de Koning zal beslissen, gehoord den Raad van State. Wordt op deze wijze de procedure echter niet wat al te omslachtig en ware aan het theoretisch juiste bezwaar, dat de Commissie niet zelf moet vaststellen, niet voldoende tegemoet te komen door voor de definitieve vaststelling der lijsten de medewerking van den minister te eischen?

Bij het verbod van vernietiging brengt de schrijver op gelijke wijze de beslissing bij den minister, de Rijkscommissie gehoord, terwijl het ontwerp alleen in de gevallen, waarin geene overeenstemming te verkrijgen is, den minister te hulp roept.

De positie der kerkelijke besturen levert, vooral in ons land, eenige moeilijkheid. De Commissie heeft getracht een tusschenweg te kiezen, waarbij zoowel rekening wordt gehouden met het groot aantal hoogst belangrijke monumenten in bezit van deze besturen, als met de vrije positie, die de kerk tegenover het staatsgezag inneemt. Wat de schrijver hier wil, is mij niet recht duidelijk.

Het aanbrenge van een merkteeken wordt wenschelijk geacht, ook tot leering van het volk! Doch hoe denkt de schrijver zich die merkteeken, die zóó in het oog vallen, dat de groote massa het opmerkt en er leering uit trekt, terwijl toch in de eerste plaats geeischt mag worden, dat zij zoo weinig mogelijk in het oog vallen en niet storend werken? Voor de beoordeeling der aangebrachte restauraties geloof ik, dat ook in later

tijd de gegevens niet zullen ontbreken, mits het zoogenaamde monumentenarchief op praktische en degelijke wijze wordt ingericht.

De voorgestelde regeling bij vondsten, waarbij de schrijver aan den Staat de helft wil toekennen en tevens de keuze, wat hij hieruit voor zijn aandeel wenscht, schijnt mij weinig rekening te houden met het praktische leven. Als de Staat slechts in de gelegenheid wordt gesteld tot aankoop, is het belang der musea gewaarborgd. Verder strekkende bevoegdheden leiden allicht tot het verheimelijken der vondsten, waardoor juist ernstig wordt bedreigd het groote wetenschappelijke belang om op de plaats zélf de omstandigheden te kunnen nagaan, waaronder de vondst is geschied.

Ook andere punten geven aanleiding tot opmerkingen en geenszins zoude ik daarbij steeds het »die zwijgt stemt toe'' van toepassing willen verklaren, doch de aan deze bespreking gestelde ruimte eischt beperking. Ik doe dit te eerder, omdat ik het werk gaarne in veler handen zoude wenschen, opdat ook velen het belangrijk onderwerp in studie nemen en daarbij de vele goede opmerkingen in dit werk vervat. Slechts één punt had ik gaarne nog wat uitvoeriger behandeld gezien en wel de poenale sanctie op de voorschriften, speciaal tegenover colleges, welke in de praktijk tot eigenaardige moeilijkheden leidt.

Het geheel is op eene heldere en aangename wijze geschreven, die tot nadere kennismaking uitlokt. De schrijver heeft getoond veel werk gemaakt te hebben van zijne studie en berekend te zijn voor de omvangrijke en moeilijke taak, die hem gesteld werd. Van den jongen rechtsgeleerde, die nog geheel staat buiten de praktijk van de monumentenzorg, kan men niet vorderen, dat hij met de praktische eischen even vertrouwd is als met het zuiver theoretische gedeelte.

De vele goede eigenschappen van zijn werk maken dit tot een boek, dat niemand bij de beoordeeling van het behandelde vraagstuk ongelezen mag laten, en hij heeft hiermede een grooten dienst bewezen aan allen, die voor de monumentenzorg iets gevoelen. Moge het van verschillende zijden eene uitvoerige bespreking vinden, dan zal dit een krachtigen stoot kunnen geven tot meer algemeene belangstelling, die in de eerste plaats noodig is voor de door den schrijver mede zoo noodzakelijk geachte wettelijke regeling van de bescherming der monumenten.

J. C. OVERVOORDE.

A. W. WEISSMAN, Het gasthuis van Dr. Popta en Heringastate te Marssum. 1912.

Deze maand werden wij verrast door de toezending van bovengenoemd boek, dat ons weder aan de aangename ontvangst herinnerde, die de bezoekers van de jaarvergadering bij de gastvrije voogden van het Poptagasthuis mochten ondervinden.

Het met 20 uitstekende afbeeldingen versierde en goed verzorgde boekwerk geeft de beschrijving der gebouwen en de geschiedenis der stichting, waarbij verschillende interessante gegevens voor de economische geschiedenis van Friesland, dank zij de medewerking van Mr. W. B. Bruna, ontleend aan het archief der stichting.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Het Nederlandsch Openluchtmuseum. — De leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond ontvingen dezer dagen een circulaire, waarin hun kennis gegeven werd van de oprichting en het doel van »*Het Nederlandsch Openluchtmuseum*». Elk lid kan dus weten wat beoogd wordt met dit museum, en is hij een waardig lid van den Bond, dan *moet* hij sympathie voor die vereeniging hebben. Een sympathie, die stellig dankbaar aanvaard wordt, mits zij zich ook in daden uit. Die uiting valt binnen het bereik van *alle* leden. Gewone leden betalen ten minste *f*50.— in eens, of ten minste *f*2.50 per jaar; begunstigers ten minste *f*25.— in eens, of ten minste *f*1.— per jaar, zooals het inschrijvingsbiljet vermeldt.

Vast wordt er op gerekend, dat nagenoeg *alle* leden van den Bond, hetzij als gewoon lid, of als begunstiger zullen toetreden.

Aangezien wellicht uit verstrooidheid sommige leden hun biljet vergeten hebben in te zenden, worden zij verzocht dit alsnog te doen ter voorkoming, dat hun nogmaals een biljet moet toegezonden worden.

De circulaire vermeldt de namen der heeren, bereid om de inteekenbiljetten in ontvangst te nemen. Mocht deze verloren geraakt zijn, dan zende men zijn inteekenbiljet of aanmelding als lid aan den ondergeteekende, die zich tevens voorstelt, op verschillende plaatsen in het land te spreken over »*Het Nederlandsch Openluchtmuseum*».

Hattem.

F. A. HOEFER.

Arnhem. — In de Rijnstraat te Arnhem heeft het huis, waarin het mantelmagazijn de Matador gevestigd is, een renaissance-topgeveltje, een zeer fraai exemplaar en het laatste van dien stijl in Arnhem.

Het huis, oorspronkelijk een burgemeestershuis, behoorende aan de Everwijns, dateert uit het begin der 17de eeuw. Later werd het een logement, waar van ouds »de Moorlaan» uithing. De topgevel bleef tot nog toe onveranderd. Nu de onderpui eerstdaags verbouwd zal worden, wil men van de gelegenheid gebruik maken om het bouwwerk te behoeden voor verval.

De eigenaar werkt mee, de provinciale Geldersche archaeologische commissie geeft subsidie en zoo zal het geveltje, ook de onderpui, gerestaureerd worden, volgens de plannen van den architect van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

N. R. Ct., 14 Nov. 1920.

De raad van Bergen (N.-H.) had met drie tegen twee stemmen besloten om het oude gebouw naast het postkantoor, met den fraaien zestiende-eeuwschen gevel, te sloopen, indien inmiddels niet door particulieren of vereenigingen de kosten van het herstellen werden bijeengebracht. Gelukkig heeft zich een kooper aangemeld, die den gevel zal doen restaureeren.

Gevel aan de Groenmarkt 31 te Dordrecht. — Kort geleden bevatten de bladen het bericht, dat het mooie vroegrenaissance huis aan de Groenmarkt No. 31 te Dordrecht was verkocht en dat de nieuwe verkrijger het pand wenschte te verbouwen en den gevel aan den meestbiedende te koop aanbood. De gevel behoort tot de fraaie Hollandsche trapgevels uit het midden der 16de eeuw, waartoe aldaar het voor eenige jaren gerestaureerde huis de Rozijnkorf aan de Voorstraat en het bij J. J. van IJsendycke afgebeelde, helaas reeds verdwenen huis de Windasboog behooren. De gevel is nog in goeden staat, alleen is de onderpui gemoderniseerd en is de oude top vervallen. De zwaar geprofileerde togen, de sierlijke ankers en de fijnbewerkte langgerekte kraagsteenen geven aan dezen gevel eene eigenaardige bekoring en het is daarom ten zeerste te hopen, dat de reeds door de Vereeniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen ingestelde pogingen tot behoud van den gevel met succes mogen bekroond worden.

Naar wij nader vernemen heeft de eigenaar zich bereid verklaard om den gevel gedurende 20 jaar in stand te houden, indien de vereeniging eene bijdrage geeft in de kosten van restauratie.

's-Gravenhage Paleis Nassau Weilburg (Schouwburg). — Het voorstel der Schouwburgcommissie uit den Raad om den bestaanden Schouwburg af te breken ten einde terzelfder plaatse een nieuw gebouw te zetten heeft de verschillende in den »Bond tot Bescherming der Schoonheid van 's-Gravenhage'' georganiseerde vereeniging tot een krachtige actie geleid. Nadat in tal van adressen op het behoud van den paleisgevel was aangedrongen, werd in een op 30 Sept. gehouden openbare vergadering het woord gevoerd door de heeren Dr. J. Kalf, Dr. H. E. van Gelder en J. J. v. Neukerken B. N. A. Bij acclamatie werd eene motie aangenomen, waarbij op het behoud van den gevel, als

Gevel Groenmarkt No. 31 1).

1) Dit cliché is welwillend afgestaan door de Ver. t. inst. v. Oude Gebouwen te Dordrecht.

belangrijk architectonisch monument, werd aangedrongen en het terrein voor het bouwen van een nieuwen Schouwburg werd ongeschikt verklaard.

Departement van Binnenlandsche Zaken te 's-Gravenhage. — Naar aanleiding der plannen tot verbouwing en uitbreiding van het Departement aan het Binnenhof zond de Prov. Zuid-Holl. Archeol. Commissie een adres aan den Minister van Waterstaat, waarbij werd aangedrongen op het behoud van de oude rooilijn, welke geheel aansluit met de as der beide poorten, en op behoud van de oude indeeling der gevels aan den Hofvijver. Tevens werd in dit adres gewezen op enkele technische fouten van het ontwerp.

Ook door verschillende andere vereenigingen, — ook door den Bond, — werden naar aanleiding hiervan adressen verzonden, waarbij o. a. gewezen werd op het gevaar, dat het Mauritshuis ernstig nadeel in de verlichting zoude ondervinden door de ontworpen hooge en dichter bij het Museum op te trekken gevels. Bij de begroting besprak Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers uitvoerig de tegen het ontwerp, ook op zuiver technische gronden, ingebrachte bezwaren.

Kasteel Goudenstein te Haaften. — Men is begonnen met de ruïnen van het kasteel Goudenstein »op te knappen”. Dit kasteel, ook wel bekend als het slot van Haaften, is in 1672 door de Franschen verwoest, zoodat er weinig meer van staan bleef dan een slanke, ronde toren, ongeveer 20 meter hoog, welke volgens een oude teekening in 1719 nog een spits had, ongeveer 10 meter hoog.

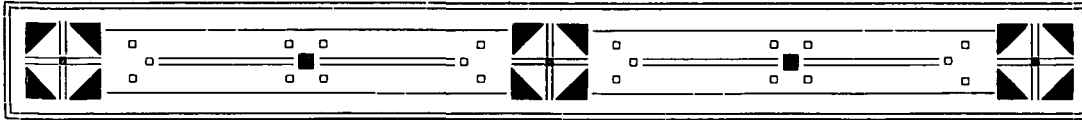
N. R. Ct., 10 Oct. 1912.

Stadhuis te 's-Hertogenbosch. — Op de begrooting van 1913 heeft de Gemeenteraad van 's-Hertogenbosch een bedrag uitgetrokken om de stoep van het stadhuis in den toestand terug te brengen, die zij bij de verbouwing in 1670 gekregen had. Toen werd de primitieve gothieke gevel door den tegenwoordigen vervangen. In de eerste helft der vorige eeuw veranderde men de stoep opnieuw; zij kreeg toen één opgang over de volle breedte van het bordes. Nu zullen de twee smallere opgangen hersteld worden, die bij den gevel van 1670 behooren. Ook stelde de Raad f 3200 beschikbaar om het magnifieke goudlederen behang in de oude Trouwkamer te herstellen.

Personalialia.

Den 30^{en} October overleed plotseling te Amsterdam de Heer E. W. Moes, directeur van 's Rijks prentenkabinet. Wij hopen in de volgende aflevering van dit Bulletin een levensbericht met portret te kunnen opnemen van dezen kundigen en bescheiden geleerde, in wien velen een vriend en de Bond een ijverig medewerker verliest.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 16–20, 132–135; van het Rijksmuseum, 167; van het Gemeentemuseum te Delft over 1911, 168; van »Oud-Dordrecht« over 1911/1912, 168; van het Mauritshuis te 's-Gravenhage, met afb., 20–23; van het Gemeentemuseum over 1911, 168; van het Stedelijk Museum te Haarlem over 1911, 168; van het Museum te Nijmegen over 1911, 169; van het Museum Boymans te Rotterdam over 1911, 169.
- Abcoude (Zweder van), Zijn zegel, 122, 176.
- Accama (B.), Portretten der stafofficieren van het regiment Oranje-Nassau, 85.
- Agricola (Gerhardus), prior van de abdij Klaarkamp, Zijn memoriesteen, 108.
- Aken (Jacob van), bouwmeester, 76.
- Albisetti (Batista), stuc-werker, 86.
- Amsterdam, Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 16–20, 132–135; Mej. Dr. E. Neurdenburg benoemd tot assistente aan dat museum, 122; Aanwinsten van het Rijksmuseum, 167; Aanbouw aan het Rijksmuseum, 170–171; Het Koninklijk Paleis, 171–172; Merken van Amsterdamsche goud- en zilversmeden, 217–218; E. W. Moes, directeur van het Prentenkabinet, overleden, 226.
- Anna van Hannover, Haar portret, door Johann Valentin Tischbein, 83.
- Ariëns (Jan), 188.
- Arnhem, Vereeniging tot stichting van een openluchtmuseum opgericht, 54, 118–119, 224; Orgels, orgelbouwers, orgelgebruik en organisten in de voormalige St.-Martinus- en in de tegenwoordige St.-Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, met afb., 183–202; Restauratie van een gevel in de Rijnstraat, 224.
- Arnhem (G.), 183.
- Arnt, organist te Arnhem, 185.
- Aylva, geslacht, 86.
- Aytta (Viglius van), 79.
- Baarlo, Plan tot restauratie van het kasteel, 119.
- Bakel, Urnenvondst, 90.
- Balck (Claes Bockes), bouwmeester, 85.
- Barberino (Joseph), stuc-werker, 86.
- Bast (Pieter), Plattegrond van Franeker, 97.
- Bastier, fluitist, 190.
- Beeldhouwwerk, Bustes van Mme le Normant d'Etiolles en Alexandrine d'Etiolles, door Jacques Saly, 19–20; Eikenhouten beeld van aartshertog Maximiliaan, 57; Houten groepje: Christus geleid door krijgsknechten, en andere monumenten te Leeuwarden, met afb., 75–87; Beeldhouwwerk op Heringa-state, met afb., 95; Grafzerken in de Maartenskerk te Franeker, 101, 102; Marmeren kop van Johannes den Dooper, toegeschreven aan Benedetto da Maiano, met afb., 132–133; Fortuna, met afb., 133–135.
- Beelt (K.), Vertrek van Karel II uit Scheveningen, 104.
- Beerstraten, De »Kaackbruch« te Leeuwarden, met afb., 68.
- Beets (N.), Ontleeningen VI: Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, met afb., 43–46.
- Behangsels, 87, 106, 226.
- Benedetto da Maiano, Marmeren kop van Johannes den Dooper, toegeschreven aan —, met afb., 132–133.
- Bentinck, opperkerkmeester te Arnhem, 194.
- Berckmans (Hendrick), Familieportret van Michiel Adr. de Ruijter, 138.
- Berend, orgelmaker te Emmerik, 185.
- Bergen (N.-H.), Restauratie van een 16e-eeuwschen gevel, 224.
- Bergh (Jan van den), overkerkmeester te Arnhem, 186.
- Beverwijk, De toren der N.-H. kerk verbrand, 172.
- Bierwisch, 183.
- Bisschop (C.), Portret van de Koningin-moeder, 86.
- Bisschop (Jan de), 141, 143.
- Blooteling (Abraham), Portretten van Tjerk Hiddes de Vries en Augustus Stellingwerf, 80.

- Bloys van Treslong, geslacht, 41.
 Boekbespreking, 163–166, 217–223.
 Boeles (P. C. J. A.), Beschrijving der Leeuwarder monumenten, met afb., 72–87; De terp te Ferwerd, 88–89; Heringa-state en het Poptagasthuis te Marssum, met afb., 91–97; De Franeker monumenten, met afb., 97–108.
 Bol (Ferd.), Portretten van Michiel Adr. en Engel de Ruijter, 139.
 Bomert (Henric), priester en orgelmaker, 183.
 Boschhuysen (Geertruid van), 210.
 Botgonxhek, fluitist, 200.
 Botnia, 97, 98, 104.
 Boxtel, predikant, 190.
 Braemken (Rudolf van), Zijn wapen, 55.
 Brant (Peter), 183.
 Brantsen (G.), opperkerkmeester te Arnhem, 194.
 Brantsen (H.), burgemeester van Arnhem, 199.
 Breda, Teekeningen naar het kasteel en de Grootte kerk, 141.
 Brederode (Dirk en Jan van), 122.
 Breen (J. van), Een vroeg-16e-eeuwsche woning te 's-Gravenhage, met afb., 209–217.
 Bremen (Nicolaes van), 22.
 Breunis (Berend), organist, 192.
 Brielle, Gevel van het perceel Voorstraat 84; laat-gothisch deurtje, 39.
 Broeke (Ten), organist, 200.
 Brongersma (Hillebrand), goudsmid, 97.
 Brons, 18.
 Brouwer (Peter), klokkenist en organist, 191.
 Budelmaker (Arent), 183.
 Buinerveen, Houten veenwegen blootgelegd, 119.
 Burg (A. van der), Regenten van het Nieuw-Armenhuis te Dordrecht, met afb., 165.
 Burmania, geslacht, 61.
 Bijleveld (W. J. J. C.), Het altaarstuk van C. Engebrechtsz., 121–122.
- Cammingha, geslacht, 62, 63, 65, 98.
 Camper (Petrus), 99, 100.
 Ceramiek, 26–28, 73, 74–75, 88–89, 90, 168.
 Cleef (Jacob van), metselaar, 216.
 Clotz (V.), 143; De Groothoofdspoort te Dordrecht, hem toegeschreven, met afb., 163.
 Comitalis, pottenbakker, Zijn stempel, 89.
 Conders (Jan), 186.
 Coustou (Guillaume), beeldhouwer, 20.
 Croesinck, geslacht, 41.
 Cuvier, 99, 100.
 Cuypers (Jos. Th. J.), De oude gewelfschilderingen in de kerk van den H. Joannes Evāngelist te Hoensbroek, met fig., 36–39.
- Dedel (Cornelis Jacques), 217.
 Dekama, geslacht, 98.
 Dekama (Pieter van), Zijn grafzerk, 77.
 Delft, Fragment van den preekstoel uit de Oude kerk en een gothisch deurtje uit de Nieuwe kerk; gevel van het z.g. Venduhuis, met afb.; restauratie van den gevel der kapel van het klooster der H. Geest-zusters, 39–41; Restauratie van het huis »de Handboog«, 55; Verslag van het Gemeentemuseum over 1911, 168; Restauratie van den Nieuwekerkstoren, 172.
 Derick, organist te Doetinchem, 184.
 Deventer, Plannen tot stichting van een stedelijk museum, 54–55.
 Dingemans (W. J.), De pastorie van Schelluinen en andere mededeelingen uit de omgeving van Gorinchem, met afb., 203–209.
 Does (Willem van der), Altaarstuk waarop – met familieleden, 46–48, 121–122, 175–176.
 Domenichino, Hercules in dienst van Omphale, in copie door A. Kessels, 214.
 Doorwerth, Restauratieplan-De Stuers-Cuypers zal gevolgd worden, 90.
 Dordrecht, Afgebroken oude gebouwen, met afb., 55–56 (zie ook 172); Restauratie van de Grootte kerk, 56; Bespr. van: Dordracum illustratum. Deel IV, 163–166; Jaarverslag der vereeniging »Oud-Dordrecht« 1911/1912, 168; Restauratie van een gevel aan de Groenmarkt, met afb., 225.
 Dorp (Van), geslacht, 41.
 Droogendijck (Damas van), heer van Renesse, 211.
 Droogendijck (Margriet van), 211.
 Dryever (Herman), kerkmeester te Arnhem, 185.
 Drijffhout, advocaat te 's-Hage, 194.
 Dürer (Albrecht), Zijn invloed op techniek en vormentaal van Lucas van Leyden, met afb., 43–46.
 Dussen (Frederik van der), organist en klokkenist, 194, 199.
 Dussen (Jasper van der), organist, 199, 200.
 Dijck (Ant. van), Jeugdportret van prins Willem II, 137.
- Eck (Van), burgemeester van Arnhem, 199.
 Egmond, geslacht, 41.
 Eisinga (Eise), Zijn planetarium, 107.
 Elandts (C.), Kaart van 's-Gravenhage, 209.
 Elbert, priester, 183.
 Elliger (O.), Teekening, 169.
 Emma (Koningin-moeder), Haar portret, door C. Bisschop, 86.
 Engebrechtsz. (Corn.), Altaarstuk voor de familie Van der Does, 46–48, 121–122, 175–176.
 Engelbert, priester, 183.

- Engelen (Hendrik), kerkmeester te Arnhem, 185.
 Enkhuizen, Schilderingen in de kap der Zuider-
 of St.-Pancraskerk, 51–54, 167; Verkoop van
 een poortje aan de Paktuinen, met afb., 173.
 Erp Holt (d'), geslacht, 119.
 Etiolles (Mme le Normant d' en Alexandrine d'),
 Haar bustes, door Jacques Saly, 19–20.
 Everwijn, 224.
 Eyck (Van), Heures de Milan, 51.
 Eyck (Van), fluitist, 190.
 Eijsinga (Tjalling van), 95.
 Ezerman (Willem), organist, 199.
- Faber (Nicolaus), priester en orgelmaker, 183.
 Fabritius (Carel), Aquarel van A. de Stuers naar —,
 169.
 Falck (Hans), klokkengieter, 70, 76.
 Ferwerd, Ontgraving der terp, 88–89.
 Fontaine (Claude), boekdrukker, 87.
 Fontanus (Johannes), predikant, 188.
 Franeker, Zijn monumenten, met afb., 97–108.
 Frederik V van Denemarken, Zijn ruitersstandbeeld,
 door Jacques Saly, 20.
 Frederik, orgelmaker, 193.
 Frederiks (Cornelis), bouwmeester, 76.
 Frederiks (J. W.), Monumentenrecht, besproken
 door J. C. Overvoorde, 218–223.
 Freytag (H. H.), orgelmaker, 192.
 Friesema (Rommert), grietman, 79.
- Geest (Wybrand de), 71, 83.
 Gelder (Aert de), Tempelgang, met afb., 21–23.
 Gelder (H. E. van), Een Haagsche museumquaestie
 II, 109–116; Plaatselijke musea I, 7–16, 177–179.
 Gelder (Jan van), 140.
 Gerbrands (D. J.), organist, 199.
 Germain (Thomas), 135.
 Gevelsteenen, 75, 106, 107, 108.
 Gewelf- en muurschilderingen, 36–39, 51–54, 57,
 102, 174, 180–181.
 Giessen-Nieuwkerk, Toestand der kerk, 203–204.
 Glas, 89.
 Glaser (J. P.), organist, 193, 194.
 Glasschilderkunst, 41–42, 103, 117–118, 210.
 Goekoop-de Jongh (J.), Praehistorische graf-
 heuvels op de Renkumsche heide, met afb.,
 23–31.
 Goes, Eikenhouten beeld van aartshertog Maxi-
 miliaan gevonden, 57.
 Goethe, 100.
 Gorinchem, Subsidieering door de Prov. Staten
 van de vereeniging tot instandhouding van het
 huis »Bethlehem«, 41; Museum der vereeniging
 »Oud-Gorcum« geopend, 90.
- Goudsmidswerk, 96–97, 107, 217–218.
 Graef (Jacob van der), Zijn wapen, 41.
 Grafheuvels, 23–31.
 Gratama (G. D.), benoemd tot directeur van het
 Stedelijk Museum te Haarlem, 176.
 Grave (Josua de)?, Teekeningen naar het kasteel
 te Breda, 141, 143; De Groothoofdspoort te
 Dordrecht, met afb., 163.
 's-Gravenhage, Aanwinsten van het Mauritshuis,
 20–23, met afb.; Aanbouw eener kosterswoning
 aan de Groote kerk, 41; Nieuwe verordening
 voor het Gemeentemuseum, 57; Nieuw gebouw
 voor het departement van Binnenlandsche zaken,
 90; Een Haagsche museumquaestie II, 109–116;
 Jaarverslag van »Die Haghe« over 1911, 118;
 Restauratie der Groote of St.-Jacobskerk, 120,
 173; Mej. I. C. E. Peelen benoemd tot onder-
 directrice van het Stedelijk Museum, 122; Ver-
 slag van het Gemeentemuseum over 1911, 168;
 Een vroeg-16e-eeuwsche woning, met afb., 209–
 217; Behoud gevel van het paleis Nassau
 Weilburg (schouwburg), 225–226; Verbouwing
 departement van Binnenlandsche zaken, 226.
 Gualtheri (P.), Gravcur van de wereldkaart op
 den globe-beker te Franeker?, Astrolabium, 107.
 Guise, pompmaker, 212.
 Gulik (Willem van), 119, 176.
 Gijn (S. van), Dordracum illustratum IV; bespr.
 door J. C. Overvoorde, 163–166.
- Haack (Jacob), 216.
 Haaften, Ruïnen van het kasteel Goudenstein, 226.
 Haarlem, De Amsterdamsche poort, met afb.,
 31–36; Verslag van het Stedelijk Museum;
 Jaarverslag der Vereeniging Haerlem over 1911,
 168; Herbouw van den toren van het raadhuis,
 168; De benoeming van G. D. Gratama tot
 directeur van het Stedelijk Museum, 176.
 Hagart (Heinrich), houtsnijder, 93.
 Halberstadt, De twaalfde »Denkmalpflęgetag«,
 150–162.
 Halsteren, Restauratie der vroegere R.-K. kerk, 90.
 Hanneman (Adriaan), 216.
 Harskamp (Adry van), 190.
 Heine (Borchart), orgelmaker, 183.
 Heinsius (Ernestus), organist, 193.
 Henrick, blaasbalgenmaker te Arnhem, 186.
 Herema, 98.
 Heringa (Eelcke), Zijn wapen, 93.
 's-Hertogenbosch, Tentoonstelling van Nederl.
 kerkelijke kunst in 1913, 120; Restauratie van
 het stadhuis, 226.
 Hettinga, 98.
 Heuyters (Geertruid), 210, 211.

Hinz (Albertus Antoni), orgelmaker, 192.
 Hoeff (Willem van der), Zijn wapen, 41.
 Hoensbroek, Gewelfschilderingen in de kerk van den H. Joannes Evangelist, met fig., 36–39.
 Hofstede de Groot (Corn.), De schilderkunst in de Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, met naschrift van Jan Kalf, 140–144.
 Honthorst (Ger. van), Portretten der dochtertjes van Frederik Hendrik, gegraveerd door Corn. Visscher, 136; Portret van Willem II, in prent door C. van Queborn en L. Saillier, 142.
 Houdon, Portretbuste van Alexandrine d'Etiolles, door Jacques Saly, toegeschreven aan —, 19–20.
 Hove (Bart van), Standbeeld van Willem Lodewijk van Nassau, 85.
 Huus, orgelmaker, 190.
 Huyghens (Constantijn), 189.

Jaarverslag v. d. Nederl. Oudheidk. Bond, 129–132.
 Jacob (Georges), meubelmaker, 18.
 Jacobsz. (Jurriaen), Familiegroep van Michiel Adr. de Ruijter, met afb., 137–140, 167.
 Janszoon (Bartholomeus), bouwmeester, 79.
 Joha (T.), 85.
 Johan Maurits van Nassau, zakt met zijn gevolg door een klapbrug te Franeker; voorstelling daarvan op een gevelsteen, 107–108.
 Jong (Cornelis de), Zijn wapen, 41.
 Jongema (Womck), Haar wapen, 93.
 Jures (J. H.), Portret van koningin Wilhelmina, 86.

Kalf (Jan), Naschrift op het artikel van Corn. Hofstede de Groot: De schilderkunst in de Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, 142–144; De twaalfde »Denkmalpfegetag« te Halberstadt, 150–162.
 Karel II, Zijn vertrek uit Scheveningen, door K. Beelt, 104; Idem door H. de Meyer, 168.
 Kellen Dz. (J. Philip van der), Een onbekend portret van Prins Willem II op 9- of 10-jarigen leeftijd, geschilderd door diens leermeester in het teekenen Pieter Quast, met afb., 135–137.
 Kessels (A.), Copie naar Domenichino's Hercules in dienst van Omphale, 214.
 Keyser (Hendrik de), 95.
 Keyser (Pieter de), Schets voor het grafmonument van Willem Lodewijk, 95.
 Keyser (Thomas de), Mansportret, met afb., 23.
 Kistemaker (Evert), 183.
 Klokken, 70, 76–77.
 König (Ludwig), orgelmaker, 194.
 Kuipers (C.), Sint Joris-schutterij te Dordrecht, met afb., 166.

Lammerts (Aedje), burgemeester van Leeuwarden, 69.
 Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1–6.
 Leeuwarden, Iets over Leeuwardens verleden, met afb., 61–72; Beschrijving der monumenten, met afb., 72–87; Verslag van de Alg. vergadering, 123–129.
 Leichel (Ehrenfried, Heinrich en Friedrich), orgelmakers, 201, 202.
 Leonardo da Vinci, Fortuna, vermoedelijk uit de school van —, met afb., 133–135.
 Leur, Schildering in de kerk gevonden, 57.
 Leyden (Lucas van), 47; Ontleening aan Dürers Kleine Fortuna, met afb., 43–46.
 Lievens (Jan), Mansportret, met afb., 23; Teekening, 169.
 Liudo, Zijn priesterzegel, met afb., 75.
 Loo (Boudewijn van), raad- en rentmeester-generaal van Friesland, 82.
 Loo (Catherina van), Haar grafzerk, 77.
 Loppersum, Muurschilderingen in de N.-H. kerk ontdekt, 174.
 Loth (Sigismund), muziekmeester, 192, 193.
 Lucas (Vincent), houtsnijder, 93; Zijn grafzerk, 102.
 Luitjes (Carste), 79.
 Lustig (Jacob Willem), organist, 193, 194, 199.
 Lutma (Johannes), Drijfwerk, 97.

Maarschalkerweerd & Co., orgelmakers, 202.
 Maasland, Restauratie der gebrandschilderde glazen in de N.-H. kerk, 41–42.
 Marssum, Heringa-state en het Popta-gasthuis, met afb., 91–97, 223.
 Martena (Hessel van), 102, 103.
 Marx, stadsmuziekmeester te Arnhem, 200.
 Maximiliaan van Oostenrijk, Eikenhouten beeld voorstellende — te Goes gevonden, 57.
 Mededeelingen (Korte), 54–58, 90, 117–122, 170–175, 224–226.
 Meere (Abraham), orgelmaker, 200.
 Meissonnier (Juste Aurèle), 135.
 Mensma (Claes), Drijfwerk, 96.
 Meubelen, 16–19, 86, 92–95, 135.
 Meyer (H. de), Vertrek van Karel II uit Scheveningen, 168.
 Middelhoven (Godefrid), organist, 192.
 Milleville (Hendrik de), organist, 193.
 Millevilles (Louis des), klokkentist en organist, 191; Millevilles (Louis des) II, 192.
 Moes (E. W.), Nog eens het altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., met naschrift van J. C. Overvoorde, 46–48 (zie ook 121–122, 175–176); Zijn overliden, 226.

Monumenten, Stellingen omtrent de wenschelijkheid eener wet tot behoud van monumenten, 117; Monumentenrecht, 218—223; De twaalfde »Denkmalpflęgetag« te Halberstadt, 150—162; Jaarverslag der Rijkscommissie voor de monumenten over 1911, 167; Aanbouw aan het Rijksmuseum te Amsterdam, 170—171; Het Koninklijk Paleis aldaar, 171—172; Restauratie van een gevel in de Rijnstraat te Arnhem, 224; Plan tot restauratie van het kasteel Baerlo, 119; Restauratie van een 16e-eeuwschen gevel in Bergen (N.-H.), 224; Toren der N.-H. kerk te Beverwijk verbrand, 172; Gevel van het perceel Voorstraat 84 te Brielle, 39; Gevel van het z.g. Venduĳhuis te Delft afgebroken en door de gemeente aanvaard, met afb.; restauratie van den gevel der kapel van het klooster der H. Geest-zusters, 39—41; Restauratie van het huis »de Handboog«, 55; Restauratie van den Nieuwekerkstoren aldaar, 172; Restauratie van de Doorwerth zal volgens het plan-De Stuers-Cuyppers geschieden, 90; Afgebroken oude gebouwen te Dordrecht, met afb., 55—56 (zie ook 172); Restauratie van de Groote kerk, 56; idem van een gevel aan de Groenmarkt aldaar, met afb., 225; Verkoop van een poortje aan de Paktuinen te Enkhuizen, met afb., 173; Monumenten van Franeker, met afb., 97—108; Subsidieering door de Prov. Staten van de vereeniging tot instandhouding van het huis »Bethlehem« te Gorinchem, 41; Aanbouw eener kosterswoning aan de Groote kerk te 's-Gravenhage, 41; Restauratie dezer kerk, 120, 173; Een vroeg-16e-eeuwsche woning, met afb., 209—217; Motie in zake het behoud van den gevel van het paleis Nassau Weilburg (schouwburg), 225—226; Verbouwing departement van Binnenl. zaken, 226; Ruïnen van het kasteel Goudenstein te Haafften, 226; De Amsterdamsche poort te Haarlem, met afb., 31—36; Herbouw van den toren van het raadhuis aldaar, 168; Restauratie der vroegere R.-K. kerk te Halsteren, 90; Restauratie van het stadhuis te 's-Hertogenbosch, 226; Beschrijving der Leeuwarder monumenten, met afb., 72—81; Heringa-state en het Popta-gasthuis te Marssum, met afb., 91—97, 223; Een copie van het oude huis Torenvliet bij Poeldijk gebouwd bij Nijmegen, 120; Huize Torenzicht te Poeldijk, met afb., 48—51; Bouwvallige staat der N.-H. kerk te Poortugaal, met afb., 42; Zal het Boymanshuis te Rotterdam blijven voortbestaan?, 57—58; De pastorie van Schelluinen nabij Gorinchem, met afb., 203—209; Spijk, Herstel van den

toren, 204—205; De vroegere Latijnsche school te Tiel gesloopt, 58; Restauratie van het raadhuis te Vlaardingen, 174; Het beursgebouw te Vlissingen behouden, 169; Restauratie der N.-H. kerk te Woubrugge, 42—43; Onderzoek naar de crypt der St.-Walburgskerk te Zutphen, 90; Hollandsche monumenten buiten Europa, 144—150; in Oost-Indië, 174—175; Staatsbegrooting voor Ned.-Indië, 181—183.

Morleth (Johan), organist, 185, 186, 187.
 Morleth (Johan) II, 188, 189, 190.
 Morleth, orgelmaker, 193.
 Müller (Christiaan), orgelmaker, 196.
 Muller Fz. (S.), De antieke gem in het zegel van Zweder van Abcoude, 122, 176; Het nieuw aangekochte familieportret van den admiraal De Ruijter, met afb., 137—140.
 Munten, 62, 73—74, 169.
 Musch (Cornelis), Zijn wapen, 41.
 Musea, Doel van plaatselijke musea, 7—16, 177—179; Openluchtmuseum te Arnhem, 54, 118—119, 224.
 Mijle (Adriaan van de), Zijn wapen, 41.
 Mynschart, 183.

Naber (C. F. A.), orgelmaker, 200, 201.
 Neurdenburg (Mej. Dr. E.), benoemd tot assistente aan het Nederl. Museum te Amsterdam, 122.
 Nierop, fluitist, 190.
 Noort (Van), organist, 190, 191.
 Noot (Anthonie van der), 211; Familiewapen, 214.
 Noster (Joh.), orgelmaker en organist, 185.
 Noteboom (Jacob), klokkengieter, 71.
 Nyecken (Johannes à), predikant, 188.
 Nijmegen, De huize Torenvliet bij — een copie van het oude gelijknamige huis bij Poeldijk, 120; Verslag van het Museum over 1911, 169.

Oldenbarnevelt (Johan van), raadpensionaris, 49.
 Orgels, met afb., 183—202.
 Oudheden, Verslag der vereeniging »Crabeth«, 117—118; Verslag der Prov. Zuidholl. Archeologische Commissie over 1910, met afb., 39—43; Urnenvondst te Bakel, 90; Veenwegen te Buinerveen, 119; De terp te Ferwerd, 88—89; Jaarverslag der vereeniging »Die Haghe« over 1911, 118; Voorwerpen te Leeuwarden ontgraven of daarop betrekking hebbende, met afb., 72—76; Praehistorische grafheuvels op de Renkumsche heide, met afb., 23—31; De opgraving op Arentsburg te Voorburg, 120—121; Verslag over het museum in het Wijnhuis te Zutphen, 119.

- Overvoorde (J. C.), Huize Torenzicht te Poeldijk, met afb., 48–51; Hollandsche monumenten buiten Europa, 144–150; Bespreking: Mr. S. van Gijn, Dordracum illustratum, deel IV, 163–166; J.W. Frederiks, Monumentenrecht, 218–223.
- Pater (Antoine), beeldhouwer, Zijn portretbuste, door Jacques Saly, 20.
- Peelen (Mej. I. C. E.), benoemd tot onder-directrice van het Stedelijk Museum te 's-Gravenhage, 122.
- Petit (Johan), organist, 192.
- Petri (Cunerus), bisschop van Leeuwarden, 69.
- Pit (A.), Bespreking: E. Voet Jr., Merken van Amsterdamsche goud- en zilversmeden, 217–218.
- Poeldijk, Huize Torenzicht, met afb., 48–51; Een copie van Torenvliet bij Nijmegen gebouwd, 120.
- Poelgeest (Hendrica van), Haar portret en wapen, 47.
- Poelwijck (Hendrik van), burgemeester van Arnhem, 185.
- Poortugaal, Bouwvallige staat der N.-H. kerk, met afb., 42.
- Popta (Henricus), advocaat van den Hove van Friesland, 92, 95.
- Porthoine Jr. (H.), Orgels, orgelbouwers, orgelgebruik en organisten in de voormalige St.-Martinus- en in de tegenwoordige St.-Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, met afb., 183–202.
- Pronck (Willem Claesen), organist, 190.
- Pronk (C.), De voormalige Nieuwetorent te Leeuwarden, met afb., 70; De Kanselarij aldaar, 79.
- Pijnssen, geslacht, 210–211.
- Quast (Pieter), Portret van Willem II als knaap, met afb., 135–137; Ander portret, in gravure door C. van Queborn; Willem II aan het hoofd zijner lijfwacht, 136.
- Queborn (C. van), Gravure naar het portret van Willem II door Pieter Quast, 136, 140.
- Rademaker, 141.
- Ratynge (Johan van), kerkmeester te Arnhem, 185.
- Ravesteijn (Jacob van), advocaat, 215, 216.
- Ravesteijn (Jacob van) II, procureur, 216.
- Renesse, geslacht, 41.
- Renkum, Prachistorische grafheuvels nabij —, met afb., 23–31.
- Rembrandt, 21.
- Reyner, pastoor te Tzum, 104.
- Riebeek (Van), Zijn grafzerk, 147.
- Rigteren (Johan Godfried), klokkenist en organist, 190.
- Ringelberch, overkerkmeester te Arnhem, 186.
- Röhner (Samuel Christian), orgelmakersgezel, 198.
- Rombout (Salomon), Winterlandschap, 167.
- Roon (Van), 211.
- Rotterdam, Zal het Boymanshuis blijven voortbestaan?, 57–58; Verslag van het Museum Boymans over 1911, 169.
- Rubens, Christus met de Emmausgangers, in prent door W. v. Swanenburg, 142.
- Ruysdael (Salomon), Landschap, 23.
- Ruijter (De), Familieportret van admiraal — door Jurriaen Jacobsz., met afb., 137–140, 167; Idem door Hendrick Berckmans, 138; Zijn portret en dat van Engel de Ruijter door Ferd. Bol, 139.
- Saly (Jacques), Portretbuste van Alexandrine d'Etiolles, toegeschreven aan Houdon; buste van Mme le Normant d'Etiolles; ruitersandbeeld van Frederik V; portretbuste van Antoine Pater, 19–20.
- Schagen, advocaat, 190.
- Schagen (Dirk van), heer van Goudriaan, 211, 212.
- Schagen (Floris Carel van Beyerens van), graaf van Warfuse, 212, 216; Familiewapen, 214.
- Schagen (Willem van), 212.
- Schelluinen, Toestand van de pastorie, 205.
- Schevichaven (Johan van), 186.
- Schilderijen (Onbenoemde), 79, 104, 106.
- Schnitger (Arp, Frans Casper en Johann George), orgelmakers, 192.
- Scholl (Dirk), organist, Zijn portret door T. de Wilt, 190.
- Schorer, verloofde van Alida de Ruijter, 140.
- Schuurman (Anna Maria van), 107.
- Sevender (Jacob Fredrik van), Zijn wapen, 41.
- Six (J.), Voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk te Enkhuizen, 51–54.
- Sjaarda (Sicke), 97.
- Sjaerdema, 98.
- Slotz, 135.
- Sluysken, 189.
- Smit, organist, 200.
- Snoeck, 208; Familiewapen, 207.
- Soeters (Cornelis), Zijn wapen, 41.
- Somer, predikant, echtgenoot van Margaretha de Ruijter, 140.
- Spijk, Herstel van den toren, 204–205.
- Staatsbegroting voor Ned.-Indië, 181–183.
- Stalpart van der Wiele (Willem), Zijn wapen, 41.
- Stampioen d'Jonghe (Johan), mathematicus, 136.
- Steenwijck (Gisbert van), organist, 190.

- Steenwijk (H. van), Aquarel van den huize Torenzicht te Poeldijk, met afb., 49.
- Stellingwerf (Augustus), Zijn portret, gegraveerd door Abr. Blooteling, 80.
- Stuers (A. de), Aquarel naar een Carel Fabritius, 169.
- Swaen, burgemeester (van Arnhem?) 193.
- Swanenburg (W. van), Gravure naar Rubens' Christus met de Emmausgangers, 142.
- Swart (P. de), bouwmeester, 86.
- Tapijten, 86.
- Tentoonstelling van Nederl. kerkelijke kunst in 1913 te 's-Hertogenbosch, 120.
- Terpen, 61, 72, 88–89, 91.
- Tiel, De vroegere Latijnsche school gesloopt, 58.
- Tischbein (Johann Valentin), Portretten van Willem IV en Anna van Hannover, 83.
- Triebel (Johann Michiel Heinrich Coenraad), orgelmakersgezel, 198.
- Utrecht, Verslag omtrent de gemeenteverzamelingen in 1911, 169–170.
- Veldener (Johan), 53.
- Veltcamp (Egbertus Aeneus), organist, 192.
- Vergaderingen van den Nederl. Oudheidk. Bond, 59–60, 123–129.
- Verhofstadt (Matthias), orgelmaker, 193.
- Verslagen van vereenigingen, 117–119, 129–132, 167–170.
- Vervou (Saepck van), Haar portret, toegeschreven aan L. F. Wouterse, 104.
- Vianen (Paulus van), 97.
- Visscher (C.), Gravures naar de portretten der dochtertjes van Frederik Hendrik, door Ger. van Honthorst, 136.
- Visscher (Mej. R.), Iets over Leeuwardens verleden, met afb., 61–72.
- Vlaardingén, Restauratie van het raadhuis, 174.
- Vliet (Hendrick van der), Damesportret, 167.
- Vlissingen, Het beursgebouw behouden, 169.
- Voet (C. B.), Bloemstuk, 168.
- Voet Jr. (Elias), Merken van Amsterdamsche goud- en zilversmeden, bespr. door A. Pit, 217–218.
- Voorburg, De opgraving op Arentsburg, 120–121.
- Vries (Gerard de), 217.
- Vries (H. Vredeman de), 83.
- Vries (Tjerk Hiddes de), Zijn portret, gegraveerd door Abr. Blooteling, 80.
- Vromans (Isaac), Vruchtenstuk, 167.
- Wagner (Johann Michaël en Johannes), orgelmakers, 194, 196–198, 200, 202.
- Wapenen, 89, 148.
- Wassenaer (Albrecht van), Zijn wapen, 41.
- Weissman (A. W.), Het gasthuis van Dr. Popta en Heringa-state te Marssum, bespreking, 223.
- Weresteyn (Adriaan van), 212.
- Wichem (Willem van), pastoor, 217.
- Wilhelmina, koningin der Nederlanden, Haar portret, door J. H. Jurres, 86.
- Willem II, Zijn portret als knaap, door Pieter Quast, met afb., 135–137; Ander portret door P. Q., in gravure door C. van Queborn en in kleuren door L. Saillier, 136, 140; Willem II aan het hoofd zijner lijfwacht, 136; Jeugdportret, door Ant. van Dijk, 137.
- Willem IV, Zijn portret, door Johann Valentin Tischbein, 83.
- Willem Lodewijk van Nassau, Zijn standbeeld, door Bart van Hove, 85; Schets voor zijn grafmonument, door Pieter de Keyser, 95.
- Wilt (T. de), Portret van Dirk Scholl, 190.
- Witte (C. G. F.), orgelmaker, 201.
- Witte (Jan de), echtgenoot van Cornelia de Ruijter, 139.
- Wittenhorst (Van), geslacht, 47, 121, 175.
- Woubrugge, Restauratie der N.-H. kerk, 42–43.
- Wouterse (L. F.), Portret van Saepck van Vervou, toegeschreven aan —, 104.
- Zaag-mesjes, 27, met afb.
- Zegels, 62, 75, 122, 176.
- Zevenbergen (Anna van), Haar wapen, 207.
- Zutphen, Onderzoek naar de crypt der St.-Walburgkerk, 90; Verslag over het museum in het Wijnhuis, 119; Restauratie der gewelfschilderingen in de St.-Walburgkerk, 180–181.
- Zuylen van Nievelt (Jacob van), Zijn wapen, 41.
- Zwolle, Het gedeelte stadsmuur, overblijfsel der Dieserpoort, afgebroken, 58.

